

Tomka Béla

Bevezetés Európa újabbkori társadalom- és gazdaságtörténetébe

Bevezetés

1. Népeség

2. Családfejlődés

3. Társadalmi rétegződés

4. Gazdasági fejlődés

5. A jóléti állam

6. Urbanizáció

Irodalom

Táblázatok

Szeged, 2006

Bevezetés

Tanulmányunk Európa újabbkori társadalom- és gazdaságtörténetének legfontosabb fejlődési trendjeit tekinti át. A téma rendkívül szerteágazó volta mindenképpen leegyszerűsítéseket tesz szükségessé egy összefoglaló munkában. Európa sokszínűsége miatt lehetetlen akár csak megközelítőleg is bemutatni az egyes országok-társadalmak sajátosságait, de a szelekció tematikai értelemben is elkerülhetetlen. Esetünkben a rendelkezésre álló terjedelem különösen szűk, így a korlátok még erősebben jelentkezők. Ezért az ún. rövid 20. századra, vagyis az első világháború vége és 1990 közötti időszakra koncentrálunk. Kénytelenek vagyunk földrajzilag is bizonyos határokat szabni: ezek közül a leglényegesebb az, hogy Oroszországgal illetve a Szovjetunióval egyáltalán nem foglalkozunk, mivel ez végképp szétfeszítette volna a munka kereteit. A fókuszban Nyugat-Európa és Kelet-Közép-Európa állnak majd, de esetenként Dél-Európa és a Balkán is szerepel az elemzésben. A legfontosabb korlát azonban az, hogy még eközben is valóban csak kiválasztott társadalomtörténeti illetve az ezekkel érintkező gazdaságtörténeti területek fő fejlődési trendjeinek bemutatására van lehetőség. Mindenképpen szükségesnek tűnik azonban az, hogy előljárójában megismerjük a társadalomtörténet mint diszciplína fő sajátosságait.

Társadalomtörténetnek a történetírás azon ágát nevezzük, mely a múlt tanulmányozása során valamely szempontból kiemelt szerepet tulajdonít a társadalmi jelenségeknek: vagy azért, mert egy meghatározott társadalmi területet vizsgál, vagy pedig azért, mert a társadalmi jelenségek tanulmányozását tartja a legfontosabbnak a múlt interpretációja szempontjából, azt feltételezve, hogy a társadalmi folyamatok kulcsfontosságúak a politikai, gazdasági és más szférák megértése szempontjából. Ez a tudományterület viszonylag fiatal, kezdeteit a 19. század második felére, szélesebb elterjedését pedig a 20. század második felére tehetjük. Az alábbiakban először röviden a társadalomtörténet kialakulásával, fejlődésével, s legfontosabb tematikai és módszertani sajátosságaival foglalkozunk.

A társadalomtörténetírás főbb fejlődési állomásai

(A társadalomtörténetírás kezdetei) A történetíráson belül a 19. század második felében kezdődött meg az ekkor még többnyire összekapcsolódott gazdaság- és társadalomtörténet mint kutatási terület kialakulása. Ez a terület igyekezett megkülönböztetni magát mind az uralkodók és hatalmi szövetségek, a háborúk és eszmék iránt érdeklődő tradicionális történetírástól, mind pedig a történeti elemzést ekkor már egyre inkább mellőző közgazdaságtantól. A társadalomtörténet kialakulási folyamatának több fontos előfeltétele volt. Egyrészt mindenképpen ide tartozik, hogy a 18. század végén-19. század elején megjelent az elkülönült társadalom létezésének gondolata. Korábban ugyanis a közgondolkodás nem különböztette meg határozottan a politikai és társadalmi jelenségeket. Inkább azt feltételezték, hogy a közösség minden tagja összeolvad egy ugyan rétegzett és hierarchikus, de mégis egységes „politikai test”-é. Ez nem jelenti azt, hogy korábbi történetírói munkákban ne találhatnánk olyan részeket, melyeket ma társadalomtörténetnek nevezünk. Már Hérodotosz és később mások is írtak pl. népszokásokról vagy erkölcsökről, de inkább csak érdekességként, s az említett társadalomkép érvényesülése nélkül. Az elképzelés, hogy a társadalom egy eltérő érdekekkel rendelkező csoportokból álló, a politikától és más szféráktól elkülönülő szféra, egyértelműen modern fejleménynek tekinthető.

Egy másik, a szempontunkból ugyancsak fontos tudománytörténeti állomás a 19. század második felében a tudomány professzionalizációja, s egyfelől a közgazdaságtan, a szociológia, a politikatudomány, valamint másfelől a történetírás differenciációja, különválása volt.

Ez a történetírás azonban továbbra is elsősorban a nemzetállam paradigmájában gondolkodott, s az állam kialakulásával és működésével, hadseregekkel és háborúkkal, diplomáciával, kiemelkedő államférfiak életével, a törvényekkel és más, az államélethez kapcsolódó témákkal foglalkozott. Így a társadalomtörténet továbbra is és még jó ideig minden tekintetben a periférián maradt.

A nemzeti sajátosságok szembetűnők voltak e korai fejlődési szakaszban. Németországban a 19. század utolsó évtizedeiben a közgazdaságtan ún. történeti iskolája erős érdeklődést mutatott a gazdasági és társadalmi fejlődés történeti tényezői iránt. Ezeknek a témáknak a kutatása tehát ekkoriban nem a történetírás részét képezte, hanem a közgazdaságtanét, sőt, egyre inkább a szociológiáét. Így a történész szakmán

kívül születtek Gustav von Schmoller (1838-1917) vagy Max Weber (1864-1920) nagy jelentőségű, történeti megközelítést alkalmazó munkái.

(Az *intézményesülés kora*) A függetlenedés igényét jelentette azonban, amikor 1893-ban létrejött a Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte című folyóirat, mely a világ első társadalom- és gazdaságtörténeti folyóirata volt. Nagy-Britanniában a gazdaságtörténet első világháború utáni intézményesülését jelezte az Economic History Society nevű szakmai társaság (1926) és az Economic History Review című folyóirat létrejötte (1927), melyek azonban a társadalomtörténet kutatására is több tekintetben ösztönzőleg hatottak. A brit gazdaságtörténeti kutatások ekkoriban mindenekelőtt az angol ipari forradalom és a nemzetgazdaságok kialakulásának folyamatára koncentráltak, s már korán foglalkozni kezdtek az ipari forradalom társadalmi következményeivel, mint pl. a munkásosztály létrejötte és szerveződése vagy a városok fejlődése. A társadalomtörténet itt fontos impulzusokat kapott a munkásmozgalomtól is. A keresztényszocialista R. H. Tawney (1880-1962) agrártörténettel és az agrárnépességgel, a fabiánus Beatrice Webb (1858-1943) és Sidney Webb (1859-1947) az angol szakszervezetekkel, a céhszocialista (guild socialist) George D. H. Cole (1889-1959) a korai munkásmozgalommal foglalkozott munkáiban. Bár a német, brit vagy más nemzetekhez tartozó történészek kutatási eredményeinek akkumulációja semmiképpen sem lebecsülendő, a társadalomtörténet hosszú távú fejlődése szempontjából a legnagyobb hatású fejlemények Franciaországban következtek be, amikor 1929-ben Lucien Febvre (1878-1956) és Marc Bloch (1866-1944) megalapították az Annales című folyóiratot (teljes nevén Annales d'histoire économique et sociale). A két alapítót már korábbi munkásságuk során több közös vonás jellemezte: egyaránt fontosnak tartották az eseményekre orientált hagyományos történetírás helyett a problémaorientált történetírás művelését („struktúratörténet”), melyhez gyakran az összehasonlító módszert választották. Szintén hangsúlyosan művelték a mentalitástörténetet. Az új folyóirat programjában mindezek helyet kaptak. Különösen fontosnak tartották a társadalmi és gazdasági struktúrák lehetőleg hosszú távú („long durée”) vizsgálatát. Eközben törekedtek az interdiszciplinaritásra is, vagyis a szociológia, a nyelvészet, a földrajz és más tudományok eredményeinek és módszereinek felhasználására. A folyóirat – melyet először Strasbourghban adtak ki – gyorsan ismertté vált. Az 1930-as években különösen erős érdeklődést mutatott a várostörténet, a családtörténet és a nemesség összehasonlító története iránt.

(Az *expanzió kora*) Az Annales köre által képviselt történetiszemlélet számára az igazi népszerűséget és elismerést a második világháború utáni évtizedek hozták. A második generáció tagjai közül különösen a folyóiratot 1957-1969 között irányító Fernand Braudel (1902-1985) munkái váltottak ki elismerést. A legismertebbek a totális történelem („histoire totale”) igényével íródtak: a Mediterráneum újkori történetéről szóló többkötetes munkája a környezet, a klíma, a népesség, a szokások, a társadalmi struktúrák és hasonló tényezők elemzésével próbálta bemutatni az egymást gyorsan követő és jól ismert katonai, diplomáciai és más történeti események mozgatóit, lényegi meghatározóit. Az Annales körének jelentős intellektuális kisugárzása volt: erősen hatott Olaszország, Belgium történészeire, Kelet-Európában pedig különösen Lengyelországban talált követőkre.

A társadalomtörténet elterjedése felgyorsult az 1960-as és 1970-es években. Az expansiót elősegítette az ipari országok társadalmi átalakulása. Egyrészt ez az időszak a felsőoktatás nagy expansiójának időszaka, melynek során a hallgatók létszámának megtöbbszöröződésével párhuzamosan új intézmények sokaságát hozták létre Nyugat-Európában és Amerikában. Ez növelte a rendelkezésre álló kutatói és oktatói státuszok számát, így az új irányzatok befogadásának/terjeszkedésének – nem csak a történetírásban, hanem más területeken is – jók voltak a lehetőségei, hiszen nem más, már meggyökerezett és jól intézményesült megközelítések és iskolák rovására kellett teret nyerniük. Jól példázza ezt Németországban a Bielefeldi Egyetem, mely zöldmezős beruházásként létesült, vagyis újonnan alapítva vált az 1970-es években a társadalomtörténetírás legfontosabb németországi központjává.

A kutatóhelyek mellett az intézményesülés másik fontos területét a specializált szakmai folyóiratok jelentik. Az említett időszakban alakult és máig fontos társadalomtörténet periodikák közül említést érdemel a Past and Present (1952, Egyesült Királyság), az International Review of Social History (1955, Hollandia), A Journal of Social History (1967, USA). Egy újabb nagy folyóiratalapítási hullám az 1970-es évek közepére esett. Ekkoriban jött létre a Social Science History (1975, USA), a Geschichte und Gesellschaft (1976, NSZK), a History Workshop Journal (1976, Egyesült Királyság), a Social History (1976, Egyesült Királyság). Ezek mellett az általános társadalomtörténeti tematikájú folyóiratok mellett nagy számban alakultak egy adott részterület kutatási eredményeit közlő folyóiratok, mint pl. a családtörténeti Journal of Family History, vagy a várostörténet területén az Urban History.

Az intézményesülés további fontos területének a tudományos társaságok létrejöttét és az általuk szervezett konferenciákat tekinthetjük. A nemzetközi társadalomtörténeti konferenciák hosszú ideig egy-egy társadalomtörténeti részterület rendezvényei voltak, mint például a nagy múltra visszatekintő nemzetközi várostörténeti konferenciák. Az utóbbi évtizedben itt is nagyot haladt előre a társadalomtörténet mint diszciplína intézményesülése. 1998 óta ugyanis két évente megrendezik a European Social Science History Conference-t is, mely – minden itt nem részletezhető hiányossága ellenére – kezdi betölteni a tudományterület reprezentatív nemzetközi konferenciájának szerepét.

A tudós társaságokat illetően azonban az előző két területtől alapvetően eltért a helyzet. Specializált, a társadalomtörténet bizonyos területeit lefedő nemzetközi társaságok léteztek és léteznek, melyekre ismét példa lehet a várostörténet (European Association for Urban History). Az egész társadalomtörténetírást átfogó, azt szakmailag szervezni és reprezentálni hivatott nemzetközi tudományos társaság azonban a legutóbbi időkig hiányzott, azt csak 2005-ben hozták létre Nemzetközi Társadalomtörténeti Társaság (International Social History Association) néven.

A társadalomtörténet expanziója más tekintetben is elválaszthatatlan volt a második világháború után bekövetkezett társadalmi átalakulásoktól. A demokratikus intézmények és politikai kultúra megerősödése Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban több szempontból is fontos tényezője volt a társadalomtörténet terjedésének. Mivel a történetírás témaválasztása sohasem független attól, hogy egy adott társadalom a jelenben milyen problémákkal szembesül, a politikai intézmények hatékony működése ráirányította a figyelmet más, megoldatlan társadalmi problémákra. De a társadalom különböző csoportjainak erőviszonyai is hatnak a témaválasztásra, így ezek megváltozása lehetővé tette, hogy korábban háttérbe szorított társadalmi rétegek problémái megjelenjenek a társadalmi és tudományos diskurzusban és így a társadalomtörténetírásban is. Másrészt a demokratikus társadalmak innovációs, megújulási képessége előnyösen hatott a tudomány fejlődésére: a demokratikus tudományirányítás kedvezett az új tudományos irányzatok terjedésének is.

Jó példa erre a „nemek története” („gender history”), mely elsősorban a nők társadalmi helyzetének történeti alakulásával foglalkozik. Ennek terjedését elősegítette az a tény, hogy a nők társadalmi egyenlősége még a legdemokratikusabb és leggazdagabb társadalmakban sem valósult meg. Ugyanakkor a gender history művelői

maguk is kihasználták a demokratikus politikai kultúra és intézmények kínáta lehetőségeket munkájuk és eredményeik népszerűsítése során.

(A *fragmentálódás idősza*) A társadalomtörténet Amerikában és Nyugat-Európában bekövetkezett expanziója nyomán az 1980-as évekre teljes mértékben intézményesült ez a diszciplína. Az expanzió egyik hatásaként a társadalomtörténet nagymérvű specializáción ment keresztül. Ez azt eredményezte, hogy a társadalomtörténetnek különböző, egymással csak laza kapcsolatban álló területei jöttek létre, melyek gyakran egymástól eltérő, sőt, egymással nehezen összeegyeztethető elméleti alapokon álltak, mint pl. mindennapi élet története, vagy a mikrotörténet egyfelől és az átfogóbb makro-megközelítések másfelől.

A társadalomtörténet differenciációja földrajzi és tematikai értelemben is nagy mértékű volt: a különböző nemzetek történészeinek munkája a kutatott témák áttekinthetetlen bőségét eredményezte. Így az 1980-as évek végére a társadalomtörténetet a történetírás más ágainál sokkal inkább jellemezte a fragmentáció. Míg pl. gazdaságtörténészek számára a neoklasszikus közgazdasági elmélet és a kvantitatív módszerek alkalmazásának elfogadása közös kiindulópontot jelentett, addig a társadalomtörténetben az 1980-as évekre már nem beszélhetünk ilyen közös alapról, s többek számára megkérdőjeleződött, hogy lehetséges-e még egyáltalán egységes társadalomtörténetírásról beszélni.

Míg korábban a társadalomtörténészek mindenekelőtt más történetírói irányzatokkal szemben határozták meg, s gyakran a történetírás megújítóinak tartották magukat, a társadalomtörténetírás differenciációjának eredményeként mind gyakoribbá váltak a társadalomtörténeten belüli viták, s a kutatók között megjelent a kétely, hogy a diszciplína betöltheti-e ezt az innovációs funkcióját.

Mindez kis jóindulattal akár a „siker bosszúját”-nak is tekinthető. Az 1980-as évektől azonban a társadalom- és humán tudományokban kibontakozott ún. „kulturális fordulat” („cultural turn”) újabb kihívást jelentett a társadalomtörténet számára. A „kulturális fordulat” az antropológiából, az irodalomtudományból és a kultúra kutatásából indult ki, s ráirányította a figyelmet olyan tényezőkre, melyeket korábban a társadalomtörténészek alig építettek be az elemzésbe: a kontextus, a befogadás, a jelentés, a diskurzus mind ilyenek voltak, s mivel ezek egyaránt kapcsolódtak a nyelvhez, „nyelvi fordulat”-ként („linguistic turn”) is szokás emlegetni az átalakulást. Az ezen alapuló ún. „új kultúrtörténet” kritikával illette a társadalomtörténetírás főáramának előfeltevéseit és szemléletét, így például a gyakran jellemző

determinizmusát. Ugyan a társadalomtörténet új áramlatai is döntően a társadalmi tényezőkkel foglalkoztak, de a kritikák hatására egyben közeledtek a kultúrtörténethez is.

Húsz évvel a kulturális fordulat után mindazonáltal megállapíthatjuk, hogy az ahhoz fűződő várakozások jó része illúziónak bizonyult, hiszen az új irányzat nem eredményezett a korábbinál meggyőzőbb történeti munkákat. Ezért vannak, akik az utóbbi évek vonatkozásában az inga visszalődüléséről beszélnek, s egy „social turn”-t („társadalmi fordulat”-ot) várnak, vagyis úgy vélik, hogy a társadalomtörténet úton van ahhoz, hogy visszaszerezze korábbi pozícióját, mint a történetírás elismerten leginnovatívabb ága. Ennek bekövetkezése kétséges, annyi azonban már most bizonyos, hogy a nemzetközi társadalomtörténetírás az utóbbi két évtizedben nem csak megőrizte, hanem tovább növelte nyitottságát más tudományterületek módszerei és eredményei iránt. Valószínűleg ezzel az interdiszciplinaritással járult hozzá legnagyobb mértékben a történetírás megújulásához, sőt, általában ez teszi a társadalomtörténet kialakulását és elterjedését a társadalomtudományok fejlődése szempontjából is fontos fejleménnyé.

Témák és módszerek

A társadalomtörténet mint diszciplína meghatározása során kiindulhatunk abból a közkeletűen elfogadott megállapításból, hogy egy tudományterületet elsősorban témája és az általa alkalmazott módszerek definiálnak. Mint az előzőekből is kitűnik, a társadalomtörténetírás igen sokszínű diszciplína, ami ráadásul folyamatosan változik, s így nem egyszerűek a témáira, s különösen az alkalmazott módszereire vonatkozó általánosítások. Mégis szükségesnek látszik, hogy e bevezetőben – vállalva a leegyszerűsítések kockázatát – összefoglaljuk a diszciplína legfontosabb sajátosságait.

Kezdve az előbbi problémával, nyilvánvaló, hogy a vizsgálat témája kulcsfontosságú a társadalomtörténet meghatározása szempontjából, hiszen a társadalomtörténetírás nagymértékben kibővítette a történetírás által kutatott jelenségek körét. Éppen ez jelentette kiindulópontját már fejlődése korai szakaszában, a 19. század második felében is, amikor az érdekes, de kevésbé fontosnak tartott jelenségeket vizsgálta – ezért is gúnyolták a „pans and pots” („serpenyők és fazekak”) történelmének, s ekkoriban tulajdonképpen nem is volt sokkal több ennél. Később

tudatosan törekedtek a társadalomtörténészek nem csak új területek kutatására, hanem a témák jelentőségének átértékelésére is.

A társadalomtörténet tematikai értelemben tehát már kialakulásától kezdve a történetírás akkor még domináns, tradicionális felfogásával és ágaival szemben határozta meg magát. A 20. század elején mindenekelőtt a politikatörténettől, hadtörténettől, a diplomáciatörténettől való elhatárolódás jutott szerephez. Mint egy képviselője, a brit J. R. Green fogalmazott, a társadalomtörténészek a dobokat, trombitákat és kardokat késekkel és villákkal kívánták felváltani, vagyis a hadi események tanulmányozása helyett a mindennapi élet vizsgálatára helyezték a hangsúlyt. A diszciplínát azóta is gyakran negatív módon definiálják, meghatározásában a más területektől való elhatárolás kap szerepet, vagyis arra mutatnak rá, hogy mivel nem foglalkozik, mi nem jellemzi. Későbbi példa ezen típusú meghatározásra az angol B. M. Trevelyan definíciója (1944), mely szerint a társadalomtörténet „történelem a politikát kihagyva” („history with the politics left out”).

Mindazonáltal ez a fajta negatív vagy „maradékkelvű” meghatározás – bár fontos jellemzőkre utal – nem teljesen kielégítő, hiszen figyelmen kívül hagyja azt, hogy a társadalomtörténészek nem csak vitatták a politikatörténet egyeduralmának jogosságát, hanem határozott elképzelésekkel rendelkeztek arról is, hogy milyen módon lehet a történetírást tematikailag – és módszertanilag – megújítani. Ami a társadalomtörténet témájának meghatározását illeti, célravezető felidézni további két eltérő felfogást.

1. Az első megközelítés szerint a társadalomtörténet alatt a történetírás egy aldiszciplínáját értjük, ami a történelem egy részterületével foglalkozik, s így megkülönböztethető más aldiszciplínáktól, mint pl. a hadtörténet vagy a gazdaságtörténet. Ezt szokás a társadalomtörténet „szektorális” értelmezésének is nevezni.

Ilyen módon a társadalomtörténet foglalkozhat különböző társadalmi csoportok vagy osztályok (munkásság, középosztály stb.) helyzetével, összetételével, magatartásával, társadalmi intézményekkel (család, iskola stb.), társadalmi folyamatokkal (iparosodás, urbanizáció), társadalmi egyenlőtlenségekkel és társadalmi mobilitással, társadalmi kapcsolatokkal (rokonság, társadalmi konfliktusok, kommunikáció) stb. A társadalomtörténészek nyilván azért választják ezeket a témákat vizsgálatuk tárgyául, mert úgy vélik, hogy elemzésük fontos a múlt megismeréséhez, e területek múltjának feltárása nélkül csak hiányosabban érthetőek meg a történeti folyamatok. Ilyen értelemben tehát tükröződik munkájukban egyfajta sajátos

történelem- illetve társadalomelméleti szemlélet. Ugyanakkor e felfogás nem támaszt igényt arra, hogy a társadalom fejlődésének elemzését tekintse a történeti interpretáció kulcsának.

2. Egy másik, az előzőnél ambiciózusabb felfogás szerint a társadalomtörténet egy sajátos szemléletmódot jelent, mely a társadalmi folyamatok elemzésének középpontba állításán keresztül kívánja az egész történeti elemzést végrehajtani. E felfogásban a társadalomtörténet a politika, a gazdaság, a kultúra bevonásával egyfajta szintézisre törekszik, a szűkebb értelemben vett társadalmi folyamatok, struktúrák hangsúlyozásával, középpontba állításával. Itt tehát a társadalomtörténet szektorális értelmezésétől eltérően közvetlenebbül megjelenik egy sajátos történelem illetve társadalomkép, mely explicit módon megkülönbözteti magát más, vele versengő történelem- illetve társadalomszemléletektől, melyek más tényezőkben, mondjuk a nagyhatalmak rivalizálásában, vagy éppen a technológiai-gazdasági tényezőkben vélik megragadni a történelmi illetve a tág értelemben vett társadalmi változások döntő mozgatóit.

A társadalomtörténetírás azonban több, mint csupán a történeti vizsgálatok tematikai kibővítése, tágítása. Olyan eltérő felfogású történészek, mint a Peter Stearns vagy Jürgen Kocka egyetértenek abban, hogy a társadalomtörténet sajátos módszerekkel is rendelkezik. A társadalomtörténet a történetírás tradicionálisabb ágaitól eltérő, sajátos módon vizsgál hagyományosnak tekinthető témákat is, aminek az előadásmódjára, más tudományterületekkel való kapcsolatára és sok egyébire is hatásai lehetnek. Ugyanakkor tény, hogy ezen a téren a heterogenitás rendkívül nagy a társadalomtörténetben. Nem egyszerűen nincs egységes módszertan, ami önmagában nem meglepő, hanem – mint láttuk, különösen az 1980-as évtizedben – a sokszínűség inkább nőtt, mint csökkent.

Kiindulhatunk abból, hogy a társadalomtörténet a történetírás egyik aldiszciplínája, így természetszerűleg érvényesülnek benne annak fontos módszertani elvei. A társadalomtörténet is az emberi társadalom időbeli változásával foglalkozik. Ugyancsak elsősorban a történeti jelenségek empirikus megragadása a célja, s kevésbé az általános törvényszerűségek megállapítása. Ennek megfelelően a társadalomtörténészek is analizáló-magyarázó kutatási eljárásokat alkalmaznak. Szintén fontos szerephez jut a forráskritika, s az alkalmazott forrástípusok között is sok egyezést találunk, pl. az írott források az elsődlegesek.

Ugyanakkor már a fenti szempontok érvényesítése során is jelentkeznek a társadalomtörténet sajátosságai a történetírás más ágaival szemben. A

társadalomtörténet általában nagyobb érdeklődést mutat az egyedivel szemben a tömegjelenségek iránt és kollektív adatokat használ fel. Az események helyett vagy mellett nagyobb figyelmet szentel a hosszabb távú folyamatoknak.

Ezek a jellemzők befolyásolják az alkalmazott módszereket is. A társadalomtörténetírás eszköztárában fontos helyen szerepel a tipizálás, az általánosítás, az összehasonlítás is. Gyakran használ fel a társadalomra vonatkozó elméleteket a kutatás kérdésfeltevéseinek meghatározása, a kutatási célok meghatározása céljából. Mindennek következményei vannak az előadásmódra vonatkozóan is. Míg a hagyományos történetírói előadásmód az elbeszélés, addig a társadalomtörténetet emellett az érvelő előadásmód is jellemzi.

1. Népeség

Minden társadalom legfontosabb erőforrását saját népesége jelenti. Természetesen nem a népeség demográfiai sajátosságai döntőek ebből a szempontból, hanem mindenekelőtt a széles értelemben vett kulturális jellemzők – mint a társadalomban domináns értékek és normák, a képzettségi szint – a meghatározóak. Ugyanakkor mára megnőtt a demográfiai jelenségek iránti érdeklődés mind a társadalomtudományokban, mind pedig a politikában. Ennek oka az, hogy az utóbbi évtizedekben a fejlett ipari társadalmak népeségének szerkezete nagy mértékben átalakult, mégpedig a jóléti rendszerek fenntartása szempontjából hátrányos módon. Főként a lakosság korösszetételének változása – előregedése – jelenthet már középtávon is nehézségeket a nyugdíjrendszer és az egészségügyi ellátás finanszírozása szempontjából szerte Európában. Ha a jelenlegi demográfiai tendenciák folytatódnak, a távolabbi jövőben ezek a problémák még inkább fokozódnak majd. Vagyis nem túlzás azt állítani, hogy a jóléti állam, a kiterjedt szociális juttatások megőrzésének alapfeltétele a romló demográfiai tendenciák megállítása, vagy legalábbis mérséklése.

A népeség számának alakulását minden társadalomban három fő tényező határozza meg: a születések (fertilitás), a halálozások (mortalitás) és a vándorlások (migráció). A születések és a halálozások egyenlegét a demográfiai irodalom természetes szaporulatnak nevezi. Ha a természetes szaporulat mellett a ki- és a bevándorlás különbségét is figyelembe vesszük, akkor a tényleges szaporulatot kapjuk. A születéseket azonban meg is haladhatják a halálozások, mely esetben a természetes szaporulat a negatív tartományba esik, vagyis a népeség természetes fogyásáról beszélhetünk. Ugyanígy a vándorlások negatív egyenlege is előidézhetheti a népeség csökkenését, amennyiben az meghaladja a természetes szaporulatot.

A különböző korszakok és eltérő társadalmak demográfiai jelenségeinek összehasonlítása nem történhet abszolút számok felhasználásával. Semmit sem mond ugyanis számunkra az, ha egy társadalomban a halálozások vagy a születések száma meghaladja egy másik társadalom megfelelő adatait, hiszen elképzelhető, hogy csak a népeség nagyságának eltérései, s nem a fertilitási vagy mortalitási viszonyok különbségei jelentkeznek az adatokban. Ezért a történeti demográfusok olyan viszonyszámokat használnak elemzéseikben, melyek már figyelembe veszik ezeket az eltéréseket. Ilyen fontos indikátornak számít a nyers születési ráta, mely egy adott

időszakban (általában egy naptári évben) az 1000 főre jutó élveszületések számát jelzi a vizsgált egységben (leggyakrabban egy országban). A halálozások terén hasonló mutató a nyers halálozási ráta (adott évben bekövetkezett halálozások száma 1000 főre vetítve).

Ezen mutatók azonban még mindig csak korlátozottan alkalmasak összehasonlításokra, mert nem veszik figyelembe azt, hogy mind a halálozásokat, mind pedig a születéseket nagyban befolyásolja a népesség korszerkezete, vagyis az, hogy milyen a különböző korosztályok egymáshoz viszonyított aránya. Ha a fiatal, szülőképes korban lévő népesség aránya egy társadalomban nagyobb, mint korábban, vagy mint egy másik társadalomban, ez a körülmény még akkor is nagyobb 1000 főre jutó születésszámot eredményez, ha a szülési kedv egyébként azonos. Ugyanez érvényes a halálozásokra is, természetesen azzal az eltéréssel, hogy itt az idősebb népesség magasabb aránya növelheti meg a mutatót. Ezen hiányosságokra utalva szerepel a „nyers” jelző a mutatók elnevezésében.

Vannak azonban pontosabb összehasonlítást lehetővé tévő mutatók, melyek azáltal, hogy egységes kormegoszlású népességet vizsgálnak, mint alapnépességet, figyelembe veszik a korszerkezetet is. A fertilitás terén ilyen indikátor a teljes termékenységi arányszám, mely azt mutatja meg, hogy egy nő élete során átlagosan hány gyermeknek adna életet, ha a megfigyelési időszak fertilitási viszonyai tartósan érvényesülnének. A halálozások estében ilyen szám a születéskor várható átlagos élettartam, mely azt jelzi, hogy a megfigyelési időszakban tapasztalt halandósági viszonyok változatlan fennmaradása esetén mennyi ideig élnének a megszületett gyermekek. Ezeket a mutatókat egyaránt használjuk az alábbiakban.

A népességszám alakulásának fő trendjei

Saját korábbi történeti periódusaihoz képest Európa lakossága jelentős mértékben nőtt a 20. század során.¹ 1913 és 1985 között például a növekedés 44%-os volt, ami jóval meghaladta még a 19. század növekedési ütemét is. Igaz ugyanakkor az is, hogy a többi kontinens gyorsabb növekedése miatt a világ népességében Európa aránya csökkent:

¹ A következőkben a régiófogalmakat az alábbi értelemben használjuk: Nyugat-Európa magában foglalja Északnyugat-Európát (Nagy-Britannia, Franciaország, Hollandia, Belgium, Írország), Közép-Európát (Németország/NSZK, Svájc, Ausztria) és Skandináviát (Svédország, Dánia, Finnország, Norvégia). Dél-Európa Olaszországot, Spanyolországot, Portugáliát, Görögországot jelenti. Kelet-Közép-Európa Lengyelországot, Csehszlovákiát és Magyarországot, Délkelet-Európa pedig a balkáni régiót foglalja magában.

míg 1800-ban a világ összlakosságának mintegy 20%-a, 1913-ban pedig 25%-a élt Európában, addig 1980-ban már csak 11%-a.

Európa népessége annak ellenére növekedett a század során, hogy a két világháború súlyos emberveszteséggel járt. Az első világháborúban – a vizsgált területen, azaz Oroszországot nem számítva – mintegy 6 millió katona pusztult el. Arányaiban különösen nagy volt Franciaország és Németország katonai vesztesége, ami (a sebesülteket nem számítva) egyaránt a férfi munkaerő 10-10%-át tette ki. Az első világháború polgári áldozatai hasonló nagyságrendet, mintegy 5 millió főt képviseltek. Ők azonban – szemben a második világháború későbbi civil áldozataival – nem elsősorban közvetlenül a katonai akcióknak estek áldozatul, hanem a háború alatt és főként a háború után az alultápláltság és a járványok miatt haltak meg. A legyengült lakosság körében különösen sok áldozatot szedett 1918-19-ben az ún. spanyolnátha – mai nevén influenza. A háború alatt nagymértékben visszaesett a házasságkötések és a születések száma is, melynek szintén jelentős hosszabb távú demográfiai hatása volt. A háborús áldozatokat az országok egy részében az ekkor még viszonylag magas fertilitás pótolni tudta, de voltak országok, ahol a népesség száma valamelyest csökkent.

Az 1920-as és 1930-as években a csökkenő fertilitás ellenére Európa népessége jelentősen nőtt minden régióban, de különösen Kelet-Közép-Európában és Dél-Európában. A második világháború azonban az első világháborúnál is nagyobb demográfiai katasztrófát okozott, hiszen veszteségei mintegy 17 millió főt tettek ki, mely a lakosság 4%-át jelentette az első világháborús áldozatok mintegy 3%-os arányával szemben. Ekkor a polgári áldozatok száma (12 millió fő) már jelentősen meghaladta a katonai áldozatokét (5 millió fő), s a polgári személyek túlnyomó része célzott, ellenük irányuló erőszak – terrorbombázások, népiirtás – következtében pusztult el. A háború ekkor leginkább a közép- és kelet-közép-európai országokat érintette: Lengyelország háború előtti népességének 13%-át, Jugoszlávia 11%-át, Németország 9%-át veszítette el.

A 20. század második fele már a két világháborúhoz hasonló demográfiai megrázkódtatások nélkül telt el, s a kontinens lakosságszáma folyamatosan – bár térben és időben erősen változó mértékben – emelkedett. Az 1950-es és 1960-as években különösen jelentős volt a népesség növekedése. Ekkor az NDK kivételével – ahol a kivándorlás okozta veszteséget a természetes szaporulat nem tudta pótolni – szinte minden ország lakossága gyorsabban nőtt, mint a két világháború között. Sőt, az egész században az 1961 és 1970 közötti tíz évben volt a leggyorsabb Európa lakosságának

növekedése (9,2%). Ezt követően lassult a növekedés, s az 1980-as években már több nyugat-európai országban csak a bevándorlás miatt folytatódott a népesség számának emelkedése.

Az évszázad végén különösen kedvezőtlen demográfiai helyzet alakult ki Németországban, Spanyolországban, Olaszországban és számos kelet-közép-európai országban, ahol a fertilitás igen alacsony szintre csökkent. Míg azonban a nyugat-európai országokban az említett bevándorlás miatt a népesség nem csökkent, addig a bevándorlók számára kisebb vonzerővel, s ezenkívül rossz mortalitási mutatókkal rendelkező volt kommunista országok közül többnek a népessége csökkenésnek indult (Bulgária, Magyarország, Románia).

Összességében 1920 és a század vége között Európában a leglassúbb népességnövekedést – a mai területeket alapul véve – Ausztria (27%) és Magyarország (28%) produkálta, de egymástól eltérő okok miatt viszonylag lassú volt a növekedés Lengyelországban és Írországban, valamint Belgiumban, Németországban és az Egyesült Királyságban is. Viszonylag jelentősen nőtt a lakosság Skandináviában és Dél-Európában. Kiemelkedett Hollandia és különösen Albánia lakosságának növekedési üteme. (1.1. táblázat)

Ha legnépesebb országok listáját vizsgáljuk, a sorrend kevésbé változott a 20. század során. Ma is – csakúgy, mint a századelőn vagy az első világháború után – Németország a legnépesebb ország, majd az Egyesült Királyság követi. Alig kisebb a lakossága Franciaországnak és Olaszországnak, bár előbbi a második világháború utáni, míg utóbbi a két világháború közötti gyorsabb növekedése eredményeként mára szinte teljesen felzárkózott az Egyesült Királysághoz. Az egyes országok relatív helyzete – ha a határváltozásoktól eltekintünk, s a mai országterületet vizsgáljuk – annyiban változott, hogy a kis és közepes országok lakossága általában gyorsabban nőtt, mint a legnagyobbaké, így az eltérések csökkentek. Ezt azonban mára bizonyos értelemben ellensúlyozza, hogy Kelet-Közép-Európában a kommunizmus bukása után több állam feldarabolódásával számos új ország jött létre.

A demográfiai átmenet

Az előbbieken bemutatott népességnövekedés alapja a demográfiai átmenetnek nevezett folyamat volt. Demográfia átmenetnek nevezzük azt a hosszú távú változást, melynek során egy népesség a magas születési arányok és magas halandóság jellemezte megközelítőleg egyensúlyi helyzettől eljut az alacsony születési arányok és alacsony halandóság jellemezte ugyancsak megközelítőleg egyensúlyt jelentő állapotig. A demográfia átmenet klasszikus – vagy inkább tankönyvi – formájában több szakaszban bonyolódik le:

1. Az első fázisban – még a transzformáció megindulása előtt – a fertilitás és a halandóság egyaránt magas, s az előbbi egyáltalán nem vagy alig haladja meg az utóbbit, így a népesség száma stagnál, illetve nagyon alacsony mértékben növekszik.
2. Ezt követően elsőként a mortalitás kezd fokozatosan csökkenni, de a születési arányok magasan maradnak, esetleg kicsit még nőnek is – pl. a javuló táplálkozás eredményeként. Az eredmény a népességnövekedés felgyorsulása.
3. Egy újabb szakaszban a halálozási arányok tovább csökkennek egy viszonylag alacsony szintre, míg a születési arányok csak lassan kezdenek mérséklődni. Így az olló a születések és a halálozások között tovább nyílik, a népesség növekedése nagy méreteket ölt.
4. Ezután a születések csökkenésének üteme felgyorsul, miközben a halálozások már egy viszonylag alacsony szinten stabilizálódni kezdenek. Következésképpen a népességnövekedés üteme lassul.
5. Az utolsó fázisban a születési és halálozási arányok egy alacsony szinten stabilizálódnak. A népesség természetes szaporulata csekély, vagy akár a népesség fogyása is bekövetkezhet.

A demográfia átmenet modelljét sok kritika érte. Mindenekelőtt megkérdőjelezhető, hogy valóban tartósan létezhet-e a népesség egyensúlyi állapota. Inkább azt látjuk, hogy az ilyen egyensúlyi állapotok csak ritkán jöttek létre az európai népesedéstörténetben, úgyszólván csak akkor, amikor a születési és halálozási ráták pályái metszették egymást. Egy másik kritikai pont ezenkívül az, hogy a modell kényszerpályák és visszafordíthatatlan folyamatok létezését sugallja, noha a valóságban a demográfiai folyamatok nem feltétlenül lineárisak. Példa lehet erre egy csökkenő szakasz után a fertilitás ismételt növekedése a második világháborút követően Nyugat-

Európában, vagy a halálozási mutatók drasztikus romlása a kommunista országokban az 1960-as évektől. Mindkét jelenségről részletesen szó lesz még a későbbiekben.

Különösen sok kritika érte a demográfiai átmenet védelmezőinek azt az állítását, hogy a modell egyben az oksági viszonyokat is jól jelzi. A modell egyes képviselői szerint ugyanis szoros a kapcsolat a halálozás – különösen a csecsemőhalandóság – és a fertilitás csökkenése között: mégpedig az első folyamat következménye a második, mivel a mortalitás csökkenése a családok létszámának és így a népességnek a növekedéséhez vezet, ami nyomást gyakorol a családokra és a társadalomra. Így azok a születéskorlátozás fokozásával, a termékenység csökkentésével igyekeznek alkalmazkodni az új viszonyokhoz. A csupán a demográfia tényezőket – a fertilitást és a mortalitást – figyelembe vevő egytényezős magyarázat azonban nem fogadható el. Egyáltalán nem lehet képes megvilágítani az európai országok 20. századi népesedéstörténetének eltéréseit, hiszen – mint erről később még szó lesz – a születések visszaesését társadalmi, kulturális és egyéb tényezők is nagyban befolyásolták.

Fontos hangsúlyozni azt, hogy az átmenet tiszta formában szinte sehol nem érvényesült Európában. Egyes szakaszok akár teljesen hiányozhattak, de legalábbis a szakaszok hossza eltérő volt. Sőt, a demográfiai átmenet maga is egy sor országban a fertilitás növekedésével indult, mint pl. Hollandiában a 19. század elején. De jó példa az eltérésekre Magyarország is, ahol különösképp sajátosan, a tankönyvi modelltől eltérően jelentkezett a demográfiai átmenet az 1880 és az első világháború közötti időszakban. Az 1880-1886 közötti rövid periódustól eltekintve, először nem a halálozási ráta meredek csökkenése és a születési ráta stagnálása, majd pedig ezt követően a születési ráta csökkenése következett be, hanem a két demográfiai mutató az 1880-as évek közepe és a világháború előtti évek között megközelítőleg párhuzamosan esett. Míg az 1870-es évek második felében a nyers születési ráta 45-47‰ körül alakult, addig ugyanez a mutató az első világháború előttre már 34‰-re csökkent. A 35-39‰-es halálozási ráta – nagyobb ingadozásokkal – 23 ‰-re esett. Így a 19. század végén és a 20. század század elején a születési és halálozási ráták között 10-14‰ volt a különbség, azaz továbbra is viszonylag magas természetes szaporodás volt jellemző.

A sajátos jellegű "demográfiai átmenet" (másként "demográfiai forradalom") az első világháború után is folytatódott Magyarországon, vagyis a születési és halálozási ráta tovább csökkent. Ettől kezdve azonban már a születések (termékenység) arányszáma nagyobb ütemben esett, s hamarosan kialakult a fent idézett – alacsony halálozással és alacsony születésekkel jellemezhető – népesedési minta.

Minden kritika ellenére a demográfiai átmenet fogalmát továbbra is széleskörűen használják a népesedéstörténetben és a demográfiában, hiszen minden leegyszerűsítés ellenére rávilágít fontos folyamatokra. Az elmúlt évszázadokban minden fejlett társadalomban jelentősen átalakultak a demográfia viszonyok, melynek során erősen csökkent a halandóság és a fertilitás, közben pedig – legalábbis egy ideig – nőtt a népesség.

A demográfiai átmenet különböző módon zajlott le az egyes európai társadalmakban. Az eltérések jelentkeztek mind a kiindulóhelyzetben (a fertilitás és a mortalitás szintje az átmenet előtt), mind pedig a kezdet időpontjában és a lefolyás dinamikájában. A halandóság már a 19. század előtt csökkenni kezdett, s ez a folyamat – mint látni fogjuk – előbb gyorsuló, majd lassuló ütemben máig tart. A fertilitás csökkenése terén az éllovas Franciaország volt, ahol már az 1790-es évektől csökkent a születések száma. Máshol csak a 19. század végétől látható a fertilitás csökkenése: így például Németországban 1890-től, Belgiumban 1882-től, Svájcban 1895-től, Magyarországon az 1880-as évektől, Angliában 1882-től, Hollandiában 1897-től kezdődött a termékenység mérséklődni. Egy sor országban (pl. Dánia, Finnország, Spanyolország) a 20. század elején, vagy csak a két világháború között (Balkán, Írország) kezdődött meg a demográfiai átmenet, pontosabban annak a termékenység csökkenése jellemezte szakasza. Mindez azt jelentette, hogy a demográfiai átmenetnek azok a szakaszai, melyekben a népesség növekedése felgyorsul, a legtöbb ország esetében átnyúltak az általunk elsősorban vizsgált első világháború utáni időszakra is.

A fertilitás fő trendjei

A termékenység alakulását vizsgálva a 20. századi Európában három jelenség különös figyelmet érdemel:

1. A termékenység trendje mindenhol csökkenő volt, de üteme eltért az egyes társadalmakban.
2. Bizonyos időszakokban és országokban növekedés látható, mely nem csupán a rövid távú ingadozásból adódott.
3. Az egyes országok között csökkent a szórás Nyugat-Európában a század során, de ez nem mondható el Kelet-Közép-Európáról, ahol erős ingadozás látható a második világháború után.

1. A 20. század során összességében a fertilitás nagyarányú csökkenése figyelhető meg minden európai országban. Ezt a folyamatot a legkézenfekvőbb mutató, a nyers születési ráta alakulása is jelzi (1.2. táblázat), de – mint erről már szó volt – még inkább érzékeltetik a komplexebb, a nem- és a kormegoszlás eltéréseit kiküszöbölő arányszámok, melyek a különböző országok összehasonlítására is alkalmasabbak.

A csökkenés üteme azonban eltérő volt az egyes országokban. Így a teljes termékenységi arányszámot alapul véve azt láthatjuk, hogy a legmagasabb és a legalacsonyabb termékenységgű nyugat-európai országok csoportjának összetétele – Írország kivételével – viszonylag gyakran változott: a századfordulón Ausztria, Németország, Írország rendelkezett a legmagasabb születési arányszámokkal, míg Franciaország a legalacsonyabbal. 1950-re ez annyiban módosult, hogy Írország mellett Finnország és Hollandia került a legnagyobb fertilitású csoportba, míg az NSZK, Ausztria és az Egyesült Királyság a legalacsonyabbra. Az 1980-as évek végén Írország, Svédország, Norvégia, az Egyesült Királyság és Franciaország teljes termékenységi arányszámai voltak a legmagasabbak, míg az NSZK és Ausztria születési mutatói a legalacsonyabbak. (1.3. táblázat) A dél-európai országok közül Olaszország és Spanyolország a 20. század elején még a legmagasabb, a század végére pedig már a legalacsonyabb termékenységi szinttel rendelkező országok közé tartozott.

A fertilitás Kelet-Közép-Európában is jelentősen csökkent a 20. század során. Magyarországon a 20. század elején – az 1880-as években kezdődött, 44-46‰-es szintről induló gyors csökkenést követően – 39‰ körül volt a nyers születési ráta, s 5,3 körüli a teljes termékenységi arányszám, amelyek egyaránt meghaladták minden nyugat-európai ország megfelelő adatát. A század derekán – megváltozott területen – a magyarországi fertilitás már inkább közepesnek számított ugyanezen országokhoz hasonlítva. 1990-ben pedig a nyers születési ráta 12,1‰, a teljes termékenységi arányszám 1,84 volt. Előbbi valamivel a nyugat-európai átlag alatt alakult, utóbbi nyugat-európai viszonylatban jó közepesnek volt tekinthető. (1.1. és 1.2. táblázat.)

2. Szintén fontos tendencia az, hogy a termékenység csökkenése nem volt egyenes vonalú, azt időnként növekedési szakaszok tarkították. A század első felében a fertilitás gyors csökkenésének folyamatát az első világháború kiváltotta hullámmzások – a háború alatti különösen nagymérvű visszaesések, majd a háború utáni átmeneti növekedések – tették mozgalmassá. A fertilitás csökkenése már ekkor azt eredményezte, hogy a két világháború között Hollandia kivételével mindenhol a nettó reprodukciós szint alá csökkent a fertilitás Nyugat-Európában. A második világháborút közvetlenül követően

egy rövid fertilitásnövekedés ment végbe be a családok újraegyesülése nyomán, majd az 1940-es évek végén–1950-es évek elején egy alacsonyabb fertilitású szakasz látható. Az ezután bekövetkezett "baby boom" szinte egyformán érintette az összes nyugat-európai országot: a 60-as évek elejéig mindenütt jelentősen megnöttek a születési arányok. A fertilitás növekedése ekkor jóval hosszabb ideig tartott és nagyobb mértékű volt annál, hogy az a háborúk után szokásos születésszám-növekedésnek tulajdonítható lett volna. Emellett a "baby boom" összeomlása ("baby bust") is igen hasonló időpontban – 1964 körül – és hasonló drámaisággal következett be. Ezután a fertilitás Nyugat-Európában többnyire gyorsan esett vissza, s e tendencia tovább gyorsult a 70-es évek elején. 1975-re a fertilitás majdnem minden nyugat-európai országban – így pl. 1968-tól Svédországban, 1969-től Dániában, 1970-től az NSZK-ban – az egyszerű reprodukcióhoz szükséges szint alá esett, s nem is emelkedett ezután efölé. A "második demográfiai átmenet"-nek is nevezett periódusban, a 70-es évek közepe után a fertilitás ezen alacsony szint körül ingadozott. Ezután a dél-európai országokban is jelentősen csökkent a termékenység, Nyugat-Európában pedig az egyedüli kivétel Írország maradt, ahol továbbra is viszonylag magas volt a fertilitás, jóllehet a 70-es és 80-as években itt is folyamatosan – felére – csökkent a teljes termékenységi arányszám. A legtöbb északnyugat-európai és skandináviai országban a 80-as évek közepétől aztán átmenetileg ismét nőtt a termékenység. Közöttük a legnagyobb mértékben ez Svédországban következett be, ami főként családpolitikai intézkedésekkel magyarázható.

A csökkenést Kelet-Közép-Európában is kisebb fluktuációk szakították meg. Egyrészt a világháborúk hullámvázakat okoztak a születésekben: már az első világháború alatt is jelentősen visszaestek a születések. A világháború után ugyan nőtt a fertilitás, de az gyakran még így sem érte el a háború előtti szintet, s a 20-as évek közepétől ismét folyamatos csökkenés látható, ami a gazdasági válság éveiben felgyorsult. Magyarországon 1930-ban a teljes termékenységi arányszám már csak mintegy fele (2,8) volt a századfordulónak, így az 1910 és 1930 közötti két évtizedben a fertilitás csökkenése – nem számítva a világháborút – a legnagyobb mértékű volt a század során. A második világháború után itt is nőtt a fertilitás, de e rövid növekedési periódust követően folytatódott a születési ráta alakulásának korábbi tendenciája, azaz a családok gyermekszáma folyamatosan csökkent, sőt a csökkenés üteme gyorsult – Kelet-Közép-Európában nem figyelhető meg a számos nyugat-európai országban és Észak-Amerikában jelentkező "baby-boom". Emellett a második világháború utáni évtizedek további jellegzetességeként a nyers születési rátában illetve még inkább a

születések számában a korábbi évtizedeknél erősebb ingadozás alakult ki, ami elsősorban a különféle pronatalista népesedéspolitikai intézkedéseknek volt tulajdonítható. Így Magyarországon 1953-tól, vagy Romániában az 1960-as évek közepétől rövid időre nagymértékben nőtt a születési ráta – az abortuszok végrehajtásának rendkívüli, minden terhességmegszakítást megtiltó szigorítása következményeként. Ennek a rákövetkező évek "reakciójával", vagyis a kezdődő születésszám-csökkenéssel jelentős hatása volt a későbbi népesedési mintára is. Elindított ugyanis olyan jellegzetes demográfiai hullámokat, melyek a megfelelő női korosztály szülőképes korba lépésével, mintegy 20-24 évente azóta is ismétlődnek.

A termékenység visszaesése némely országban igen nagymértékű volt. Magyarországon a legalacsonyabb szintet 1962-65-ben érték el a születések (12,9-13,1 ‰), mely negatív rekordnak számított a kor Európájában, sőt az egész világon is. A teljes termékenységi arányszám ekkor 1,8-re esett vissza. A hullámzást fokozták az ösztönzők is, mint a családi vagy anyasági támogatások bevezetése illetve emelése.

3. A fertilitási mutatókat vizsgálva feltűnő eltéréseket találunk a nyugat-európai és a kelet-közép-európai fejlődési tendenciák között, különösen a második világháború után. A két világháború között nőtt a nyugat-európai országok fertilitási mutatói közötti eltérés, így a második világháború utáni mintegy két évtized jelentős konvergenciája csak ezt ellensúlyozni volt képes. Az 1960-70-es években ismét jelentősen fokozódtak a különbségek az egyes országok termékenységi arányai között, amit a 80-as évek gyors és jelentős egységesülési tendenciája követett mind a nyers születési ráta, mind a teljes termékenységi arányszám esetében. Összességében a fertilitás általános csökkenése ellenére a divergencia és a konvergencia jellemezte periódusok váltakozása miatt a legmagasabb és a legalacsonyabb fertilitású államok közötti különbségek a század eleje és vége között abszolút számokban csökkentek, de arányaikban alig. (1.2. és 1.3. táblázat.) Ezzel szemben Kelet-Közép-Európában rendkívül hektikusan, akár egyik évről a másikra drasztikusan megváltoztak a termékenységi arányszámok.

(A változások okai) A termékenység alakulása számos, egymástól nehezen elkülöníthető szocioökonómiai és kulturális tényező kombinációjának eredménye. A szocioökonómiai tényezők között az elméletek Európában leggyakrabban a modernizációnak, ezen belül is különösen az iparosodásnak (illetve gazdasági fejlődésnek) és az urbanizációnak tulajdonítanak jelentőséget a fertilitás csökkenésének folyamatában, mivel az iparosodott és urbanizált területeken a születési ráták

rendszerint alacsonyabbak. Bár például a lakóhely jellege önmagában is befolyásolhatja a fertilitást, az iparosodás és az urbanizáció inkább közvetve, különböző további tényezőkön keresztül fejtette ki hatását: mint pl. az átlagos iskolai végzettség növekedése, a női foglalkoztatás emelkedése, melyek rendszerint negatív összefüggésben álltak a fertilitással. Igaz, kivételek is léteztek, mint pl. Olaszország, ahol a század végére a legalacsonyabb női foglalkoztatottság mellett alakult ki a legalacsonyabb fertilitási szint.

A modernizáció a fenti értelemben nem csupán a szűken vett gazdasági tényezőket jelentette, hanem magában foglalta az említett társadalmi folyamatokat is. Mindazonáltal a gazdasági tényezők és a fertilitás közötti ennél közvetlenebb kapcsolat feltételezésének is hosszú tradíciói vannak. Az utóbbi évtizedek egyik legkiérleltebb és legnagyobb hatású interpretációs kísérlete R. A. Easterlin nevéhez fűződik, aki az aspirációk – vagy másként vágyak – és a tényleges gazdasági helyzet közötti viszony hatására helyezi a hangsúlyt a fertilitás változásának magyarázata során.

Bár ez az elmélet a fertilitás rövid távú változásait kétségkívül magyarázhatja, ezeket sem feltétlenül egészében és nem minden esetben. Magyarázhatja például a 30-as évek fertilitáscsökkenését, de nem világítja meg annak okait, hogy sok országban (Franciaország, Anglia és Wales, Svédország, Németország) már jóval 1929 – vagyis a gazdasági válság – előtt a nettó reprodukciós szint alá esett a fertilitás. Szintén magyarázhatja az 50-es években szülőképes korba került nők magasabb gyermekszámát, de nem képes magyarázni a 70-es évek fejleményeit, amikor pl. az Egyesült Királyságban az előbb csökkenő, majd növekvő fertilitás és a szülővé váló korosztályok relatív bérhelyzete ellentétesen alakult. Ráadásul a hosszútávú fertilitáscsökkenési trendre egyébként sem kínál magyarázatot ez a teória, hiszen az a jólét kétségkívüli növekedése ellenére következett be a 20. században. Az interpretáció hiányosságai valószínűleg abból adódnak, hogy – sok kritikát kiváltva – a gyermekvállalást olyan alapvetően racionális döntésének tekinti, amelyben a szülők egyetlen szempontja a költségek és a haszon józan mérlegelése.

A szocioökonómiai folyamatok mellett nem feledkezhetünk meg a reprodukciót alakító kulturális tényezőkről sem. A gyermekszámra vonatkozó elképzelések átalakulását leggyakrabban az individualizáció és a szekularizáció folyamatához kapcsolják a 20. századi Európában. Az individualizáció e tekintetben azt jelenti, hogy a század során a család- és gyermekközpontúságot folyamatosan háttérbe szorították azok az értékek, amelyek az egyén önmegvalósításának biztosítanak elsőbbséget. Az értékek

e "csendes forradalma" (R. Inglehart) különösen a század végén haladt előre először Nyugat-Európában, majd más régiókban is. P. Aries szerint a szülők az 1960-as évektől egyre kevésbé hajlanak arra, hogy a gyermekek köré szervezzék életüket, inkább arra törekszenek, hogy ez fordítva történjék, a gyermeknevelést szervezik saját életük köré. Ez azonban – különösen több gyermek esetén – nehezen megvalósítható, így csökken a gyermekszám is. Vagy, mint azt van de Kaa Nyugat-Európára vonatkozóan megfogalmazta, a 30-as évek "szülőkkel élő gyermekkirály"-át ("king-child-with-parents") a század utolsó éveire felváltotta a "király-pár egy gyermekkel" ("king-pair-with-a-child").

A vallásos értékek és normák korábbi erőteljes jelenléte mind a családi illetve magánéletben, mind pedig a közéletben elősegítette a családalapítást és a nagyobb gyermekszám kialakulását. Így ezeknek a vallásossághoz kapcsolódó értékeknek a gyengülése, azaz a szekularizáció folyamata teret engedett a fertilitás csökkenésének is. Sőt, az 1960-as évektől nem csak a vallásosság, s különösen az egyházakhoz kötődés gyengült meg a legtöbb nyugat-európai országban is, hanem a más hagyományos társadalmi intézményekkel való azonosulás is. Az említett individualizációnak, azaz az autonóm egyéni értékválasztásoknak ezáltal is egyre nagyobb tere nyílt a családi életben.

A fertilitás csökkenésének okai Kelet-Közép-Európában is részben ugyanazok voltak, mint Nyugat-Európában: a modernizáció, mindenekeelőtt az iparosodás és az urbanizáció folyamatához kapcsolódó tényezők nyilvánvalóan itt is szerephez jutottak. Az iparosodás és az urbanizáció során a társadalmi szerkezetben nőtt azoknak a rétegeknek a súlya, amelyekben alacsonyabb volt a gyermekek száma. A falun élő népesség termékenysége a század során mindvégig magasabb volt a városban élőkénél, így a városi lakosság arányának növekedése is csökkentette a fertilitást. Jelentősen nőtt a női iskolázottság és foglalkoztatottság is, ami szintén bizonyíthatóan hozzájárult a gyermekszám csökkenéséhez.

A társadalomszerkezeti átalakulás megmagyaráz olyan fontos kelet-közép-európai sajátosságot is, mint a második világháború utáni, a nyugat-európai "baby boom"-mal párhuzamosan lezajlott fertilitáscsökkenés. Ebben az időszakban ugyanis Kelet-Közép-Európában erőteljesen csökkent a mezőgazdasági lakosság, amely a korábbi évtizedekben kitűnt termékenységgel.

A gazdasági ciklusok Nyugat-Euróához hasonlóan Kelet-Közép-Európában is részben magyarázhatják a fertilitás rövid távú ingadozásait – legalábbis a század első

felében. Az 1930-as évek alacsony fertilitási szintjét például jelentős részben a gazdasági válságnak tulajdoníthatjuk. A század második felében azonban a gazdasági tényezőknek már inkább csak egy másik módon, a gazdasági aspirációk és a tényleges életszínvonal közötti távolság növekedésének értelmében lehetett jelentőségük. Magyarországon az 1960-as évek alacsony termékenysége az életszínvonallal kapcsolatos hirtelen megnövekvő vágyak és a valóság közötti táguló szakadékra is visszavezethető. Ez a szakadék a 70-es években némileg szűkült, fékezve a további gyors termékenységsökkenést. Ugyanez a tényező még erősebben érvényesülhetett az 1990-es évek fertilitáscsökkenése során.

Mégis – mint Nyugat-Európában – e szocioökonómiai tényezők csak részben indokolhatják a fertilitáscsökkenést. A termékenység ugyanis az egyes említett társadalmi csoportokon belül is úgyszólván folyamatosan csökkent a század során: nem csak az ipari, hanem az agrárnépességé, nem csupán a városi, hanem a falusi népességé, s nem csak a magas képzettségű, munkát vállaló nőké, hanem az alacsonyabb iskolai végzettségű, eltartott nőké is.

Nyilvánvaló kelet-közép-európai sajátosság ezenkívül az is, hogy a második világháború után a rövid távú ingadozások jelentős része a politikai intézkedések következménye volt. Egyrészt nyilvánvaló a népességpolitikai intézkedések jelentős hatása. A művi abortusz szabályozásának cikk-cakkjai nyilvánvalóan hatottak a termékenységre. Az említett 1953-as magyarországi szigorítás átmenetileg jelentősen megnövelte a születések számát, majd az ezt követő engedékeny szabályozás nyilvánvalóan közrejátszott a gyors csökkenésben. Sőt, az abortuszok nyugat-európai összehasonlításban – az 50-es évek végétől korszakunkban mindvégig – rendkívül magas aránya hosszabb távon is csökkentette a fertilitást. A születéseket ösztönző szociálpolitikai, főként az anyasági támogatások pedig ellenkező irányban jártak ugyancsak kimutatható eredménnyel, legalábbis a fertilitás rövid távú alakulását illetően.

A szélesebb értelemben vett társadalom- és gazdaságpolitika szintén erősen hatott a termékenységre. Az 50-es évek erőltetett – és nagy társadalmi költségekkel járó – iparosítása közrejátszott a "baby boom" kelet-közép-európai elmaradásában, s pl. Magyarországon az 1960-as évek elejének fertilitási mélypontja minden jel szerint összefüggött az erőszakos kollektivizálás teremtette társadalmi légkörrel is. Ezenkívül a kommunista rezsim vallási életet korlátozó és az egyházak társadalmi befolyását visszaszorító politikája különösen gyors szekularizációs folyamatot eredményezett a

legtöbb kelet-közép-európai és balkáni országban 1945 után. A vallásos értékek visszaszorulása nyilvánvalóan a másutt is szokásos módon hatott a termékenységre, vagyis csökkentette azt.

A mortalitás alakulása

A halálozások terén is jelentős változások zajlottak le a 20. század során Nyugat-Európában, melyek közül három különösen feltűnő:

1. A mortalitás regionálisan különböző dinamikával, de csökkent Európában a 20. század során – természetesen a háborúk időszakától eltekintve.
2. A kommunista országokban az 1960-as évektől – az ipari világ népesedéstörténetében példa nélküli módon – ismét romlani kezdett a halandóság, s ez a folyamat a legtöbb kelet-közép-európai országban csak a rendszerváltást követően állt meg.
3. A nyugat-európai országok halandósági mutatói között az eltérések csökkentek a 20. század során. A kontinens nyugati és keleti fele között ellenben az 1960-as évektől erőteljes divergencia látható.

1. A halálozási mutatók Nyugat-Európában és Dél-Európában folyamatosan – bár az egyes országokban és időszakokban természetesen eltérő sebességgel – csökkentek. A mortalitás változásának dinamikáját a népesség korszerkezete által alapvetően befolyásolt nyers halálozási ráta csak részben mutatja: ennek értéke a századfordulón még 15,8 és 25,2‰ között volt a különböző nyugat-európai országokban, a század közepére 7,5 és 12,7‰ közé csökkentek, 1990-ben pedig már 8,7 és 11,9‰ közé estek az adatok. A népesség kormegoszlásának hatását kiiktató korszecifikus mutatók – mint a várható átlagos élettartam és a csecsemőhalandóság – viszont ez esetben is árnyaltabb képet adnak, s így összehasonlításra is alkalmasabbak.

Az 1.4. és az 1.5. táblázat bemutatja a férfiak illetve nők születéskor várható átlagos élettartamának alakulását a századelőn, majd a 20. század során különböző időpontokban. Míg a századelőn a legkedvezőbb mutatókkal rendelkező országokban (a skandináv országok Finnország kivételével) a férfiak születéskor várható élettartama alig érte el az 50 évet, addig a 20. század 80-as éveinek végén minden nyugat-európai országban meghaladta a 70 évet, sőt a legkiválóbb Norvégiában és Svédországban majdnem elérte a 75 évet. A nők esetében még ennél is nagyobb volt a növekedés, így

1990-re a nyugat-európai nők a férfiaknál átlagosan 6,5 évvel hosszabb életre számíthattak. Mindazonáltal a halandóság javulása egyik nem vonatkozásában sem volt egyenletes ütemű: A növekedés igen gyors volt a század első felében, de még az 1950-es években és az 1960-as évek elején is erőteljesnek volt mondható, majd az 1960-as évek második felében és a 70-es évek elején lelassult, az 1970-es évek végétől pedig ismét valamivel gyorsabb ütemben javult.

Külön figyelmet érdemel a csecsemőhalandóság, ami – már csak azért is, mert a halandóság csökkenésének legfontosabb területe volt – szintén jelentősen javult a 20. század során. 1900-ban még Németországban is 200‰ felett volt ez a mutató, de Svédországban és Norvégiában is alig csökkent 100‰ alá. A század 80-as éveinek végére ellenben már ennek töredékére esett vissza, minden nyugat-európai országban a gyermekek kevesebb, mint 9‰-e halt meg 1 éves kora előtt. (1.6. táblázat.) Különösen gyors volt a csökkenés 1950 és 1990 között, amikor évente mintegy 5%-kal csökkent a csecsemőhalandóság az Európai Unió országaiban, így annak szintje egyedül ez alatt a négy évtized alatt 1/4-re esett vissza.

2. A halálozás 20. századi kelet-közép-európai alakulása a század első és középső harmadában sok szempontból megfelelt a nyugat-európai tendenciáknak, hiszen e periódus során jelentősen javult a mortalitás. Ezt követően azonban e régió legtöbb országában stagnáltak, sőt romlottak a halálozási mutatók, s így jelentősen eltért a fejlődés dinamikája a nyugat-európaiaktól.

A század első felében – ezen belül is különösen a két világháború között – mindkét nem esetében jelentősen nőtt a születéskor várható átlagos élettartam Kelet-Közép-Európában. Magyarországon a századfordulón a férfiaknál 36,6, a nőknél 38,2 év volt ez a mutató, de 1920-21-re 41 illetve 43,1 évre nőtt, míg 1941-ben a férfiak esetében már 54,9 évre, a nők esetében pedig 58,2 évre emelkedett, vagyis a férfiaknál 18, a nők esetében pedig 20 évvel volt magasabb, mint a századfordulón. Ez mindenekelőtt a csecsemőhalandóság jelentős csökkenésének az eredménye volt.

Közvetlenül a második világháború után annak utóhatásai (a rossz egészségügyi viszonyok, a gyenge táplálkozás) miatt nőtt a halálozási arány, de hamarosan ismét javulni kezdett a halandóság. A következő mintegy másfél évtizedet a legtöbb országban halandóság leggyorsabb átalakulási időszakának tekinthetjük. A halandóság gyors csökkenésével a nők születéskor várható átlagos élettartama Magyarországon az 1940-es évek végének 64 évéről a 60-as évek közepén már 72 évre nőtt. 1949 és 1965

között a férfiaknál is nagyarányú javulás figyelhető meg, ami 60 évről 67 évre emelte ezt a mutatót.

A 60-as évek közepe azonban fordulatot eredményezett a halálozás alakulásában szerte a régióban: az évtizedek óta – néhol a 19. század vége óta – tartó javuló trend megfordult. Ez a trend nem egyformán érintett minden országot a régióban: míg Csehszlovákiában vagy Bulgáriában kevésbé jelentkezett, addig Magyarországon igen súlyosan. A nők helyzete viszonylag kedvezően alakult, hiszen az ő halandóságuk javulása csak erősen lelassult, így a várható átlagos élettartamuk 1980-ban 72,7, 1990-ben 73,7 év volt. A férfiak ezen mutatója azonban előbb stagnált, majd fokozatosan csökkenni kezdett, s 1980-ban 65,5, 1990-ben pedig már csupán 65,1 év volt. Ez egyben azt is jelentette, hogy a nemek közötti halandósági különbség Magyarországon jóval nagyobb lett – 1990-ben a várható élettartam vonatkozásában több mint 8 év –, mint Nyugat-Európa országaiban. A mortalitás romlása nem egyformán érintette a különböző korosztályokat: minden kommunista országban a középkorú férfiakat sújtotta leginkább.

A kelet-közép-európai és a nyugat-európai fejlődés közötti különbségeket mutatja, hogy Angliában és Franciaországban 1970 és 1990 között minden korosztályban javult a halandóság – eltekintve a huszonéves férfiakétól, ahol stagnált. A javulás nem volt egyenletes mértékű, Angliában a csecsemők, gyermekek és a középkorúak (40-60 év) esetében volt a legnagyobb, Franciaországban a csecsemők, gyermekek és a 40-70 közöttiek élvezték előnyeiket a leginkább. Magyarországon ezzel szemben ugyanezen időszakban a 20 év alattiak kivételével minden férfikorosztály halandósága romlott, esetenként egészen drámai módon. Például egy 40 éves férfi halálozási kockázata 1990-ben cca. 60%-kal volt nagyobb a 20 évvel korábbinál. Másként megfogalmazva: 1965-ben a 40 éves férfiak – itt már nem jelentkezik a születéskor várható átlagos élettartamot még javító 30 év alatti, s különösen csecsemő- és kisgyermekkorai tovább folytatódó halandóságcsökkenés – még 32,7 további életévet várhattak, két évtizeddel később már csak 29,5 évet. A nők esetében ellenben nem változott a 36 év még várható élettartam.

A nagymérvű csökkenés ellenére a kelet-közép-európai csecsemőhalandóság európai viszonylatban mindvégig igen kedvezőtlennek számított. A század első harmadában jelentősen nőttek a különbségek Nyugat-Európához képest, s a második világháború utáni mintegy két évtized mérsékelt közeledése után ismét divergens folyamatok kezdődtek.

3. Megállapítható, hogy Nyugat-Európában egyértelműen és szinte folyamatosan mérséklődtek a különbségek az egyes országok között a mortalitás terén. Bár ez a csökkenés a század első felében is előrehaladt, ennek ellenére a második világháború után a nyugat-európai országok közötti halandósági különbségek még viszonylag jelentősek voltak. 1950-ben a legjobb mutatókkal rendelkező Hollandia, Norvégia, Svédország, Dánia és a legkedvezőtlenebb helyzetben lévő Finnország között 12 év volt az eltérés. A következő évtizedek nyilvánvaló konvergenciáját jelzi, hogy 1950 és 1990 között Hollandiában 3 évvel, míg Finnországban 12,3 évvel nőtt a férfiak születéskor várható átlagos élettartama. A gyors finn felzárkózás eredményeként 1990-ben az élen álló Svédország már csak 3,3 évvel előzte meg a leggyengébb mutatójú Finnországot. De a különbség nem csak a szélső értékek között csökkent, amint a relatív szórás változásának dinamikája kiválóan mutatja: míg a nők és férfiak várható átlagélettartama terén 1900-ban 8-8% volt a relatív szórás, addig ez 1950-re már 5 illetve 3%-ra, 1990-re pedig 2 illetve 1%-ra mérséklődött. Az összes fontos demográfiai jelenség közül kétségtávol a halálozásban volt a legnagyobb a konvergencia a nyugat-európai országok között.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a kelet-közép-európai halandósági viszonyok a 20. század során időnként konvergáltak Nyugat-Európához, de a század eleje és vége között összességében a divergencia volt jellemző. A 60-as évek közepétől, miközben Nyugat-Európában tovább javultak a halandósági viszonyok, Kelet-Közép-Európában a felnőtt férfi lakosság halandósága romlani kezdett, amit egyenesen "epidemiológiai válság"-nak neveznek. Ezzel erőteljes divergencia vette kezdetét a halandóság kelet-közép-európai és nyugat-európai fejlődésében, ami a 80-as években a gyors Nyugat-Európán belüli egységesülés következtében – különösen a csecsemőhalandóság terén – még erősödött is.

A halandóságban megfigyelhető divergencia – bár nyilván több tényező is szerepet kapott kialakulásában – a magyarországi és a kelet-közép-európai életkörülmények és életmód eltéréseivel jól magyarázható. Egyrészt az egészségügyi rendszer – különösen a prevenció terén meglévő – hiányosságai nyilvánvalóan közrejátszottak a magyarországi, bulgáriai vagy lengyelországi helyzet romlásában. Magyarországon 1990 körül a halálozások 18%-a megfelelő egészségügyi ellátás esetén nem következett volna be, vagyis az ún. "elkerülhető halálozások" közé tartozott, míg az Európai Unióban ez az arány 11% volt. Emellett a lakosság egészséget károsító

életmódja (különösen a nagymértékű dohányzás, a túlzott alkoholfogyasztás, az állati zsírok nagyarányú fogyasztása), s a munkavégzés jellegzetességei (rossz munkakörülmények, a túlmunkavégzés elterjedtsége stb.) is a kedvezőtlen trend fontos tényezőjét jelenthetik. A kelet-közép-európai halandóságromlás illetve relatív halandóságromlás "rendszerspecifikusnak" is tekinthető, azaz a kommunista politikai és társadalmi rendszerhez kapcsolható. Fontos bizonyítékokat szolgáltatnak erre vonatkozóan a magyarországi demográfiai átmenet összehasonlító elemzései, melyek azt mutatják, hogy pl. Ausztriában és Finnországban a demográfiai átmenet korábbi szakaszaiban a fő tendenciák azonosak voltak a magyarországiakkal, s csak a kommunizmus idején tértek el, majd a 90-es évek közepétől ismét javulni kezdett a halandóság Magyarországon. A tágabb értelemben vett társadalmi okok, mint az emberek mindennapi életében a diktatórikus politikai rendszertől nem elválaszthatóan jelentkező konfliktusok, a folyamatos és nagymérvű kiszolgáltatottság és stressz, illetve az ilyen helyzetek megoldásának kulturálisan is kódolt csekély képessége szintén az egészségromláshoz vezethettek.

A migrációs folyamatok

A migráció a népesség alakulásának harmadik fontos tényezője. A vándorlások mindamellett nem csak a népesség számát, hanem szerkezetét is megváltoztathatják. Mivel a vándorlók többnyire fiatalabbak, gyakran képzettebbek és vállalkozókészebbek, ez a fajta népességmozgás kihat mind a kibocsátó, mind pedig a befogadó országok illetve régiók népességének demográfiai és kulturális jellemzőire.

A migráció különböző formákat ölthet: egy személy vagy egy család városba költözése ugyanúgy ide tartozhat, mint milliós tömegek háborúk alatti menekülése vagy kitelepítése. A definíció magában foglalja mindezeket a lehetőségeket: migráció alatt egy személy lakóhelyének megváltoztatását értjük, még pontosabban a lakóhely olyan tartós megváltoztatását jelenti, mely elég nagy távolságra történik ahhoz, hogy a vándorlásban résztvevő személy már nem képes a korábbi munkahelyére járni.

A vándorlás okai sokrétűek lehetnek. A történelemben rendszerint a természeti-ökológiai és a társadalmi-gazdasági tényezők eredményeztek vándorlást, de a 20.

században a politikai okok különösen fontossá váltak. A vándorlások típusainak megkülönböztetése többféle kritérium alkalmazásával történhet.

1. Kiemelkedő jelentőségűek a földrajzi szempontok, vagyis a vándorlás iránya illetve távolsága. Ennek alapján elkülöníthetünk csupán települések közötti, belső és nemzetközi vándorlást. A nemzetközi vándorlás lehet kontinenseken belüli vagy azok közötti („tengerentúli”).

2. Ugyancsak fontosak a vándorlás időbeli dimenziói. Ezek szerint megkülönböztethetünk időleges vándorlást (pl. munkavállalás vagy tanulás más régióban vagy országban) és végleges vándorlást (pl. kivándorlás egy másik országba). A migráció időleges vagy végleges volta gyakran az abban résztvevő személyek számára nem világos, a történészek azonban rendszerint már ismerik a végeredményt.

3. Társadalmi szempontokat szintén érvényesíthetünk az elemzés során. A kivándorlók társadalmi összetétele eltérhet nemek, származás, foglalkozás nemzetiségek vagy képzettség szerint. Ugyancsak megkülönböztethetünk egyéni vagy tömeges kivándorlást, bár a kettő közötti határok gyakran nem élesek.

4. A vándorlások okai szintén fontos szempontot jelentenek. Általában megkülönböztethetünk önkéntes és kényszer hatására bekövetkező vándorlást, bár a határok gyakran ez esetben sem egyértelműek a kettő között.

Az alábbiakban a fenti szempontok figyelembevételével a legfontosabb Európát érintő migrációs mozgásokat tekintjük át a 20. század során.

(Tengerentúli kivándorlás) Az európaiak tengerentúli kivándorlása a 19. század közepén gyorsult fel, aminek két fő oka volt. Egyrészt a 19. század elejéig a bizonytalan és drága közlekedési lehetőségek akadályozták a kivándorlást, a gőzhajó elterjedése azonban döntő változást eredményezett a kontinensek közötti forgalomban. Másrészt Európa jelentős része ekkor a demográfiai átmenet azon szakaszába ért, amikor a népesség jelentősen megnőtt, s ennek ellátása időnként és helyenként komoly nehézségekbe ütközött, mint azt az 1847-es írországi éhínség is mutatta, melynek következtében a 8,25 millió lakosból mintegy 2 millió elpusztult, illetve ugyanennyi volt a kivándorlók száma is.

A gazdasági okok mellett szerepet játszottak egyéb tényezők is, mint a gyarmatok benépesítésének szándékával folytatott tervszerű toborzás, a szabadabb vallási és politikai lehetőségek keresése, vagy akár a kalandvágy.

A migrációs mozgalom csúcspontját 1881-1910 között érte el, amikor a természetes népszaporulat mintegy 20%-át veszítette el ilyen formában a kontinens. A 20. század elején ez évente mintegy 1,3 millió főt tett ki. A kivándorlók a 19. század közepén még leginkább a brit szigetekről származtak, de ezt követően előbb Németország, majd a századfordulóra Dél-Európa és Kelet-Közép-Európa váltak a fő kibocsátóvá. Összességében 1846-1890 között 17 millió, 1891-1920 között további 27 millió ember hagyta el Európát.

Az emigráció fő célpontja az Egyesült Államok volt, ahová 1846-1890 között az európai tengerentúli kivándorlók 70%-a, 1891-1910 között 58%-a került. Szintén fontos célpontnak számítottak a 19. század végén és a 20. század elején Kanada, Argentína, Brazília, Ausztrália, Új-Zéland és Dél-Afrika. Sok európai települt tisztviselőként, katonaként vagy éppen mérnökként is gyarmatokra. Az 1846 és 1939 között Európából kivándorolt mintegy 59 millió emberből 38 millió célpontja volt az Egyesült Államok, 7 millióé Kanada, szintén 7 millióan Argentínába, 4,6 millióan Brazíliába mentek, s 2,5-2,5 millió embert vonzott Dél-Afrika, Ausztrália és Új-Zéland.

Az első világháború érthető módon lefékezte a tengerentúli migrációt, hiszen egyrészt a hadviselő felek akadályokat gördítettek mind a katonakorú férfiak kivándorlása, mind pedig az ellenséges országok polgárainak mozgása elé. Ezenkívül a háborúk megnehezítették a tengeren való közlekedést is, nehezítve ezáltal a kivándorlást.

Az európai kivándorlás korábbi szintjét azonban a háború végeztével sem érte el többé. Ennek legfontosabb oka az volt, hogy 1921-1924 között az Egyesült Államok bevándorlási korlátozásokat vezetett be. Az összes engedélyezett bevándorlón belül az egyes nemzetek részére kvótát állapítottak meg, melynek nagysága megfelelt annak az aránynak, amit az adott nemzetből származók az Egyesült Államok lakosságán belül képviseltek. Ez elsősorban az ázsiai bevándorlás visszafogását célozta, de mellékhatásként gátolta az európaiakat is. A kevésbé fejlett régiók – mint a Balkán – ugyanis ekkor már bekapcsolódtak volna a tengerentúli kivándorlásba, de erre alig volt lehetőségük, mivel a megelőző évtizedekben még nem vettek részt jelentős mértékben a kivándorlási mozgalomban, s így kvótájuk alacsony lett. Szintén a bevándorlást fékezte a nagy gazdasági világválság, mely a nagy munkanélküliség sújtotta Egyesült Államok vonzerejét csökkentette. Így az 1920-as években átlagosan évi 0,7 millió ember indult útnak a tengerentúlra Európából, ami az 1930-as évtizedre évi 0,13 millióra esett.

A második világháború után ismét többen keltek útra Európából, 1946-1960 között átlag évi félmillióan. A tengerentúli emigráció jelentősége azonban fokozatosan csökkent, amihez hozzájárult az is, hogy a kommunista országok szigorúan korlátozták polgáraik mozgását. Sőt, 1960 óta Európa migrációs mérlege pozitívvá vált, azaz többen érkeztek a kontinensre, mint amennyien elhagyták azt. Először a gyarmatok függetlenedése váltott ki egy jelentős visszatelepülési hullámot. Különösen nagy számban tértek vissza franciák Algériából, britek az afrikai és ázsiai gyarmatokról, hollandok Indonéziából, s a legkésőbb, az 1970-es években portugálok Afrikából. Ezenkívül a volt gyarmatokkal megmaradt sajátos és kiterjedt gazdasági és politikai kapcsolatok, valamint a humanitárius megfontolások hozzájárultak ahhoz, hogy Nyugat-Európa országaiba az 1960-as évektől jelentős számú tengerentúli bevándorló érkezett.

(Európán belüli vándorlások: politikai okok miatt bekövetkezett népmozgások) A korábbi évszázadokhoz képest a háborúk és a politikai okok miatt bekövetkezett népességmozgások aránya nagyban megnőtt a 20. század során. Az első világháború nem csak menekültek tömegeit indította útnak, hanem a háborút követő békeszerződések közül több is előírta a nemzeti kisebbségek kitelepítését. Így a háború után mintegy 1 millió német volt kénytelen elhagyni elzászi vagy lengyelországi otthonát, s 0,9 millió lengyel vándorolt Oroszországból Lengyelországba. A szovjet rendszer és a polgárháború elől több mint 1 millióan menekültek el, akik közül sokan Nyugat-Európában telepedtek le. A legnagyobb népességmozgás ekkor Törökországban zajlott, ahol az örmények ellen elkövetett tömeggyilkosságok váltottak ki menekülthullámot. A háborút követő lausanne-i békeszerződés nyomán 1,2 millió görögöt űztek el az országból, a másik oldalon pedig 0,4 millió töröknek kellett elhagynia Görögországot. Hasonló lakosságcsere következett be görög-bolgár vonatkozásban is. A háború végétől nagy számban (0,5 millió) menekültek magyarok is az elcsatolt területekről az anyaországba. E sorba tartozik, hogy az 1930-as években a polgárháború következtében mintegy 0,3 millióan menekültek el Spanyolországból.

Mindez azonban eltörpült a második világháború kiváltotta népességmozgáshoz képest. A háború alatt nem csak hatalmas hadseregek mozogtak Európában, hanem több millió zsidót hurcoltak el és nagyobb részüket meggyilkolták – az összes háború alatti zsidó áldozat mintegy 5-6 millió főt tett ki. A többnyire kényszer hatására bekövetkezett népességmozgás Németország területén volt a legnagyobb mértékű. A németek tervszerűen törekedtek arra, hogy a megszállt területek hozzájáruljanak a

Németországban jelentkező munkaerőigény kielégítéséhez. Hollandiából, Belgiumból vagy Franciaországból többnyire az otthoninál magasabb munkabérekkel csábították a munkaerőt Németországba, míg Kelet-Európában gyakran kényszerrel toboroztak. A német háborús erőfeszítések csúcspontján, 1944 augusztusában 7,8 millió külföldi munkás, kényszymunkás és hadifogoly dolgozott Németországban, ami az összes munkaerő közel 1/3-át tette ki.

A háború utolsó szakaszában már a Kelet-Poroszországból, Sziléziából, Pomerániából és más keleti német területekről a szovjet hadsereg elől menekülő lakosság is több milliós tömeget jelentett. A háború végén Európában összesen mintegy 40 millió menekültet számoltak. Ezek jó része később hazatért, de ezzel még nem ért véget az exodus. A háborút követő etnikai tisztogatások – melyeket akkor persze nem így neveztek – legnagyobb kárvallottjai a kelet-közép-európai németek voltak, akiknek a kitelepítéséhez a szövetségesek megállapodásai vezettek. Lengyelországból, Csehszlovákiából, Jugoszláviából, Magyarországról és a térség más országaiból összesen 7,5 millió németet telepítettek ki tervszerűen. Az említett német menekültekkel együtt kalkulációk szerint 1945-1950 között 12 millió németnek kellett elhagynia otthonát, további 2 millió pedig az üldözések során veszítette életét. Lakosságcserét írtak elő Csehszlovákia és Magyarország, a Szovjetunió és Románia között, melyek aszimmetrikusan valósultak meg, azaz nem azonos számú lakost érintettek a lakosságcserében résztvevő országok esetében. Ezenkívül a Szovjetunióhoz csatolt keleti lengyel területekről 3 millió lengyelt telepítettek át Lengyelországba.

A kommunista rendszerekben a lakosság kontrolljának egyik fontos eleme volt a szabad mozgás megakadályozása, vagyis annak a lehetőségnek a kizárása, hogy az emberek a „lábukkal szavazzanak”, azaz emigráljanak. Ennek ellenére 1950 és 1992/1993 között 14,2 millió ember menekült el vagy vándorolt ki a kommunista országokból. Jelentős részük német volt, ami két körülménnyel magyarázható. Egyrészt 1961-ig, a berlini fal felépítéséig, sok keletnémet kihasználhatta azt, hogy a potsdami szerződés alapján Berlin keleti és nyugati szektorai között szabad volt a közlekedés, Nyugat-Berlinbe átjutva pedig gyakorlatilag akadály nélkül lehetett tovább utazni az NSZK-ba. Így 1961-ig mintegy 3 millióan menekültek el az NDK-ból. Másrészt 1950 és 1992 között a Kelet-Európában megmaradt németek közül 2,8 millióan települtek át az NSZK-ba, a legnagyobb számban Lengyelországból, a Szovjetunióból, Romániából, de a térség más országaiból is. A németek kitelepülését a kommunista országok egyrészt azért engedélyezték, mert ez az etnikai homogenizációt szolgálta, másrészt cserébe

külpolitikai-gazdasági engedményeket kaptak az NSZK-tól. Különösen hírhedt volt Románia gyakorlata, ahol az 1980-es években minden kitelepülni engedett német nemzetiségű polgárért cserébe nem csekély kemény valutát kértek és kaptak az NSZK-tól.

A kelet-európai kommunista diktatúrák elleni megmozdulások több esetben vezettek a határőrizet időleges megbénulásához, amit a menekülők kihasználtak. Ilymódon 1956 végén és 1957 elején mintegy 200 000-en emigráltak Magyarországról, de hasonló események következtek be 1968-ban Csehszlovákiában is.

A kelet-európai rendszerváltozások időszakában újra megélénkült a nyugati irányú migráció. Ismét a németek keltek legtöbbször útra, s a keleti német tartományokból az 1990-es években is folyamatos volt az elvándorlás. Utóbbi esetben természetesen már nem politikai okok játszottak közre, hanem a nyugati német tartományok kínálta jobb munkalehetőségek és magasabb életminőség jelentették a vonzerőt. A politikai-etnikai indíttatású migráció azonban az 1990-es években sem volt ismeretlen: a Jugoszlávia felbomlását kísérő és követő háborúk nyomán mintegy 4 millió ember vált – egy részük átmenetileg – menekültté. Többségük ugyan a térségben maradt, de mintegy félmilliónyian közülük – részben szintén átmenetileg – Nyugat-Európa országaiba kerültek.

(Európán belüli migráció: gazdasági okokra visszavezethető vándorlások) A munkaerő régiók és országok közötti vándorlásának hosszú múltja van Európában. Közismert, hogy már a középkorban az ismeretek gyarapítását is szolgálta nem csak a diákok egyetemjárása, hanem az iparosok külföldi munkavállalása is. Emellett az iparosok és mezőgazdasági idénymunkások ugyancsak már a középkor óta nagy számban vándoroltak Európában a jobb munkalehetőségek irányába. Ez ekkor még gyakran a kevésbé fejlett területeket jelentette, ahol a betelepülő iparosok különféle kedvezményeket kaptak, bár a 19. században már a növekvő gazdasági- és bérkülönbségek miatt ez egyre kevésbé volt jellemző. A vándorlás gyakran végleges letelepüléshez vezetett.

A 19. század végén és a 20. század elején csak kevés korlátozás akadályozta a munkaerő Európán belüli mozgását. A századelőn különösen sok külföldi dolgozott Németországban (1,2 millió), akik többségükben lengyelek és olaszok voltak. Számottevő volt a Franciaországban tevékenykedő külföldi munkaerő száma is. A lakosság létszámához képest azonban Svájcban élt a legtöbb külföldi, az első

világháború előtti években mintegy 600 000, akik döntően németek, olaszok, spanyolok voltak.

A két világháború közötti években lassult a munkaerő Európán belüli mozgása. Egyrészt az első világháború előtti időszakhoz képest a határok átlépését adminisztratív előírások nehezítették – igaz, ezek még mindig csekélyek voltak a második világháború utáni és gyakran még a mai korlátozásokhoz képest is. Másrészt – csakúgy, mint a tengerentúli migráció esetében – a gazdasági válság okozta hatalmas munkanélküliség fékezte a külföldi munkavállalást. A második világháború utáni gyors gazdasági fejlődés azonban minden korábbinál nagyobb számú vendégmunkást vonzott Nyugat-Európába. Az 1950-es években főként olaszok vállaltak így munkát, majd az 1960-as évektől spanyolok, portugálok, görögök, jugoszlávok és törökök csatlakoztak hozzájuk. A csúcspontot 1973-ban érte el a számuk, amikor a 9 közös piaci országban és az EFTA tagállamaiban 7,5 millió külföldi vendégmunkás dolgozott. A legnagyobb befogadó országok Németország (2,6 millió), Franciaország (2,3 millió) és Svájc (0,6 millió) voltak. Az olajválság nyomán fellépő gazdasági recesszió jelentősen csökkentette a vendégmunkások számát. Míg az említett csúcsponton Németországban a munkaerő 12%-át, Franciaországban pedig 10%-át tették ki a vendégmunkások, addig egy évtized múlva ez 7-8% körül mozgott. Közben jelentősen változott nem csak a vendégmunkások száma, hanem az összetételük is. A küldő országok között Olaszország és Spanyolország visszaszorult, Jugoszlávia és főként Törökország pedig teret nyert. Az 1960-as években döntően egyedülálló fiatal férfiak vállaltak így munkát Nyugat-Európában, akik csak néhány évig szándékoztak maradni, hogy az összegyűjtött tőkével szülőhazájukba visszatérve családot alapítsanak és vállalkozásba fogjanak. Ennek megfelelően csak kevésbé integrálódtak a befogadó társadalomba, de tartós integrációjuk igénye tulajdonképpen fel sem merült egyik fél részéről sem.

Az 1980-as évektől már inkább családotul érkeztek a vendégmunkások, s huzamosabb tartózkodásra rendezkedhettek be. Gyermekeik iskolába jártak, s részben eleve a fogadó országban születtek, ami ugyan elősegítette beilleszkedésüket, de az még így is elmaradt az integrációjukra vonatkozó szintén megnövekedett elvárásoktól, ami gyakran konfliktusokhoz vezetett.

A bevándorlók integrációját nehezítette az is, hogy az 1990-es évekre mind több országból érkeztek, s mind többen jöttek Európán kívüli területekről. Hozzájárult ehhez az is, hogy a nyugat-európai országok nagy számban fogadtak be humanitárius okokból menekülteket a világ számos háborús övezetéből és diktatúrájából. Különösen

nagyvonalú volt ezen a téren Németország, ahol 1983 és 1992 között 1,4 millió személy kapott menedékjogot.

Az 1990-es évek elején a Franciaországban élő bevándorlók 36%-a volt európai (főként portugál), 39%-uk pedig a Maghreb országokból származott. Németországban 1994-ben a külföldiek 28%-a volt török, s csak 22% származott az EU-országokból. Összességében az EU-ban élő bevándorlók 49%-a érkezett Európán kívülről.

A külföldi lakosság részaránya minden nyugat-európai országban jelentősen nőtt az 1960-as évektől kezdődően, s 1994-ben Belgiumban 9,1%, Németországban 8,5%, Nagy-Britanniában 3,5%, Hollandiában 5,1%, Ausztriában 8,9%, Svédországban 5,8%, Svájcban pedig 19% volt. A külföldi lakosság arányára vonatkozó adatok azonban két szempontból is félrevezetők lehetnek. Egyrészt csak a legális bevándorlókat tartalmazzák, noha 1992-ben mintegy 2 millió főre becsülték a Nyugat-Európában élő illegális bevándorlók számát. Másrészt egyes országokban a bevándorlók viszonylag gyorsan állampolgársághoz jutnak, s így megszűnik „külföldi” státuszuk, míg másutt ez sokkal nehezebb folyamat. A külföldi lakosság magas arányát Svájcban az is magyarázza, hogy itt gyakran még a bevándorlók harmadik generációs leszármazottai sem jutnak állampolgársághoz.

Nyugat-Európával szemben Közép-Kelet-Európában a vendégmunkás-mozgalom csak csekély méreteket öltött, Jugoszlávia kivételével, ami speciális kapcsolatokat tartott fenn a Nyugattal. A többi országban fel sem merült, hogy engedélyezzék állampolgáraik nyugati munkavállalását, hiszen az akadályozta volna a polgárok ellenőrzését, de az információs és a devizamonopólium érvényesülését is. Ezenkívül a tervgazdálkodásban minden erőforrásból, így a munkaerőből is hiány alakult ki, ami eleve kizárta a gazdaságpolitikai vezetés számára, hogy számottevő mértékben engedélyezze a külföldi munkavállalást. A vendégmunkások fogadásának pedig a politikai okok mellett mindenekelőtt az igen alacsony bérszínvonal, s a valuták konvertibilitásának hiánya szabott gátat. Egyedül a kivándorlás miatt különösen szélsőséges munkaerőhiánnyal küzdő NDK foglalkoztatott – szigorúan államközi szerződések alapján, áruszállításokkal ellentételezve és központi szervezésben – a többi kommunista országból érkező vendégmunkásokat. Ez azonban egyidejűleg csak néhány tízezer főt jelentett, akik Magyarországról, Lengyelországból, vagy az 1980-as években Kubából jöttek.

2. Családfejlődés

Házasodási szokások

John Hajnal, a magyar származású angol történeti demográfus egy 1965-ben megjelent nagy hatású munkájában amellelt érvelt, hogy az európai házassodási szokásoknak két fő típusa volt a történelemben: a Szentpétervár–Trieszt vonaltól nyugatra alakult ki az ún. „európai házassodási minta”, a vonaltól keletre pedig ettől eltérő házasságkötési szokások láthatók, melyek lényegében megegyeztek a világ többi részén megfigyelhető házassodási szokásokkal, amit így Hajnal „nem európai házasságkötési mintának” nevezett. Az európai házasságkötési mintát az jellemezte, hogy az emberek viszonylag magas életkorban kötötték első házasságukat, s emellelt magas volt azoknak az aránya, akik egyáltalán nem házassodtak életük során. Ezzel szemben a másik házasságkötési típust a relatíve alacsony életkorban való házasságkötés jellemezte, s ráadásul a lakosságnak csak kicsiny aránya nem kötött házasságot. Hajnal adatai nagyjából a 19. század végéig terjednek, de a modell legalább a 20. század közepéig érvényes maradt Európában, sőt módosulásokkal még azt követően is.

Mindazonáltal a házassodási szokásokban jelentős és sajátos változások is bekövetkeztek a 20. századi európai társadalmakban. A nyers házasságkötési ráta csak kevésbé mutatja az átalakulásokat, ellenben ezeket a sajátosságokat lényegesen jobban tükrözi két másik mutató, mégpedig az első házasságkötés átlagos életkorának, illetve az élethossziglani cölibátusnak az alakulása. Az a – más földrészek vagy Kelet-Európa társadalmaihoz viszonyítva – magas átlagos életkor, melyben a századfordulón az első házasságot kötötték szerte Nyugat-Európában (a férfiaknál 28 év, a nőknél pedig 26 év körül), lényegében a két világháború között is fennmaradt. A második világháború után azonban Nyugat-Európában a házasság és a család egyfajta reneszánszának újabb jeleként – a születési ráták megugrását, majd viszonylag hosszú ideig e magas szinten való stabilizálódását már megismertük az előzőekben – a házassodás átlagos életkora igen jelentősen, több évvel csökkent: 1950 és 1970 között a legtöbb országban a férfiaknál 2-3 évvel, a nőknél 3-4 évvel esett ez a mutató. Ezt követően – általában a 70-es évek közepétől – azonban ismét gyorsan nőtt az első házasságkötés életkora, s az 1980-as évek végére Nyugat-Európa átlagában újra elérte a századelő szintjét.

A szélső pólusokat csak részben képviselték ugyanazon országok: a legmagasabb korban a század elején az ír, a francia és a német férfiak, valamint az ír, az osztrák, és a német nők, a század végén a dán, a svéd és a svájci nők és férfiak kötöttek házasságot. A legalacsonyabb korban a századfordulón a finn nők és a finn férfiak, míg a század végén a belga, a brit és az osztrák nők, valamint a brit, a belga és a finn férfiak házasodtak Nyugat-Európában. (2.2. és 2.3. táblázat.)

Az élethossziglani cölibátus – a házasságot soha nem kötők aránya a 45-54 éves korcsoportban – alakulása szintén hasonló trendet követett Nyugat-Európában, bár meg kell jegyezni, hogy e mutató évtizedes késéssel reagál a házasságkötési mozgalom változásaira. A cölibátus a századfordulón a férfiak esetében 8-28% között, a nőknél 10-24% között ingadozott – az alsó szintet mindkét nemnél Németország, míg a felső értéket Írország képviselte. Írország és a skandináv országok kivételével a házasságot nem kötők aránya a férfiak között csökkent a század első felében, a nőknél stagnálás vagy kis mértékű növekedés látható. Az 50-es évektől azonban már a nők esetében is minden országban jelentősen csökkent a cölibátusban élők aránya. Dánia kivételével a férfiaknál is csökkenés látható, bár ez nem volt olyan gyors ütemű, mint a másik nemnél. A nők esetében a folyamat intenzitását mutatja, hogy 1950 és 1970 között a nem házasok aránya a 45-54 éves nők között Norvégiában 20,7%-ról 9%-ra, Svédországban 19,1%-ról 8%-ra, Angliában és Walesben 15,1%-ról 8%-ra esett. Másutt kevésbé volt nagyarányú a csökkenés, de eleve a kiinduló szint sem volt olyan magas: Franciaországban, az NSZK-ban, Hollandiában és Dániában 12-14%-ról 7-10%-ra esett ez a mutató. Az 1970-es évektől a házasságot soha nem kötők aránya a nők között tovább csökkent, hiszen ekkor kerültek a vizsgált 45-54 éves korosztályba az 1950-es évek intenzív házasságkötési periódusának idején huszonévesek. Igaz, a férfiakat ez a folyamat nem érintette, az ő esetükben ekkor már inkább a stagnálás volt jellemző. Ennek eredményeként a század 70-es éveitől a női cölibátus szintje – a század során először – a férfiak szintje alá süllyedt: 1990-ben a nyugat-európai férfiak átlaga 10,7%, a nőké pedig 7,1% volt. (2.4. és 2.5. táblázat.)

Az élethossziglani cölibátus mutatója kiválóan alkalmas a házasságkötési arányokban bekövetkezett hosszú távú változások jelzésére, de – mint jeleztük – a rövid távú ingadozásokat illetően kevésbé érzékeny ez a szám. Azok az indikátorok, melyek az ilyen elmozdulásokra érzékenyebben reagálnak – mint pl. a teljes első házasságkötési arányszám – azt bizonyítják, hogy a legtöbb nyugat-európai országban – ugyanúgy, mint a házasságkötési átlagéletkorban – hozzávetőlegesen 1970-től jelentős változások

indultak meg a fiatalok házasságkötési arányának alakulásában. A nupcialitás az 1970-es években minden országban jelentősen csökkent – a legnagyobb visszaesés Hollandiában következett be. Ez a folyamat a 80-as években a legtöbb országban folytatódott, bár a csökkenés üteme mérséklődött, s ekkor két alacsony házassodási kedvű skandináv országban (Dánia, Svédország) már ismét valamelyest többen házasodtak.

Összességében a nyugat-európai társadalmak közötti különbségek az első házasságkötés átlagos korát illetően a 1930-1940-es évekre csökkentek a legalacsonyabb szintre, de azt követően ismét nőttek az eltérések, s így az 1980-as években hasonló mértékűek voltak, mint a századfordulón. A soha nem házasodók aránya terén egészen az 1960-as évekig (férfiak) illetve a 1970-es évekig (nők) nőttek a különbségek, azt követően pedig egy viszonylag nagy ütemű kiegyenlítődés következett be. Az utóbbi folyamat ellenére 1990-ben a különbségek még mindig nagyobbak voltak, mint 1900-ban.

A századfordulón a kelet-közép-európai házasodási szokások lényegében a Hajnal-féle osztályozás „nem európai” típusához voltak sorolhatók, még ha annak "mérsékeltebb" válfaját is alkották. Nem csak a nyers házasságkötési ráta volt minden nyugat-európai országénál magasabb (2.1. táblázat), hanem – ami ennél is sokatmondóbb a házassági rendszer szempontjából – a házasságokat lényegesen alacsonyabb korban kötötték. A nők 1900-ban Magyarországon átlagosan 22,5 éves, Lengyelországban 24 éves korban, a férfiak 26,4 évesen illetve 27 évesen léptek házasságra, s közülük egyaránt csupán 5-8% nem kötött házasságot élete során. (2.4. és 2.5. táblázat.)

A 20. század első évtizedeiben, különösen pedig a 30-as években azonban nőtt az első házasságot kötők életkora azokban a kelet-közép-európai országokban, melyekből adatokkal rendelkezünk. Ennek eredményeként a második világháború előtt a vőlegények átlagosan 27 évesek, a menyasszonyok pedig 23-25 évesek voltak. A házasságra soha nem lépők aránya kevésbé változott: a második világháború előtt a férfiak 5-6%-a, a nők 6-7%-a maradt végérvényesen nőtlen illetve hajadon ezekben az országokban. Ennek nyomán a házasságkötés átlagos életkora ekkor már nem tért el lényegesen a korabeli nyugat-európai szinttől. A közeledést elősegítette, hogy Nyugat-Európában már a század elejétől stagnált az átlagos első házasságkötési kor. A cölibátus arányában nagyobbak maradtak a különbségek, s összességében nem közeledett a kelet-közép-európai szint a nyugat-európai társadalmakéhoz.

A második világháború után – az európai és észak-amerikai tendenciáknak megfelelően – a már egyébként is magas házasságkötési kedv további növekedése figyelhető meg Kelet-Közép-Európában is: tovább emelkedett Magyarországon – különösen az özvegyek és elváltak esetében – a házasságot kötők aránya, s jelentősen csökkent az első házasságot kötők átlagéletkora is. Ráadásul, míg Nyugat-Európában – mint láttuk – a 60-as évek végétől egyfajta fordulat következett be a nupcialitásban, addig Kelet-Közép-Európában a 70-es évekig nem történt lényeges csökkenés a házasságkötések szintjében. A 70-es évektől a házasságkötési kedv kissé lankadni kezdett Kelet-Közép-Európában is. Lassú növekedésnek indult az átlagos házasságkötési életkor, ami Magyarországon 1990-ben 21,5 év volt a nők és 24,2 év a férfiak esetében. Időközben azonban a nyugat-európai társadalmakban ennél lényegesen nagyobb mértékben nőtt ez a mutató, így a két régió közeledés helyett inkább távolodott egymástól. Ennél gyorsabban változott a házasságkötések arányszáma, ami a cölibátus arányánál jobban tükröződött a naptári év alapján számított házasodási arányszámokban. Magyarországon az 1987-88 évi korszékifikus házasságkötési arányszámok tartós fennmaradása esetén az 1960-as évek második felében született férfiak mintegy 82%-a, a nők 92%-a kötne házasságot 50 éves korig, ami a korábbihoz képest jelentős csökkenést mutatott.

Összességében tehát Kelet-Közép-Európában, s így Magyarországon a két világháború között erősen halványult a Hajnal-féle osztályozás szerinti „nem európai” vagy kelet-európai házasodási minta. Magyarországon 1930-ban mind a férfiak, mind a nők esetében az első házasságkötés átlagos életkora csupán egy évvel volt alacsonyabb a nyugat-európai átlagnál, Csehszlovákiában és Lengyelországban pedig a nők esetében meg is egyezett azzal. A házasságkötési gyakoriság is közelebb került a nyugat-európai átlaghoz, bár az élethossziglani cölibátus szintjében ez – a számítás jellegéből adódóan – néhány évtizeddel később jelentkezett. A második világháború után azonban – különösen pedig a 60-as évek közepe és a 70-es évek vége között – ismét erőteljesen érvényesült a kelet-európai házasodási minta. A 70-es évek végétől ugyan a házasodási kedv csökkenése látható, de az Nyugat-Európában ennél is erősebb volt, így közeledés helyett inkább távolodásról beszélhetünk. A 80-as évek változásai ellenére a házasságok nemzetközi viszonylatban magas aránya és az alacsony házasságkötési kor egyértelműen jelzi, hogy Magyarországon és a többi kelet-európai országban a házasság egészen az 1990-es évekig úgyszólván monopóliummal rendelkezett a párkapcsolatok terén.

A háztartás- és családszerkezet változása

A háztartások és a családok nagysága és szerkezete viszonylag keveset változott a 19. század végéig Európában – bár a szakirodalom e tekintetben nem mondható teljesen egységesnek. Vitathatatlanul jelentős változások következtek be azonban a 20. század folyamán: csökkent a háztartásokban együtt élők átlagos száma, illetve egyszerűsödött a családok és a háztartások szerkezete. A változások nem utolsósorban a demográfiai átalakulásokra (pl. a fertilitás csökkenése, a mortalitás javulása, a nupcialitás csökkenése, válások növekedése) vezethetők vissza, de emellett más, nem demográfiai okok is nagyban közrejátszottak bennük.

A század első felének nyugat-európai háztartásait illetően meglehetősen elszórt adatokkal rendelkezünk, mivel átfogó háztartásstatisztika csak egyes országokban készült ekkoriban, ezenkívül pedig a háztartás fogalmát is eleve eltérően alkalmazták az összeírások során. Bővebben léteznek kimutatások a lakások átlagos lakószámára – bár többször ez esetben is csak a nagyobb városokra – vonatkozóan. Annak ellenére, hogy az együtt lakók és a közös háztartást alkotók nyilvánvalóan nem jelentettek teljesen azonos csoportot, a gyakorlatban ezek a lakásstatisztikák jó megközelítéssel jelzik a háztartások alakulásának tendenciáit is, így felhasználhatóak az elemzés céljaira.

A fogalmak különböző definíciói és az adatok összehasonlíthatóságának – nem csak ezen a területen tapasztalható – problémái ellenére a háztartásnagyság változásának trendjei meglehetősen egyöntetűek. Az átalakulás fontos irányát jelzi, hogy a háztartások átlagos nagysága – ami a háztartásszerkezet legegyszerűbb, de egyszersmind legátfogóbb mutatójának tekinthető – jelentősen csökkent a század során Nyugat-Európában. A századelőn – Peter Laslett Északnyugat-Európára vonatkozó számításai szerint – 4,5 fő tartozott egy átlagos háztartáshoz. Viszonylag korai időpontban ismerjük a háztartások illetve a lakások létszámát Franciaország és Anglia/Wales esetében. Franciaország 1901-ben a lakott lakások átlagos 3,5 fős, 1911-ben 2,9 fős létszámával ekkor a legalacsonyabb általunk ismert adattal rendelkezett – igaz, a nagyobb városokra vonatkozóan –, míg Anglia és Wales ugyanezen években a háztartások 4,5 illetve 4,4 fős átlagos létszámával a nagyobb háztartásokat formálók közé tartozott. A két világháború közötti gyors angliai csökkenés eredményeként már az 1950-es évek elejére gyakorlatilag kiegyenlített a különbség e két ország között: a

háztartások átlagos létszáma 1954-ben Franciaországban 3,1 fő, Angliában és Walesben 1951-ben 3,2 fő volt. Ezek az adatok ekkor nagyjából megfeleltek a kontinens nyugati felén megfigyelhető átlagos háztartásnagyságnak, ami 1930-ban 3,71 fő, 1950-ben 3,35 fő volt. Ezt azért is bizton megállapíthatjuk, mert a 30-as évektől javul az adatok minősége és összehasonlíthatósága, hiszen ekkor már egyre reprezentatívabb módszerekkel és egyre több helyen készítettek háztartásstatisztikákat. Franciaország és Anglia adatai a második világháború utáni időszakban is együtt mozogtak – csökkenő irányban –, s 1990-re egyaránt átlagosan 2,6-2,6 fő lakott egy háztartásban e két országban. Nyugat-Európa többi részén szintén érvényesült a folyamatos csökkenés: a vizsgált országok átlagos háztartáslétszáma 1970-ben 2,98 fő, 1990-ben pedig 2,55 fő volt. (2.6. táblázat.) Ezzel párhuzamosan a század közepe és vége között mérsékelt kiegyenlítődés is végbement a nyugat-európai országok között e téren.

E folyamatokkal összefüggésben a háztartásszerkezet átalakulásának két további trendje is szembeűnő: egyrészt a nagyobb – öt fős vagy népesebb – háztartások arányának csökkenése, másfelől az egyszemélyes háztartások arányának gyors növekedése.

Az öt fős ill. ennél nagyobb méretű háztartások arányának csökkenése az átlagos háztartáslétszáméhoz nagyon hasonló dinamikát követett, ami nem meglepő, hiszen az utóbbi csökkenésének egyik legfontosabb tényezője volt, hogy egyre kevesebben éltek nagyobb háztartásokban. A háztartás- és lakásstatisztikákból következtethetően a századelőn – Franciaország és Belgium kivételével, ahol azonban csak a nagyobb települések adatait ismerjük – minden országban domináltak az öt fős és nagyobb háztartások, de visszaszorulásuk már a század első felében is gyors ütemben folyt: 1950 körül az országok többségében 20% alatti részaránnyal rendelkeztek. A további csökkenés nyomán a 80-as években az öt fős vagy nagyobb háztartások 10%-ot jóval meghaladó arányban már csak Írorszában fordultak elő. (2.7. táblázat.)

Az első világháború előtt az egyszemélyes háztartások Nyugat-Európában mindenhol, ahol az ország egészére vonatkozó adatokkal rendelkezünk, az összes háztartás kevesebb, mint 10%-át tették ki. A század első felében csak mérsékelt volt ennek az arálynak a növekedése, a második felében azonban kimondottan gyors ütemű. Az 1980-as évek végén Svédországban már a háztartások 40%-a, a többi skandináv országban, az NSZK-ban, Svájcban és Ausztriában cca. 1/3-a, az Egyesült Királyságban, Franciaországban, Hollandiában és Belgiumban a háztartások cca. 25%-a

volt egy fős. Dél-Európa és Írország adatai ez esetben is az átalakulás vontatottabb ütemét mutatják. (2.8. táblázat.)

A háztartások létszámcsökkenésének egyik nyilvánvaló oka a családok átlagos gyermekszámának visszaesése volt. Már a század első felében megindult a negyedik és nagyobb sorszámú születések arányának mérséklődése Nyugat-Európában. A második világháború után – jóllehet a fertilitás egy ideig nőtt – ez a folyamat gyorsult, s kiterjedt Dél-Európára illetve a harmadik születésekre is. Utóbbiak aránya az összes születésben az 1950-es években 15-20% között volt, míg 1980-ra ez 9-15%-ra esett Nyugat-Európában (Írország kivételével). Fontos megemlíteni, hogy az egygyermekes és a gyermektelen családok aránya nem nőtt, sőt a gyermekteleneké inkább csökkent a századelő és az 1980-as évek között – néhány kivételtől eltekintve, mint pl. Anglia és Németország/NSZK, ahol a világháború előtti 10 ill. 12%-ról az 1970-es évekre 15 és 17%-ra nőtt a mindvégig gyermektelen családok aránya. E folyamatok eredményeként egyébként – főként a második világháború után – az átlagos gyermekszám csökkenése mellett egyértelmű nivelláció figyelhető meg a kétgyermekes családok javára.

Szintén a háztartások átlagos létszámát csökkentette, s egyszersmind szerkezetüket is egyszerűsítette, hogy a családokkal élő, s a háztartáshoz tartozó cselédek, paraszti gazdaságokban és kisüzemekben-boltokban dolgozó alkalmazottak (segédek, tanulók stb.) rétege elvékonyodott, s immár a megmaradók sem a családokkal laktak, nem formáltak közös háztartást azokkal. Ezt jól mutatja Németország esete, ahol 1910-ben még a háztartások 17 %-ában éltek együtt rokoni kapcsolatban nem lévő személyek, de a század végére ez a réteg már szinte teljesen eltűnt.

Ugyancsak fontos tényező volt a háztartások átalakulásának folyamatában a családszerkezet átalakulása. A családtörténeti kutatások megállapítása szerint Északnyugat- és Közép-Európa jelentős területein már a preindusztriális időszakban is nukleáris családháztartásban élt a társadalom tagjainak többsége, ha tehette. Azonban nem csupán a vágyak világában, hanem emellett a valóságban is a nukleáris családháztartások domináltak, s kevésbé voltak elterjedtek az összetett – mint például a kiterjesztett vagy a több családmagból álló – családháztartások. Adataink – melyek inkább a század második felére vonatkoznak – azt mutatják, hogy a 20. században is tovább folyt a családháztartások "nuklearizálódása", vagyis csökkent a többgenerációs együttélések (szülők és felnőtt gyermekeik, esetleg unokáik együttélése), illetve a nukleáris családmaggal/családdal együtt élő távolabbi családtagok (testvérek, nagybácsik, nagynénik stb.) aránya. A három generációs együttélések száma pl. az

NSZK-ban 1961-ben még több mint 1 millió volt, ám 1982-ben már csak feleannyit regisztráltak. Svájcban már 1920-ban is viszonylag kevés olyan háztartás létezett, melyben a családmagon kívül rokonok is éltek, de 1980-ra ez is további mintegy harmadára, 2%-ra esett vissza. Dél-Európában lényegesen magasabb volt az arány: Olaszországban 1971-ben 8%-ot tett ki.

A nukleáris családháztartások növekvő dominanciája az összetett háztartásokkal szemben mindazonáltal nem jelentette azt, hogy az összes háztartás között nőtt volna súlyuk a század során. Ezzel ellenkező folyamat zajlott le, hiszen különösen a század közepétől nőtt a nem tradicionális háztartások, mint a házasságon kívüli együttélések és – az előbbieken láttuk – az egyedül élők, az egyszemélyes háztartást formálók aránya is. Utóbbi egyrészt arra vezethető vissza, hogy a halálozási viszonyok javulása miatt emelkedett az idősök száma, akik vagy dolgoztak, vagy a javuló jóléti szolgáltatások miatt egyre kevésbé voltak ráutalva rokonaikra, s a leginkább talán individualizációként leírható értékvtáltás miatt is egyre többen éltek egyedül (általában özvegyek és nők). Másrészt – elsősorban a 60-as években – emelkedett az egyedül élő fiatalok, ezen belül is leginkább a nők száma, akik különösen a nagyvárosokban sajátos életformát/kultúrát kezdtek teremteni maguknak ("singles"). Igaz, a 70-es években több országban (Hollandia, Norvégia, NSZK) stagnálást, a 80-as években pedig egyenesen a szülői háztól távol élő fiatal felnőttek arányának csökkenését jelezték a felmérések. A második világháború utáni évtizedekben, s különösen az 1970-es évektől – a válások miatt – szintén nőtt az egyszülős családok aránya, melyekben a gyermekek felnőtté válása után a szülő többnyire egyedül élt tovább. E tényezők következtében az 1980-as évekre a felnőttek nagy része már eltartott gyermek nélküli háztartásban élt Nyugat-Európában. Egyedül Írországban volt a felnőttek több mint fele mellett gyermek is jelen a háztartásban.

Bár Kelet-Közép-Európában – mint korábban láttuk – a házassági szokásokban összességében figyelemre méltó állandóság volt tapasztalható, más vonatkozásban a családi együttélés keretei és tartalma jelentősen megváltoztak a 20. század során. Mindenekelőtt itt is csökkent a háztartások és a családok az átlagos nagysága, csökkent a nagy létszámú, s nőtt az egy fős háztartások jelentősége, s emellett nőtt a nukleáris családháztartások aránya az összetett háztartásokhoz képest. A változások iránya tehát nagyon hasonló volt a nyugat-európai társadalmakban jellemzőhöz, csak annak mértéke tért el az ott megfigyeltektől.

A háztartások átlagos létszáma a rendelkezésre álló adatok szerint Kelet-Közép-Európa több országában már a századfordulón sem sokban különbözött a kontinens nyugati felén mértektől: Magyarország ezen a téren Csehszlovákia és Lengyelország között helyezkedett el. Itt 1890-ben egy háztartás átlagosan 4,5 főből állt – pontosabban ennyi volt az egy lakásra jutó lakók száma. 1930-ban – már a mai országterületen és a későbbiekben alkalmazott definíciónak inkább megfelelő módon számítva – hozzávetőlegesen 3,9 főből tevődött össze egy tipikus háztartás, 1949-re pedig az átlag tovább csökkent 3,6-re. Az e számlálások során használt háztartás-fogalmak tehát nem voltak teljesen azonosak, a háztartások nagyságát a népszámlálások csak 1960 óta mérik egyforma elvek szerint. A csökkenés mindenesetre azóta is töretlen volt: 1960-ban 3,1, 1970-ben 2,95, 1980-ban 2,8, 1990-ben pedig 2,6 fő volt az átlagos háztartásnagyság Magyarországon. Ezek az adatok még a század első felében mérteknél is kevésbé különböztek a nyugat-európaiaktól, vagyis a 60-as évektől közel azonossá vált a háztartások átlagos létszáma az ottanival. (2.6. táblázat.)

Az öt fős és ennél nagyobb létszámú háztartások aránya 1930-ban Csehszlovákiában 31,3%-ot, Magyarországon 33%-ot tett ki, Lengyelországban azonban jóval nagyobb arányt (45,8%). Magyarországon 1960-ban – amióta erre megbízható országos adatok állnak rendelkezésre – már valamivel a nyugat-európai átlag alatti volt 17%-os mértékével. Ezt követően a csökkenés mértéke kissé a nyugat-európai átlag alatt alakult, s így 1990-ben ezen háztartási kategória 8%-os aránya még a korábbiaknál is kevésbé tért el a nyugati társadalmak színvonalától. (2.7. táblázat.)

Az egyszemélyes háztartások súlya ugyan folyamatosan nőtt Kelet-Közép-Európában is, de ezt viszonylag alacsony bázisról indulva tette: 1930-ban Csehszlovákiában 7,3, Lengyelországban 9, Magyarországon 6%-ot ért el ezen típus aránya, s a következő évtizedekben is a nyugat-európai átlagnál alacsonyabb volt. Magyarországon 1990-ben az összes háztartás nem egészen 1/4-ében élt egyetlen személy. Ennél kisebb arányt Nyugat-Európában csak Írországon (22%) figyeltek meg. (2.8. táblázat.)

A háztartásnagyság mérséklődésének alapvető oka az volt, hogy – a termékenység egy korábbi fejezetben bemutatott visszaesése következtében – az átlagos gyermekszám nagymértékben csökkent Kelet-Közép-Európában is. Míg Magyarországon 1935-ben az összes születés 15%-át tették ki a harmadik születések, addig a 70-es években – többé-kevésbé folyamatos csökkenés után – már csak 9-10%-át, s csak a 80-as évek második felében nőtt némileg ezek aránya. Ennél is nagyobb

mértékben visszaesett a negyedik, s magasabb sorszámú születések aránya az összes születésekben. Már a két világháború között is jelentősen kisebb lett a sokgyermekes családok aránya, s ez a folyamat felgyorsult 1945 után. 1949-ben a 45-49 év közötti, 20-29 éve házas nők 38,4%-ának volt 4 vagy több gyermeke, 1980-ban pedig már csak 8,9%-ának. Kisebb mértékben, de visszaesett a három gyermekkel rendelkező családok száma is. Ez nagyjából a belga és a holland szintnek felelt meg, s így a nyugat-európai átlagnál valamivel magasabbnak számított.

Kelet-Közép-Európa legtöbb régiójában a parasztgazdaságokban az idegen, a háztartásba is integrálódó munkaerő alkalmazásának már a század elején sem voltak olyan hagyományai, mint Nyugat-Európában. A kommunista hatalomátvétel után pedig politikai okok miatt sem volt lehetséges ilyen munkaerő alkalmazása. Ez csökkentette a háztartások átlagos létszámát és egyben komplexitásának mértékét. Ugyanezzel a hatással járt, hogy a tehetősebb családokkal együtt élő, a háztartások átlagos nagyságát növelő, s még a két világháború között sem jelentéktelen nagyságú háztartási alkalmazottak (cselédek) rétege a második világháború után ugyancsak hirtelen és teljesen megszűnt.

Az egyszemélyes háztartások arányának növekedését Kelet-Közép-Európában elsősorban az idős, egyedülálló emberek számának emelkedése okozta, részben az átlagos élettartam javulása következtében, de a családok fokozódó elkülönülése is közrejátszott ebben. A válások számának emelkedése szintén mind több egy fős háztartást eredményezett, azonban a fiatalok életstílusának megváltozása a nyugat-európainál jóval mérsékeltebben járult ehhez hozzá – hiszen a korai házasság fenntartotta egyeduralmát, s így a fiatalok házasságkötés előtti önálló háztartásformálása már csak ezért sem volt számottevő még a század utolsó harmadában sem.

Szintén nagy jelentőségű volt a háztartások átlagos létszámának és szerkezetének változása szempontjából a családszerkezet egyszerűsödése, vagyis a háztartásban a nukleáris család tagjai (férj-feleség, nem házas gyermekük) mellett más rokonok jelenlétének ritkulása.

Az idézett 20. század eleji, mintegy 4-4,5 fős átlagos háztartásnagyság önmagában is alátámasztani tűnik azt, hogy a többgenerációs együttélés (a nagycsaládnak is nevezett forma), vagyis amikor a szülők közös háztartásban élnek házas gyermekeikkel, esetleg unokáikkal, a vizsgált korszak elején sem volt igazán elterjedt Kelet-Közép-Európában. A családtörténetben nemzetközi vonatkozásban valóban születtek is olyan kutatási eredmények, melyek bemutatták, hogy az adott

halálozási viszonyok mellett a szülők eleve nem nagy számban érték meg gyermekeik házasodását, s cáfolták a nagycsaládtól a kiterjesztett családon át a nukleáris családig tartó, lineáris történeti fejlődés tézisé.

A családszerkezet 19. század végi-20. század eleji jellemzőiről viszonylag kevés átfogó információval rendelkezünk Kelet-Közép-Európában. Elegendőnek tűnnek azonban a bizonyítékok arra vonatkozóan, hogy a 20. század során a családszerkezet átalakulása érintette a felmenőági rokonok együttélése révén és más módon keletkező összetett (kiterjesztett ill. több családmagból álló) családháztartások elterjedtségét. Ezenkívül megváltoztak az ilyen együttélések funkciói is.

A század folyamán a családháztartások "nuklearizációja" is megfigyelhető: az összetett családháztartások aránya csökkent, a nukleáris és – mint láttuk – az egyszemélyes háztartások aránya ellenben folyamatosan nőtt. Ennek ellenére Faragó Tamás becslése szerint Magyarországon 1949-ben a háztartások nem kevesebb, mint 22-24%-a állt több családból illetve volt jelen a család mellett más rokon is. A háztartási statisztika szerint a háromgenerációs családháztartások aránya még 1960-ban is 12,4% volt, ami egyben azt jelentette, hogy a lakosság ennél jóval nagyobb aránya élt ilyen családban.

A háztartások komplexitásának a csökkenés ellenére is fennmaradó viszonylag magas átlagos szintjét jelzi az is, hogy Magyarországon még 1990-ben is a háztartások 11,8%-ában több család lakott vagy a család mellett más rokon is jelen volt, s ilyen háztartásokban élt az előbbi időpontban a lakosság 28,1, illetve a későbbiekben 19,1%-a. Legtipikusabb esetként a szülők és a megházasodott gyermek(ek) illetve az özvegy szülő és gyermekének családja élt együtt. Ezek lényegesen magasabb arányok, mint amelyek a nyugat-európai társadalmakban kialakultak: 1970-ben 7 vizsgált nyugat-európai ország (Anglia, Hollandia, Belgium, Svájc, NSZK, Norvégia, Finnország) közül mindegyikben 4-6% között volt a komplex háztartások aránya, s csak Finnországban érte el – a használt definíciótól függően – a 7 illetve 9%-ot. Természetesen a 19. századi paraszti nagycsalád és a század második felének többgenerációs együttélései közötti közvetlen kapcsolat aligha feltételezhető, hiszen időközben jelentősen megváltozott az ilyen együttélések tartalma. A városban élők viszonylag magas aránya az összetett családháztartások között a második világháború utáni évtizedekben már önmagában is utal arra, hogy nem, vagy nem elsősorban az életmód illetve a termelési folyamat eredményezte kialakulásukat, hiszen a városokban erről eleve alig lehetett szó. Ekkor már döntően más okok, mindenekelőtt a lakáshiány következtében jöttek létre a

kiterjesztett családok. Így volt ez a falvakban is, ahol – főként a mezőgazdaság kollektivizálása nyomán – szintén alapvetően átalakultak a család funkciói. Ugyanekkor a komplex családháztartások magas arányában nagy szerepe lehetett az erre vonatkozó, ezt támogató normák továbbélésének is.

Összefoglalóan tehát Kelet-Közép-Európában a 20. században mindvégig a nyugat-európaihoz hasonló volt a háztartások átlagos létszáma, s a meglévő kis különbségek is fokozatosan csökkentek. A nagy létszámú – öt fős és e feletti – háztartások arányában is hasonlóságot láthatunk, szintén az eltérések mérséklődésével. Még a 80-as években is elmaradt azonban a kontinens nyugati társadalmainak átlagos szintjétől az egy fős háztartások aránya. Így Magyarországon a folyamatos csökkenés ellenére a század végén is nemzetközi viszonylatban igen magas maradt az összetett (kiterjesztett és a több családmagból álló) háztartások aránya. Ezeken a területeken a konvergenciának nem volt jele.

A házastársak közötti viszony

A preindusztriális család – a társadalmi szerkezetből adódóan, amelyben a paraszti népesség dominált – jellemzően önellátó, mezőgazdálkodást folytató termelési egység is volt egyben. Az iparosodással a család funkciói gyors változásnak indultak szerte Európában: a termelés helyett a család egyre inkább a fogyasztás színterévé vált, és más – mint például az oktatási vagy az időseket-betegeket ellátó – funkciók fokozatos elvesztése ugyancsak lehetővé tette számára, hogy eddig kevésbé hangsúlyos feladatai – mint a gyermekek szocializációja és a felnőtt tagok érzelmi egyensúlyának megteremtése/fenntartása – nagyobb szerepet kapjanak. Mindazonáltal sokan tagadják, hogy ez a funkcionális megközelítés valóban magyarázza a család átalakulását, s – mint L. Stone vagy E. Shorter – a változások lényegét a házastársak és általában a családtagok közötti érzelmi kötődés erősödésében, a személyes szabadság, autonómia családon belüli keresésében/elismerésében, fő okát pedig az iparosodáshoz kapcsolódó társadalmi-gazdasági mozgatók helyett inkább kulturális erőkben fedezik fel, már csak azért is, mert a család fenti értelemben vett átalakulása már az Ipari Forradalom előtt megindult.

Azt azonban mindkét megközelítés elismeri, hogy a családban egyre nagyobb szerephez jutott a házastársak közötti érzelmi kapcsolat, s a gyermekek felnevelése is a

családi élet középpontjába került. Ez a család privatizálódásaként, illetve emocionalizálódásaként is emlegetett átalakulás természetesen fokozatosan zajlott le Európában is. Az új családfelfogás először a középrétegekben vált dominánssá, majd onnan terjedt tovább a felsőbb és alsóbb rétegekre, s e változások javában tartottak a 20. században is – a legtöbb nyugat-európai társadalomban csak a század közepére játszódtak le többé-kevésbé teljesen, Európa más régióiban pedig ennél is később.

A házastársak közötti új jellegű, a korábbinál egyenlőbb szerepfelfogású, "szimmetrikusabb" kapcsolatok kialakulása összefüggött a nők társadalmi helyzetének megváltozásával. Ennek valószínűleg legfontosabb egyedi tényezője a nők munkavállalási lehetőségeinek javulása, a női foglalkoztatottság jelentőségének növekedése volt – egyes történészek-szociológusok szerint ez egyenesen a családi viszonyok átalakulásának legfontosabb magyarázata a 20. században. Ezen a téren elsősorban a női foglalkoztatottak arányának növekedése és a nők relatív – férfiakkhoz viszonyított – bérezésének javulása tarthat számot figyelmünkre.

A századelőn mérsékelt különbségek léteztek a női foglalkoztatottságban az egyes nyugat-európai országok között. 1900-ban Ausztriában, Svájcban, a skandináv országokban az összes kereső valamivel több, mint 1/3-a volt nő, míg Németország, Franciaország, Belgium, Nagy-Britannia megfelelő aránya egyaránt 30% körül mozgott. A relatíve legkevesebb nő a vizsgált országok között Hollandiában dolgozott, ahol a nők aránya az összes kereső között 25% alatt volt. Bár az első világháború alatt a női foglalkoztatottság több hadviselő országban jelentősen megnőtt, azt követően ismét visszaesett – gyakran egyenesen az 1900-as szint alá –, s a két világháború között – már csak a gazdasági nehézségek, főként a munkanélküliség miatt is – rendszerint nem mozdult el erről a színvonalról. (2.9. táblázat.)

A második világháború utáni évtizedekben Nyugat-Európában rendszerint nőtt a női foglalkoztatottak aránya az összes kereső között, de ez a fejlődés korántsem volt minden országban és periódusban egyforma ütemű és egyenes vonalú: pl. Hollandiában is először csökkenés látható, s csak igen későn, a 70-es években nőtt nagyobb mértékben a női foglalkoztatottság. Az országok sorrendje 1945 és 1990 között részben átrendeződött: Hollandia, Írország mindvégig sereghajtó maradt, ezzel szemben a skandináv országokban gyors fejlődés után az 1980-as évekre a legnagyobb – 45-48%-os – női foglalkoztatottság alakult ki, holott ezeket – Finnország kivételével – a világháború után még csak közepes arány jellemezte. A növekedés átlagos üteme a 70-es és a 80-as években volt a legnagyobb. Ekkor már azon országokban is, ahol korábban

alacsony volt az otthonon kívül dolgozó nők aránya – mint az említett Hollandia –, nőtt a női foglalkoztatottak aránya, s elérte az összes munkavállalón belül az 1/3-os szintet. Azonban míg Dániában, Svédországban, Norvégiában valóban meredeken emelkedett a munkát vállaló nők száma, 1960 és 1985 között a női foglalkoztatottak arányának növekedése több országban – Ausztria, NSZK, Írország, Svájc – egészében vagy szinte teljes egészében annak eredménye volt, hogy a férfiak aktivitási rátája visszaesett. Dél-európában a női foglalkoztatottság mindvégig jelentősen elmaradt a nyugat-európai szinttől: Olaszországban máig a legalacsonyabbak között van Európában.

A nők foglalkoztatottságának növekedése Kelet-Közép-Európában is az egyik legfontosabb változás volt a 20. század, különösen pedig a második világháború utáni periódus családtörténetében, ami számos további társadalmi változást is eredményezett. A századfordulón és a két világháború között a női foglalkoztatottság mértéke közepesnek számított ebben a régióban. Nemzetközi méreteken is gyorsan emelkedett azonban az 50-es és a 60-as években: Magyarországon az 1949-es 29,2%-ról 1960-ra az összes kereső 35,5%-ra, majd 1970-ben 41,1%-ra ugrott, a 70-es évek közepén pedig elérte a 44%-ot, s ezzel lényegében maximumát is. Ennek a fejlődésnek az eredményeként a 60-as években az európai kommunista országok – mindenekelőtt Lengyelország és az NDK – az európai élvonalba tartoztak, a nyugat-európai országok közül egyedül a skandináv országok közelítették meg – illetve Finnország érte el – szintjüket. Különösen nagynak tekinthetjük az arányukat akkor, ha figyelembe vesszük, hogy itt a nők között csak elenyésző számban voltak részmunkaidőben foglalkoztatottak, noha ez a munkavállalási forma Nyugat-Európában elterjedt volt: pl. 1980 körül Nagy-Britanniában a női foglalkoztatottak 39, Norvégiában 45, Hollandiában 32%-a részmunkaidős volt. A 70-es évek közepe után mérséklődött a különbség Kelet-Közép-Európa és Nyugat-Európa országai között a női foglalkoztatottak arányában, hiszen a kommunista országokban lényegében tetőzött, míg a nyugat-európai társadalmak mindegyikében folytatódott a növekedés. E növekedés – mint láttuk – néhol igen gyors ütemű volt (Hollandiában pl. 1980 és 1990 között 8,9 százalékponttal, 39,2%-ra nőtt a nők aránya az összes foglalkoztatott között).

Nem csupán számbeli–aránybeli gyarapodásról volt azonban szó, hanem jelentősen változott a női foglalkozások jellege is. A század első felében a nők iskolázottsági szintje nagyban elmaradt a férfiakétól. Igaz, a nemek közötti különbségek már ekkor is fokozatosan halványultak, ami megmutatkozott a női egyetemi hallgatók arányában is: 1930-ban Lengyelországban ez 34% volt, ami egész Európában

kiemelkedőnek számított. Csehszlovákiában 19%, míg Magyarországon 16% volt, amelyek nyugat-európai összehasonlításban gyenge közepesnek minősültek. A képzettségbeli eltérések mindenestre döntően hozzájárultak ahhoz, hogy a nők elsősorban alacsonyabb szakképzettséget igénylő munkaköröket töltötték be. Az 1950-es évektől ugrásszerűen növekedett a nők iskolázottsága. Az egyetemi oktatásban résztvevők között a nők aránya hamarosan kimondottan magassá vált Kelet-Közép-Európában nemzetközi viszonylatban is. A vizsgált nyugat-európai országok közül 1960-ban már csak Finnország (46%), Franciaország (41%) és Svédország (33%) érte el illetve haladta meg Lengyelország (35%), Csehszlovákia (34%) és Magyarországot (30%) szintjét, s utóbbiakban a női hallgatók aránya a század hátralévő évtizedeiben is mindvégig a legmagasabbak között volt. Ennek következtében a 60-as évektől a nők számaránya egyes magas szakképzettséget igénylő foglalkozásokban – pl. tanár – megközelítette vagy elérte a férfiakét.

A század közepe más szempontból is jelentős fordulópont volt a kelet-közép-európai országok női munkavállalásában. A század első felében a nyugat-európai országokhoz hasonlóan, bár annál kisebb mértékben, a női munkavállalók között a fiatal korúak, hajadonok felülreprezentáltak voltak. Az 50-es évektől azonban a családos, sőt gyermekkel rendelkező asszonyok is egyre nagyobb számban álltak munkába, illetve tértek vissza a munkahelyekre.

Bár a női munkavállalás lehetőségei számottevően nőttek a század során, de a női munka kvalifikációja és jövedelme mindvégig jelentősen a férfiaké alatt maradt. A második világháború után ugyan csökkent, de fennmaradt ez a számottevő különbség. Az 1970-es években Magyarországon a nők az ugyanazon foglalkozású férfiak fizetésének átlagosan $\frac{3}{4}$ -ét kapták, ami ugyan lényegében megegyezett az NSZK-ban, Finnországban, Nagy-Britanniában vagy Hollandiában mért különbségekkel, de lényegesen alacsonyabb volt a Dániában (86%), Olaszországban (85%), vagy Svédországban (92%) kialakult aránynál.

Míg az oktatásban részt vevő nők és a női foglalkoztatottság magas arányai a kommunista országok női emancipációs gyakorlatának sikereit, addig a férfiak és a nők között fennmaradó jelentős bérkülönbségek annak korlátait mutatják.

Bár a század korábbi időszakából szisztematikus adatokkal nem rendelkezünk erre vonatkozólag, a házassággal/családdal kapcsolatos elképzelések, normák és értékek több szempontból is közel kerültek egymáshoz a 20. század második felében a legtöbb nyugat-európai országban.

A női munkavállalás tömegessé válása önmagában is jelezte, hogy a nők kíváncsi életcéljaival-törekvéseivel kapcsolatos elképzelések jelentősen átalakultak. Az 1980-as évek elején az Európai Bizottság (European Commission) felmérése szerint a lakosság – s nem csupán az érintett nők – többsége a legtöbb országban azt tartotta követendőnek, hogy a nők munkát vállaljanak, s a partnerek között egyenlően legyen megosztva minden családhoz kötődő feladat. A néhány évvel később, 1990 körül végzett másik említett felmérés pedig azt mutatta, hogy minden országban a megkérdezettek 64-80%-a gondolta szerencsésnek, ha a feleség és a férj egyaránt hozzájárulnak a háztartás jövedelmeihez – Hollandia kivételével, ahol ez az arány csak 32% volt. Míg egy Gallup közvéleménykutatás szerint Nagy-Britanniában 1952-ben még a megfelelő jövedelmet és a jó lakáskörülményeket a nagy többség igen fontosnak tartotta a boldog házassághoz, addig a 80-as években és a 90-es évek elején a válaszadók körében mind Nagy-Britanniában, mind a többi nyugat-európai országban a türelem, a kölcsönös tisztelet, a szexuális örömszerzés szerepeltek az élen, míg az anyagiak és a származás ugyanúgy a fontossági sorrend végén álltak mindkét idézett vizsgálatban.

A családon belüli munkamegosztás tényleges gyakorlata csak részben tükrözi ezt az értékváltozást, de mindenesetre tény, hogy ezen a területen is kiegyenlítődés zajlott a nemek között, legalábbis a 60-as évektől. Bár ennek mértékéről nehéz határozott kijelentéseket tenni, az időmérleg-felmérések szerint három vizsgált nyugat-európai országban (Belgium, Franciaország, NSZK) a 60-as évek közepén a gyermekkel rendelkező városi családokban, ahol mindkét szülő munkát vállalt, a férfiak csak a nők által a háztartásra fordított idő 8, 14 illetve 7%-át szentelték erre a célra. Ugyanezen felmérés szerint a szabadidő mennyiségében – ami a férfiak több háztartáson kívüli munkával töltött ideje következtében megfelelőbb mutatónak tűnik – már kisebb, de azért továbbra is tetemes volt a különbség: a nők a fenti három országban a férfiak szabadidejének 69, 64 ill. 66%-ával rendelkeztek. Ezt követően azonban a szabadidő mennyiségét illetően kiegyenlítődés látható a nemek között: 7 nyugat-európai ország adatainak átlaga azt mutatja, hogy a 80-as években a férfiak a nők által háztartási munkára fordított idő 1/5-ét töltötték ezzel, s a nők szabadidejének mennyisége ekkor már elérte a férfiakénak a 95%-át.

Nyugat-Európával összevetve az értékváltozás számos területen jóval vonatottabb volt Kelet-Közép-Európában. Ez figyelhető meg a házastársak közötti kapcsolatok egyenlőbbé válását illetve a párkapcsolatokban az érzelmek szerepének az

instrumentális szempontokkal szembeni dominanciáját illetően. Példaként a családon belüli munkamegosztást és a házassággal/házastárssal szembeni elvárások magyarországi alakulását mutatjuk be.

A 60-as évektől egymást követő – bár egymással csak részben összehasonlítható – időmérleg-felmérések adatai és más kutatások szerint a háztartási munkák (beleértve a családhoz kapcsolódó termelést is), s a rendelkezésre álló szabadidő mennyisége az utóbbi évtizedekben is egyenlőtlenül oszlottak meg az egyes családtagok között Magyarországon. A háztartási feladatok túlnyomó részét továbbra is a nők látták el, bár a háztartási gépek használata illetve a szolgáltatások kínálata csökkentette terheiket. Igaz, a férfiak részvételének aránya a háztartási munkákban nemzetközi méretekben átlagosnak volt tekinthető: pl. a 60-as évek közepére vonatkozó említett nemzetközi időmérleg-vizsgálat szerint a gyermekkel rendelkező családokban magasabb volt, mint Belgiumban és az NSZK-ban, s csak alig alacsonyabb, mint Franciaországban. A férfiak részvétele a háztartási munkákban 1963 és 1986/87 között is a nemzetközi trendeknek megfelelően nőtt.

Lényegesen nagyobbak maradtak azonban Magyarországon a különbségek a férfiak és a nők rendelkezésére álló szabadidő vonatkozásában. Egy 1965/66-ban végzett felmérés szerint Magyarországon a házasságban élő, gyermekes, városi munkavállaló nők a hasonló státusú férfiak szabadidejének 52%-val rendelkeztek, ami már ekkor is alacsonyabb volt a korábban idézett megfelelő belga, francia és nyugatnémet adatoknál (69, 64 és 66%). Egy másik felméréssorozat alapján a 15–69 éves nők szabadideje 1963-76 között a férfiakhoz képest csökkent, s a következő évtized növekedésével is 1987-re csak 73%-ot ért el. Mivel Nyugat-Európa említett országaiban a különbség – mint láttuk – ennél jobban mérséklődött a nemek között, azt mondhatjuk, hogy 1960 és 1990 között Magyarországon nőtt a nemek közötti egyenlőtlenség ezen a területen Nyugat-Euróához képest.

Ha elfogadjuk a női munkavállalás mértékét, mint a nők társadalmi helyzetének fontos indikátorát, akkor azt mondhatjuk, hogy a század során a nők helyzete Kelet-Közép-Európában is a Nyugat-Európában tapasztalt irányban változott. A munkavállalás növekedése jó alapokat teremtett a patriarchalizmus megszüntetéséhez, a női egyenjogúsághoz különösen a század utolsó harmadára, amikor a nyugat-európai átlagnál is több nő vállalt munkát a háztartáson kívül e régióban. Úgy tűnik azonban, hogy a családon belüli tényleges egyenlőség lényegesen kevésbé jött létre Kelet-Közép-Európában, mint Nyugat-Európában, s mint azt a viharos szocioökonómiai átalakulás

alapján várhatnánk. Sem a normatív viszonyok, a társadalom női szerepekről vallott felfogása, sem a családok hétköznapi életének munkamegosztása nem alakult át olyan gyorsan itt a 60-as évektől kezdve, mint Nyugat-Európában.

A válások és a családformák pluralizálódása

A házassághoz és a családhoz való viszony átalakulását különösen jól mutatja a házasságok felbontásának, illetve a házasságon kívüli együttélések és a házasságon kívüli születések gyakoriságának nagyarányú növekedése – mindenekelőtt a 20. század második felében –, így ezek jellemzőinek részletesebb bemutatása is indokolt.

A családfejlődésben feltűnően nagy különbségek figyelhetők meg olyan területeken, ahol a jogi szabályozás jelentősebb szerephez jut. A válás az egyik legnyilvánvalóbb példa erre vonatkozóan. A válási jogban már a századfordulón is igen nagy eltérések voltak Európában, s ezek fennmaradtak egészen a század utolsó harmadáig. Jelzi ezt, hogy miközben Finnországban a századelőn nemcsak elválhattak a házastársak egymástól, hanem a bíróságok már 1917-ben szakítottak az egyoldalú vétkeesség elvével, mint a válás kimondásának kizárólagos okával, addig Olaszországban a törvényes válásra sokáig – 1971-ig – egyáltalán nem volt mód, Írországban pedig csak az 1990-es években nyílt lehetőség a házasságok felbontására. A 60-70-es évek azonban jelentős közeledést hoztak, mivel a leginkább restriktív szabályokkal rendelkező országok – az említett Írország nyilvánvaló kivétel – ekkor sokat lazítottak a válással kapcsolatos előírásaikon.

A modernizációs szint, a vallásosság, a demográfiai helyzet különbségei mellett a jogi szabályozás eltérései tehát alapvetően közrejátszottak abban, hogy a válási arányszámok már az első világháború előtti években igen különbözően alakultak a kontinens nyugati felén. Az egyik póluson Svájc, Franciaország, Hollandia, Dánia, Németország álltak a legmagasabb válási mutatókkal, míg a másikon az igen alacsony arányszámok jellemezte Anglia/Wales, Finnország és Norvégia. A száz házasságkötésre jutó válások számát illetően Svájc és Anglia/Wales között 1900-ban hússzoros volt a különbség. A válások száma mindenütt – illetve ahol engedélyezve voltak – többszörösére nőtt már a század közepére is. Változott az országok sorrendje is a gyakoriságot illetően: miközben a legkevesebben a két világháború között továbbra is Angliában/Walesben váltak, Ausztria ekkoriban az élre került – a köztársaság területén

már a világháború előtt is nemzetközi viszonylatban igen magas volt a válási arányszám –, de 1960-ra Dánia és Svédország megelőzte Ausztriát. A válások növekedése különösen a 60-as évek közepétől volt nagymérvű, s benne a későn indult Nagy-Britannia és az ekkor már évek óta vezető Skandinávia járt az élen: Svédországban az 1970-es évek közepén már feleannyi válás történt, mint amennyi házasságot kötöttek, s ezután is csak kissé mérséklődött ez az arány. Nagy-Britanniában, Dániában az 1980-as évek közepén tetőztek a házasságfelbomlások, megközelítve a házasságkötések számának felét. A nyugat-európai országok nagy részében ugyanekkor 30% körüli volt a válási ráta. (2.10. táblázat.)

A század során a Nyugat-Európán belüli különbségek többé-kevésbé folyamatosan csökkentek, s a kiegyenlítődés különösen jelentős volt a leggyorsabb növekedési periódusban, a 70-es és a 80-as években. Ekkor – pontosabban az 1960 utáni két évtizedben – a válások szintje a különböző releváns determináns tényezők közül a legszorosabb pozitív korrelációt a női foglalkoztatottság mértékével, a nem mezőgazdasági foglalkoztatottak arányával és a GDP szintjével mutatta, a legszorosabb negatív korrelációban pedig a katolikus népesség arányával állt.

Ami a kelet-közép-európai régiót illeti, Csehszlovákia és különösen Magyarország válási arányai már a század elején és a két világháború között is a magasabbak közé tartoztak Európában. A második világháború után gyorsan emelkedtek a régióban a válási arányszámok. Ekkor már Lengyelországra vonatkozóan is rendelkezésre állnak adatok, melyek azt mutatják, hogy itt lényegesen többen váltak, mint a dél-európai katolikus országokban. Ennél is magasabbak az arányszámok Csehszlovákiában és Magyarországon. 1960-ban a magyarországi válási gyakoriság már magasabb volt minden nyugat-európai országénál. A 60-as évektől Svédország és Dánia, majd a 70-es évek elejétől az Egyesült Királyság ugyan megelőzte Magyarországot, ami azonban továbbra is az egyik legmagasabb válási intenzitással rendelkezett Európában: az 1980-as évek közepén száz házasságkötésre vetítve évi 40 válást regisztráltak. Igaz, e mutató érzékenyen reagált a házasságkötések alakulására is: más, a házasságkötések számának ingadozását kiszűrő indikátorok – pl. a teljes válási arányszám, ami a 100 fennálló házasságra jutó várható válások számát mutatja az adott naptári időszak (év) válási viszonyainak változatlan fennmaradása esetén – kisebb mértékű növekedést jeleztek a 70-es években, s némi csökkenést a 80-as évek második felében.

Bár az 50-es évekig a jog átalakulása – a történelmi kataklizmák mellett – kiemelt szerepet kaphat a válási mozgalom dinamikájának magyarázatában, nyilvánvaló, hogy a második világháború utáni, nemzetközi méretekben is magas kelet-közép-európai válási arányszámokat közel sem indokolhatja. Más kommunista országok szintén kiemelkedően magas válási statisztikája azt mutatja, hogy a társadalmi modernizáció rendszersemleges vetületei mellett e jelenség összefüggésben lehetett a kommunista rezsimek társadalompolitikájával is. Mint más családtörténeti jelenségeknél, feltételezhetően a válási arányszámok növekedésében is szerephez jutott a társadalomszerkezet gyors ütemű és gyakran erőszakos átalakítása (kollektivizálás, iparosítás, urbanizáció), de emellett az egyház befolyásának visszaszorítása, s a magas női foglalkoztatottsági szint is.

A 20. század második felében kialakult magas válási arányszámok tehát a népességnek a házassághoz való sajátosan ellentmondásos viszonyát jelzik Kelet-Közép-Európában: míg a házasságkötések terén egészen a 90-es évekig fennmaradt a tradicionális kelet-európai társadalmakra jellemző minta, addig a válások a század során mindvégig folyamatosan nőttek, s a nyugat-európai átlag felett alakultak.

A második világháború után nem csupán a válások aránya növekedett meg ugrásszerűen Európában, hanem más jelentős változások is bekövetkeztek a családfejlődésben. Ezek között különös figyelmet érdemel a házasságon kívüli együttélések és születések gyors terjedése.

A házasságon kívüli együttélések a 60-as években leginkább két skandináv országban, Svédországban és Dániában voltak népszerűek: 1975-ben Dániában már a 20-24 év közötti fiatal nők 30%-a, Svédországban 29%-a választotta ezt az életformát. Más országokban ekkor még alacsony volt az ilyen kapcsolatok aránya: pl. 1975-ben ugyanebben a korosztályban Franciaországban 4%, 1976-ban Nagy-Britanniában 2%. A 70-es évek második felében, s különösen a 80-as években azonban Skandinávián kívül is egyre jelentősebbé vált ez az együttélési forma. 1990-ben az említett fiatal női korosztályoknak Nagy-Britanniában már 24%, Franciaországban szintén 24%, Hollandiában 23%, Németországban 18%, Belgiumban 18%-a élt házasságon kívüli kapcsolatban. Eközben Dániában és Svédországban tovább nőtt, s a 80-as évek elején-közepén tetőzött ez az arány, 45 ill. 32%-kal, de a következő években náluk már csökkenés volt megfigyelhető.

A házasságon kívüli együttélések a 60-as és 70-es években elsősorban ebben az említett fiatal korosztályban terjedtek el, s már a néhány évvel idősebbek körében is

jelentősen kisebb volt az ilyen kapcsolatok aránya: pl. 1975-ben Dániában a 25-29 éves női korcsoportban csak 10%, a 30-34 évesek körében pedig 5% volt a megfelelő mutató. Ekkoriban ezt az életformát a diákokhoz kapcsolták, hiszen elsőként az egyetemek környékén jelentek meg az ilyen párok. A hosszabb iskoláztatás, a női egyenjogúság térhódítása és a modern fogamzásgátlási módszerek terjedése, párosulva a tradicionális értékek elvetésével – ami ezekben a rétegekben inkább jellemző volt – kétségtelenül indokolhatja ezt, bár – mint Franciaországban – a munkásrétegekben belül is voltak hagyományai az ilyen kapcsolatoknak. Az 1980-as években azonban a házasság nélküli együttélések diffúziója nem csak a különböző társadalmi-foglalkozási rétegekben haladt előre, hanem a többi fiatal korcsoportban is: a 25 év felettiak között is számottevően nőtt az élettársi kapcsolatok gyakorisága, s pl. 1990-ben Dániában és Németországban a 25-29 évesek körében volt a legmagasabb, 41 ill. 20%-kal. Különutakat itt is láthatunk: a házasságon kívüli együttélések nem minden európai országban terjedtek el a bemutatott mértékben, hiszen Olaszországban még 1990-ben is csak 1%, Írországban 4% volt arányuk a 20-24 éves nők körében. Ezenkívül az együttélések másutt is rendszerint átmenetiek és rövidek maradtak, s jellemző formájukban a házasságot előzték meg. Bár az 1968-70 között keletkezett kapcsolatoknál ez még nem így volt, később ezekben a háztartásokban már gyermekek is viszonylag ritkán éltek. A 80-as évek elején az NSZK-ban pl. az ilyen párok 10%-ának volt gyermeke, s ezeknek is csak 1/3-a származott ebből a kapcsolatból. Kivétel ez alól az említett két skandináv ország, Dánia és Svédország volt, ahol a hosszú távú élettársi kapcsolatok is gyakorinak számítottak, s nagy számban születtek gyermekek ezekben az együttélésekben.

A házasságon kívüli születések – különösen bizonyos időszakokban és egyes rétegekben belül – már a 20. század előtt is viszonylag magas szintet értek el Nyugat-Európában. A 20. század elején azonban arányuk – Ausztria és Svédország kivételével, ahol 1900-ban az összes születés 13,5 ill. 11,4%-át tették ki – 10% alatt volt Nyugat-Európa országaiban. A két világháború között csak időlegesen és néhány országban – Németország, Dánia – emelkedett néhány százalékponttal e határ fölé, s átlagában még erről a viszonylag alacsony szintről is tovább csökkent egészen a 60-as évekig. Kivétel az említett Ausztria és Svédország volt, ahol az első világháború után jelentősen tovább nőtt arányuk, s így 1930-ban a születések 27,1 illetve 15,8%-a történt házasságon kívül. Ezután azonban ebben a két országban e születések visszaesése volt tapasztalható.

Az igazi változást ezen a téren is a 60-as évek hozták. A legnagyobb mértékben Svédországban és Dániában emelkedett ekkortól a házasságon kívüli születések rátája:

1965 és 1980 között az előbbinél 15%-ról 40%-ra, a másikonál 10%-ról 33%-ra. A növekedés – ha nem is ilyen ütemben – ezt követően is folytatódott a két északi országban: 1990-ben 47,0 illetve 46,4 %-kal vezették az európai statisztikákat, s közben Norvégia is felzárkózott hozzájuk (38,6%). Más országokban később indulva, de szintén gyorsan nőtt a házasságon kívüli születések aránya: pl. Franciaországban 1970-ben még 6,8%, de 1980-ban már 11,4%, 1990-ben pedig 30,1% volt ez a mutató. Ugyanakkor az egyes országok közötti különbségek ezen a téren a században sokáig nőttek, s csak a vizsgált periódus végén csökkentek jelentősebben. Mindazonáltal az említett magas skandináv értékekkel szemben Svájcban és Olaszországban még 1990-ben is 6,1% ill. 6,5% volt csupán a házasságon kívüli születések aránya. (2.11. táblázat.)

A század második felében a házasságon kívüli születések és a házasságon kívüli együttélések növekvő elterjedtsége egyaránt a családhoz, s különösen a házassághoz való megváltozott viszonyt mutatja, amit jól demonstrál az említett két élenjáró skandináv ország, Svédország és Dánia példája. Mivel a lakosság kulturális szintje és életszínvonala magas, s a születésszabályozás és -korlátozás elérhetősége is nagyfokú volt e két országban, nyilvánvaló, hogy a házasságon kívüli születések megnövekedése a lakosság házassággal kapcsolatos értékeinek megváltozásából származott: mind többen választották el egymástól a házasságot és a párkapcsolatban való együttélést illetve a gyermekszülést. Az értékváltozásnak – szemben a szocioökonómiai tényezőkkel – különösen a 80-as években tulajdonítanak nagy szerepet a család átalakulásában, s így a házasságon kívüli születések arányának változásában is.

A kelet-közép-európai családfejlődés szintén jellegzetes vonása, hogy míg a legtöbb nyugat-európai országban – mint láttuk – a 60-as évektől a házasságkötések gyakoriságának visszaesése együtt járt a házasságon kívüli együttélések jelentős szaporodásával, addig ez itt még a 80-as években sem következett be.

Alacsony aránya mellett a nem házas együttélések jellege is sajátos volt. Míg Nyugat-Európában a próbaházasság-jellegű, fiatalkori együttélés volt a gyakori, s az csak kivételesen – mint pl. a francia és az angol nagyvárosok esetében – volt a hátrányos társadalmi helyzet következménye, addig a kelet-közép-európai társadalmakban jellemzően az alacsony iskolázottságú, valamint az elvált, gyermekes nők illetve az özvegyek éltek élettársi kapcsolatban. A nyugat-európai típustól való eltérést jelzi, hogy pl. Magyarországon 1970-ben a 20-24 ill. 25-29 évesek korcsoportjában volt a legalacsonyabb az élettársi együttélés aránya (az összes együttélés egyaránt 2,0-2,0%-a), vagyis éppen azokban a korcsoportokban, ahol a

leggyakoribb volt a házasságkötés, s ahol a nyugat-európai országokban a legmagasabb volt a házasságon kívüli együttélések aránya. A 30 évnél idősebb korosztályokban ellenben fokozatosan emelkedett, s 60 év felett tetőzött az élettársi együttélések aránya Magyarországon. Utóbbi korcsoportban az élettársi kapcsolattal rendelkezők 65%-a özvegy volt. A fiatalok alulreprezentáltságában bizonyosan nagy súllyal esett latba a lakásínség: a tizenéves–huszonéves egyedülállók ekkoriban csak ritkán rendelkeztek önálló lakással a kelet-közép-európai országokban.

A házasságon kívül történt születések aránya a századfordulón és a két világháború között egyaránt 6-13% körül ingadozott a kelet-közép-európai országokban az egyes országok és településtípusok közötti jelentős eltérésekkel: a legalacsonyabb értékeket Lengyelországban, a legmagasabbakat Csehszlovákiában láthatjuk, emellett a városok – különösen pedig a nagyvárosok – arányai lényegesen nagyobbak voltak a falvakénál. A második világháborút követően jelentősen csökkent a kelet-közép-európai társadalmakban a házasságon kívüli születések aránya: Magyarországon a 60-as évek második felében 5% körüli értékkel ért el mélypontot. Ezután az emelkedés kezdetben lassú volt (1980: 6,6%), s az csak a 80-as években gyorsult fel (1990: 13,1%).

A kontinens nyugati feléhez viszonyítva azt állapíthatjuk meg, hogy a házasságon kívüli születések csehszlovákiai és magyarországi aránya a század első kétharmadában rövid időszakoktól eltekintve az ottani átlag felett volt, bár a két világháború között csekély mértékben haladta meg azt. A 60-as évektől az eltérés fordított előjelűvé vált, s a gyors nyugat-európai növekedés miatt 1990-re jelentősen kinyílt az olló a kelet-közép-európai és a nyugat-európai színvonal között.

Szintén eltérést eredményezett, hogy Nyugat-Európában a második világháború után, s különösen a 60-as években fontos változás következett be a házasságon kívül szülő anyák társadalmi összetételében. Mind nagyobb arányban szerepeltek közöttük a magasabb képzettségű rétegek – ami jelezte, hogy a házasságon kívüli születések mögött nem a hátrányos társadalmi helyzet, hanem a házassággal kapcsolatos normák változása húzódott meg. Ezzel szemben a kelet-közép-európai országokban – csakúgy, mint az élettársi kapcsolatok esetében – a hátrányos helyzetű (alacsonyabb képzettségű és jövedelmű) nők esetében a században mindvégig lényegesen gyakoribb volt a házasságon kívüli szülés.

3. Társadalmi rétegződés

A társadalmi rétegződés a társadalomtörténet és a szociológia klasszikus, s valószínűleg máig legtöbb kutatót vonzó és legtöbb vitát kiváltó területe. A rétegződés kifejezés arra utal, hogy a társadalomban az egyének helyzete közötti hasonlóságok és eltérések nem véletlenszerűen oszlanak el, hanem rendszert követnek. Ennek következtében megkülönböztethetők olyan csoportok – rétegek –, melyek tagjai hasonló jellemzőkkel bírnak a jövedelem, a vagyon, a hatalom, a presztízs, a kulturális szint/iskolázottság, a foglalkozás, vagy az életesélyek szempontjából.

Az európai társadalomtudományok hosszú tradíciója, hogy a nagyobb társadalmi csoportokat osztályoknak nevezik. Nagy hatású elméletalkotók úgy vélték, hogy a társadalmi különbségek – legalábbis a 19. század óta – legfőképpen gazdasági tényezőkkel magyarázhatók, s a választóvonal mindenekelőtt a tulajdonnal rendelkező és az azzal nem rendelkező osztályok között húzódik, még pontosabban azok között, akik tőkével és termelőeszközökkel bírnak, s akik munkaerejüket adják el.

A vagyoni/tulajdoni és a jövedelmi különbségek fontossága kétségtelen a társadalmi rétegződés leírása és magyarázata során. Ugyanakkor az osztályelméleteket meggyőzően bírálták azért, mert eltúlozzák ezeknek a tényezőknek a jelentőségét. Egyrészt a rétegződést meghatározhatják ezen kívül politikai tényezők (hatalomgyakorlás joga a munkahelyen vagy a társadalomban), kulturális faktorok (magas státuszú munkatevékenység, privilegizált életstílus), szociális tényezők (társadalmi kapcsolatok, tagságok különböző egyesületekben), presztízs (ismertség, jó hírnév, erkölcsi vagy vallási tisztaság), a humán tőke birtoklása (magas képzettség, szakmai gyakorlat, tudás). Max Weber már a 20. század elején felhívta a figyelmet arra, hogy a jövedelmet nem csak a tőke vagy a termelőeszközök tulajdona határozza meg: a képzettség és a szaktudás több szempontból azonos módon hasznosítható, mint a tulajdon, vagyis döntően meghatározza a jövedelmet, a gazdasági pozíciót is. Egy másik jelentős tényezőre utalva, a 20. század második felében számosan kimutatták a nem hatását is a személyes jövedelmek szintjére. Különösen sok kritikát kapott az osztályelmélet marxista változata, mely történetileg többszörösen is hamisnak bizonyult: egyrészt nem következett be az osztályok általa jövendőlt polarizációja, s ennek következtében a proletárforradalom Nyugat-Európában, másrészt a marxista

ideológiát követő társadalmak fejlődési kudarca is megkérdőjelezte az elmélet hitelességét.

Az említett nem gazdasági jellegű tényezők különösen nagy jelentőségre tettek szert az utóbbi évtizedekben a fejlett ipari társadalmakban, s így Nyugat-Európában is. Itt a jóléti államok eleve jelentősen korlátozták a jövedelemegyenlőtlenségeket. Számos szerző szerint a gazdasági tényezőkre koncentráló osztályelmélet mára már azért is kevésbé érvényes, mert nem magyarázza a modern világ számos jelenségét: ide tartoznak pl. az etnikai konfliktusok, vagy a különféle, sokkal inkább azonos identitás, élethelyzet és ideálok, mint azonos gazdasági helyzet alapján szerveződő politikai mozgalmak. A társadalmi rétegződés vizsgálata ezért magában kell foglalja számos tényező vizsgálatát. Egy ilyen komplex történeti elemzés azonban Európa egészére vagy akár nagy részére vonatkozóan még nem született, s erre itt sincs lehetőség. Ehelyett e fejezetben a rétegződést meghatározó néhány fontos tényezőt – a jövedelmi egyenlőtlenségeket, valamint a munkaerő szektorális sajátosságait és a munkavégzés jellemzőit – emelünk ki, a kötet más fejezeteiben pedig továbbiakkal foglalkozunk (a jóléti állam szerepe, a halandóság társadalmi egyenlőtlenségei stb.).

A jövedelemeloszlás trendjei

A társadalom tagjainak jövedelmi és vagyoni helyzete a tapasztalatok szerint jelentősen meghatározza társadalmi helyzetüket, életstílusukat, de befolyással lehet még várható élettartamukra is. Ezért a társadalmi rétegződés közel sem kizárólagos, de egyik legfontosabb dimenziója az, hogy a jövedelmek miként oszlanak meg a társadalomban.

Az egyes országok jövedelemeloszlásának összehasonlítására több lehetőség is kínálkozik. Az egyik ezek közül az, hogy a teljes népességet bizonyos hányadokra osztják, s megnézik, hogy az egyes hányadok az összjövedelemből mennyivel részesednek. Így pl. lehetséges a leggazdagabb 1% vagy 10%, vagy éppen az alsó 20% arányát vizsgálni az összjövedelemben. Gyakran szembe is állítják egymással a leggazdagabb és a legszegényebb lakosságcsoportok – pl. a felső 10% és az alsó 10% – jövedelemarányát. Minél nagyobb az eltérés ilyen esetben, annál egyenlőtlenebb jövedelemeloszlásra következtethetünk. A felső és az alsó jövedelemcsoportok vizsgálata azonban nem jellemzi a lakosság nagyobb részét kitevő középső rétegek jövedelmének alakulását. Elképzelhető például az, hogy a felső 20% és az alsó 20%

jövedelemarányai közötti különbség csökkent, de ez a kiegyenlítődés a középrétegek rovására történt, vagyis onnan csoportosították át a jövedelmeket a legszegényebbekhez, s nem a leggazdagabbaktól. Ezért gyakran használnak más jelzőszámokat is a jövedelemegyenlőtlenségek jellemzésére. Az ún. Gini-együttható a teljes társadalom jövedelemeloszlását mutatja egyetlen, 0 és 100 közötti számba sűrítve, ahol a 0 a teljes egyenlőséget jelentené, a 100 pedig a teljes jövedelemkoncentrációt. A gyakorlatban természetesen egyik szélsőséges helyzet sem fordul elő, s a Gini-koefficiensek az utóbbi évtizedekben Európában általában 20 és 40 közé esnek.

A jövedelemeloszlás 20. századi változása – legalábbis a század második felében – a társadalmi egyenlőtlenségek egyik leginkább feltárt fejezete. Az európai országok összehasonlítását ezenkívül megkönnyíti, hogy jövedelemre vonatkozó adatokat régóta gyűjtenek szerte a kontinensen. A jövedelemeloszlás legújabbkori történeti alakulását gyakran az ún. Kuznets-görbével jellemzik, mely a nevét a jelenséget leíró Nobel-díjas amerikai közgazdásról, Simon Kuznets-ről kapta. A görbe szerint a jövedelemegyenlőtlenségek az Ipari Forradalom során mindinkább fokozódtak, vagyis a legfelső jövedelmi kategóriákba tartozók a teljes nemzeti termék mind nagyobb hányadát mondhatták magukénak, a legszegényebb rétegek részesedése pedig csökkent. A 20. század során azonban már egy ezzel ellentétes fejlődés következett be, vagyis a leggazdagabbak és a legszegényebbek közötti különbségek fokozatosan csökkentek. A 20. század első évtizedeiben a nyugat-európai országokban a lakosság leggazdagabb 10%-a az összes jövedelem átlagosan mintegy 40%-a felett rendelkezett. Norvégia és Ausztria 30% körüli értékkel, Németország, Dánia, Svédország az átlaggal megegyező eloszlással bírt, míg Finnországot nagyobb jövedelemkoncentráció jellemezte. A század közepéig a legerőteljesebb kiegyenlítődés ellenben már Skandináviában, valamint Nagy-Britanniában látható, ahol 1935 és 1948 között a leggazdagabb decilis aránya 34-36%-ról 27%-ra esett, majd az 1970-es évek végéig 21-23%-ra csökkent. Egyidejűleg a legszegényebb decilisbe tartozók relatív helyzete javult. Több más nyugat-európai országban a jövedelemmegoszlás nivellálódása ugyan szintén előrehaladt, de nem volt ilyen erős. Franciaországban, Olaszországban, NSZK-ban, Hollandiában a felső decilis az 1970-es évek elején továbbra is a jövedelmek ca. 30%-át tudhatta magáénak.

Kelet-Közép-Európában a második világháború után a jövedelmek gyors kiegyenlítődése ment végbe. Csehszlovákiában 1962-ben a felső decilis részesedése 14% volt a jövedelmekben, ami a leginkább egyenlő jövedelemeloszlást jelentette Európában, sőt valószínűleg az egész világon. Az 1970-es évek elejéig tartó időszakban

nőtt a legszegényebbek részesedése is a jövedelmekből a térségben. Közben a középrétegek – a jövedelmi skála közepén elhelyezkedő 60% – helyzete nagyjából változatlan maradt. Az 1970-es évektől azonban Csehszlovákiában és másutt is a régióban ismét növekedtek a jövedelmi egyenlőtlenségek. Szintén fontos hangsúlyozni, hogy a kommunista országokban a jövedelmek nivellációja mellett más típusú egyenlőtlenségek sora jött létre az anyagi javakhoz való hozzájutás terén. A hiánygazdálkodás körülményei között ugyanis a jobb minőségű vagy nehezen hozzáférhető termékekhez gyakran csak a rendszer által privilegizáltak (a pártbürokrácia tagjai, élsportolók, vezető tudósok stb.) juthattak hozzá, külön bolthálózatban, vagy más elosztási módszerek révén.

Ugyancsak a jövedelemkülönbségek ismételt emelkedését láthatjuk Nyugat-Európa több országában. Ez jelentkezett a legmagasabb jövedelmű csoportok helyzetének javulásában, s a legszegényebbek jövedelemarányának csökkenésében. Több országban – mindenekelőtt Skandináviában – azonban a jövedelemnivelláció nem csökkent. Az említett Gini-együttható az 1980-as évek végén azt mutatta, hogy ekkor már nem a kommunista országok rendelkeztek a legkisebb jövedelmi egyenlőtlenségekkel, hanem a skandináv országok, közöttük is kiemelten Finnország. Sőt, a legtöbb kommunista országnál még az NSZK-ban is egyenlőbb volt a nettó jövedelmek társadalmon belüli eloszlása. Európában ekkor Franciaország, az Egyesült Királyság és különösen Svájc sorolható azok közé az országok közé, ahol magasnak számított a Gini-együttható. Utóbbi még a közismerten nagy jövedelmi különbségek jellemezte Egyesült Államokat is felülmúlta ilyen téren.

A jövedelemeloszlás bemutatott 20. századi változásainak magyarázata során a nemzetközi szakirodalom egyfelől a politikai tényezőknek, másfelől a munkaerőpiac, valamint a munkaerő változásainak tulajdonítja a legnagyobb jelentőséget. A politikai tényezők között kiemelt szerepe volt annak, hogy az alacsonyabb jövedelmű, munkás és alkalmazotti rétegek politikai érdekérvényesítési képessége a választójog kiterjesztése következtében jelentősen javult. A két világháború között lényegében minden európai országban választójoghoz jutottak az alsó jövedelmi kategóriákba tartozó rétegek, ami eltolta az erőviszonyokat a gazdasági elit és a munkavállalók között. A diktatúrákban és az autoriter rendszerekben természetesen e jogok közvetlenül nem érvényesültek, de a munkások anyagi érdekei sajátos módon még ezekben is hangsúlyt kaptak. A parlamentáris rendszerekben e folyamat következménye volt a vagyonos rétegek érdekeit képviselő liberális pártok hanyatlása, valamint a munkavállalók érdekeit

képviselő pártok térnyerése. Ugyancsak nőtt a munkavállalók szervezettsége a munkahelyeken, mindenekelőtt az első világháború alatt és után. Az érvelés szerint a szakszervezetek növekvő ereje jelentősen hozzájárult a jövedelemkülönbségek mérsékléséhez. Gyengíti ennek a gazdasági érdekképviselők szerepére alapozott interpretációnak az évenyességét, hogy a szakszervezetek ereje az egyes országokban eltérő volt. A gyenge és szétforgácsolt szakszervezetekkel rendelkező Franciaországban a jövedelemkülönbségek az 1960-as évekig jobban csökkentek, mint az erős és egységes szakszervezeti mozgalommal bíró NSZK-ban.

Eltérő hangsúlyokat alkalmaz egy ugyancsak a politikai tényezőkkel operáló másik magyarázat, mely a jóléti állam kialakulásának és különösen a második világháború utáni expanziójának tulajdonítja a változásokat. A mind kiterjedtebb állami szociálpolitika olyan intézményei, mint a minimálbér, vagy a jövedelmek átlagos növekedéséhez kapcsolt nyugdíjemelések, s emellett a progresszív jövedelemadózás egyaránt összenyomták a jövedelmi skálát az 1950-es és 1960-as évek Nyugat-Európájában. Ez az érvelés mindazonáltal inkább kiegészíti az előző interpretációt, mintsem ellentmond annak, hiszen a jóléti állam expanziójában is fontos szerepe volt a választójog kiterjesztésének.

Fontos bizonyítékok szólnak amellett is, hogy a munkaerőpiac változásai és a munkaerő képzettségének javulása jelentősen befolyásolták a jövedelemszerkezetet. A Nobel-díjas holland közgazdász, Jan Tinbergen úgy vélte, hogy a 20. század során, s különösen a második világháborút követő néhány évtizedben egyaránt gyorsan nőtt a magasan képzett munkaerő kínálata és az ilyen munkaerő iránti igény. Az oktatásban töltött átlagos időtartam egyre emelkedett, vagy másként kifejezve a munkások és alkalmazottak iskolázottsága nőtt. Ugyanakkor a technológiai fejlődés mind nagyobb számú ilyen munkaerő iránt támasztott keresletet. A kínálat és a kereslet viszonya azonban Tinbergen szerint egy idő után mindinkább eltolódott: az oktatás nagyobb számban bocsátotta ki a jól képzett szakembereket, mint amennyire az irántuk való igény emelkedett. Ennek a relatív túlkínálatnak az lett a következménye, hogy a közép- és felsőfokú végzettségűek bér- illetve jövedelemelőnye a képzetlenekkel vagy alacsony iskolai végzettségűekkel szemben mérséklődött.

A munkaerőpiac változásának egy másik fontos vonása volt a 20. század során, hogy – mint azt később részletesen is bemutatjuk – a bérből és fizetésből élők, az alkalmazottak aránya nőtt, míg az önállóak száma és aránya visszaesett. Természetesen mindkét csoporton belül számottevő jövedelemeltérések voltak, de az önállóak között

hagyományosan jelentősen nagyobb volt ennek a mértéke. Így e réteg marginalizálódása egyben osztályadalmi szinten is mérséklően hatott a különbségekre, azok enyhülésével járt.

Egy további tényező lehet, hogy a korábban modernizálódó, s így nagyobb termelékenységgel és azért nagyobb jövedelmezőséggel rendelkező ipar előnye mérséklődött ezeken a területeken a mezőgazdasággal és a szolgáltatásokkal szemben a 20. század során. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy a parasztgazdaságok termelékenysége és így jövedelmezősége jobban nőtt, mint az ipari vállalkozásoké.

Végül jelentőséget tulajdoníthatunk a demográfiai változásoknak is. A népesség növekedés ütemének csökkenésével megindult a munkaerőtartalékok kimerülése. A fertilitás a magasabb képzettségű rétegek esetében már korábban is alacsony volt, a 20. század során azonban kezdtek ehhez az alacsony fertilitási mintához hasonlítani az alacsonyabb képzettségű rétegek is. Ezzel a képzetlen munkaerő is szűkösebben és drágábban állt rendelkezésre, ami növelte annak árát.

A munkaerő képzettsége jelentősen javult a 20. század során, aminek következményeként megszűnt, vagy legalábbis mérséklődött a társadalom képzettségbeli polarizációja, melyben az egyetemet végzettek kicsiny csoportja állt szemben az elemi iskolát végzettek nagy többségével. Megnőtt a középfokú végzettségűek aránya, ami szintén közrejátszott a jövedelmi egyenlőtlenségek mérséklésében.

Áttérve az 1970-es évektől beálló trendváltozás, vagyis a jövedelemkülönbségek ismételt növekedésének magyarázatára, mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy a legtöbb nyugat-európai országban a korábban a kiegyenlítődés irányába ható tényezők jórészt megszűntek vagy mérséklődtek.

A szakszervezetek erejének további erősödése nem következett be, már csak ezért sem, mert az 1970-es évektől a munkanélküliség szinte minden nyugat-európai országban jelentősen nőtt. Bár a gyakori ezzel kapcsolatos állítások ellenére a jóléti programok korlátozására csak néhány országban került sor, az tény, hogy a jóléti állam korábbi gyors expanziója lelassult, s a jóléti programok között sok helyen átcsoportosítást hajtottak végre. A munkanélküliség tömegessé válásával a munkanélküli-segélyek általában már nem voltak olyan nagyvonalúak, mint korábban, s ezzel a munkájukat elvesztők sokkal inkább ki voltak téve a szegénység veszélyének, mint korábban. Ugyanígy a hagyományosan alacsony jövedelmet kínáló ágazatok további visszaszorulásától sem volt többé jelentős hatás várható, mivel azok már eleve

marginalizálódtak Nyugat-Európában erre az időszakra. Míg korábban az alacsony képzettségű és így alacsony munkabérrel rendelkező munkaerő mindinkább eltűnt Nyugat-Európában, addig az 1970-es évektől az alacsony szakképzettséggel rendelkező bevándorlók száma sokszorosára nőtt, akiknek alacsony jövedelmi színvonala jelentősen növelte a jövedelmi egyenlőtlenségeket.

A korábbi – a jövedelmi különbségeket mérséklő – tényezők közül úgyszólván csak egy maradt fenn változatlan formában: mégpedig a munkaerő képzettségében fennálló eltérések tovább csökkentek. Ezt azonban új, ellenkező irányú hatások ellensúlyozták.

Ezek között első helyen szerepelhet a munkanélküliség már említett növekedése. Különösen magas szintet ért el a diplomás munkanélküliek aránya az 1990-es évekre, melynek következtében a fiatal felsőfokú végzettségűeknek a korábbi évtizedekben megszokott jövedelmi helyzete romlott. A családszerkezet 1960-as évektől bekövetkezett változásai két tekintetben is hozzájárultak a jövedelmi különbségek fokozódásához. Egyrészt a házasságon kívüli születések arányának emelkedése, valamint a válások terjedése következtében nagyban megnőtt az egyszülős családok száma és aránya. Az egyszülős családok jövedelmi helyzete magától értetődően rosszabb volt, mint a teljes, kétszülős családoké. Ráadásul a gyermeket vagy gyermekeket egyedül nevelő szülők rendszerint az amúgy is rosszabb kereseti lehetőségekkel rendelkező nők voltak. Emellett a 20. század vége felé egy új családmódel kezdett terjedni, melyben mindkét házastárs dolgozott, de gyermekkel nem rendelkeztek. Az ilyen családoknak nem kellett fedezniük a gyermekekkel kapcsolatos kiadásokat, s így nagyobb valószínűséggel kerültek a felső jövedelmi csoportokba, ezzel ugyancsak növelve a jövedelmi egyenlőtlenségeket.

A munkaerő szektorális eloszlásának alakulása

A jövedelemeloszlás azonban csak egyetlen tényezője a társadalmi egyenlőtlenségeknek, melyet érdemes kiegészíteni továbbiakkal, így mindenekelőtt a munkavégzés illetve a foglalkoztatás sajátosságaival.

A munkaerő szektorális eloszlása mind a gazdasági fejlődés, mind pedig a társadalmi átalakulás szempontjából kulcsfontosságú jelenség. A gazdasági fejlődéssel való szoros kapcsolatát mutatja, hogy egyfelől a gazdasági növekedés, a technológiai

változás a gazdasági ágazatok egymáshoz viszonyított arányának eltolódásával jár. Másrészt azonban a szektorok termelékenysége eltérő, ezért a közöttük végbemenő eltolódások maguk is elősegíthetik a gazdasági növekedést. A munkaerő szektorális eloszlása ezenkívül nagyban befolyásolja az egyes szakmák, foglalkozások elterjedtségét és arányát, s így jelentősen kihat a társadalmi rétegződésre is.

A gazdasági ágazatokat hagyományosan három fő kategóriába sorolják. A primér szektorba a mezőgazdaság valamint az erdőgazdaság tartozik. A szekundér szektor az ipar különböző ágait (feldolgozóipar, bányászat, energiatermelés, építőipar), míg a terciér szektor a szolgáltatásokat (oktatás, egészségügy, tudományos kutatás, kereskedelem, hírközlés, bank- és biztosításügy, tömegkommunikáció, államigazgatás stb.) foglalja magában. A munkaerő szektorális megoszlásának jelentőségét az is mutatja, hogy a domináns szektorról egész társadalmi formációkat neveznek el: így szokás agrártársadalomról, ipari társadalomról, vagy éppen posztindusztriális társadalomról beszélni.

A szektorok relatív nagyságának változásában látható egy egyszerű törvényszerűség az elmúlt évszázad európai történelme során. Eszerint az agrárszektor aránya mindenütt folyamatosan csökkent, míg az ipari szektor aránya kezdetben nőtt, majd kivétel nélkül csökkenésnek indult. A terciér szektorban dolgozók aránya ellenben folyamatosan nőtt. Ezen általános fejlődési törvényszerűségek érvényesülése mellett azonban jelentős eltéréseket láthatunk az egyes társadalmak között a szektorok egymáshoz viszonyított nagyságát, a változások időzítését és dinamikáját illetően.

Az agrárnépesség csökkenése ugyan változó ütemben de már jóval az általunk vizsgált periódus előtt megindult szerte Európában. Ennek ellenére a 19-20. század fordulóján Nagy-Britannia és Belgium kivételével – ahol 1821-től illetve 1880-tól már az ipari foglalkoztatottak domináltak – még mindig a mezőgazdaság számított a legnagyobb szektornak mindenhol. Sőt, az európai országok többsége – a Finnországtól Görögorszáig terjedő sáv, valamint Spanyolország – még a második világháború kitörése idején is agrárország volt, ha nem is az előállított új érték, de legalábbis a foglalkoztatottak megoszlását illetően. A skála mindazonáltal széles volt: Albániában a munkaerő több mint 80%-a, Bulgáriában 80%-a, Romániában 79%-a, míg Magyarországon 53%-a, Spanyolországban pedig 52%-a élt mezőgazdaságból. Voltak országok ahol a mezőgazdaság még a legnagyobb szektornak számított ekkor, de már kevesebb, mint a lakosság fele élt ebből: pl. Portugália (49%), Írország (48%), Olaszország (48%), Franciaország (36%) vagy Csehszlovákia (36%) tartozott ebbe a

körbe. Végül a harmadik csoportba azok a többnyire északnyugat-európai és közép-európai országok tartoztak, ahol a mezőgazdaság már a második világháború kitörésekor a legkisebb arányt képviselte a három szektor közül. Példa erre Dánia és Svédország (29-29%), valamint Németország (26%). Belgiumban különösen alacsony, Nagy-Britanniában pedig már ekkor egyenesen marginális (6%) szerepe volt az agrárfoglalkoztatásnak.

A második világháború utáni gyors gazdasági fejlődés néhány évtized alatt töredékére csökkentette az agrárnépességet Nyugat-Európában. 1990-ben Belgiumban és az Egyesült Királyságban már csak a lakosság 2-2%-a, Svédországban, az NSZK-ban 3-3%-a foglalkozott mezőgazdasággal, de ez az arány a jelentős agrárexportőr Hollandiában is csak 4%-ot tett ki. Franciaország a maga 5%-os arányával már a középmezőnybe tartozott, míg Olaszországban, Ausztriában és Finnországban egyaránt 8-8%-ról beszélhetünk. Utóbbi két ország adatában nyilvánvalóan megjelenik a fejlett erdőgazdálkodás is. Dél-Európa közepes pozíciót foglalt el (Spanyolország 10%, Portugália 17%). Kisebb ütemű volt a csökkenés Közép-Kelet-Európában. Albánia egész Európában messze vezetett 55%-os arányával, de Románia (29%), Lengyelország (28%), Bulgária (18%) és Magyarország (18%) is a nagyobb agrárnépességű országok közé tartozott.

Érdekes jelenség, hogy a rendszerváltást megelőző és kísérő gazdasági válság több, volt kommunista országban – így Albániában és Romániában – az agrárnépesség növekedéséhez vezetett. A szocialista nagyipar romjai ugyanis már nem tudtak a korábbiakhoz hasonló számú munkásnak megélhetést nyújtani, akik így a mezőgazdaságban kerestek megélhetést, rendszerint alacsony színvonalú, önellátó jellegű gazdálkodást folytatva. Ez azonban csak a legkevésbé fejlett kelet-közép-európai országokat érintette, s ott is átmenetileg érvényesült.

Az agrárnépesség tehát mindenütt csökkent, de ezen túlmenően az agrártársadalmak két különböző átalakulási utat követtek a 19. századtól kezdődően Európában. Az egyik út során először az ipar vált a legnagyobb munkaadóvá, majd ezt váltotta fel a szolgáltatások dominanciája, míg a másik pályán az ipari foglalkoztatottság ugyan egy ideig növekedett, de sohasem jelentette a többséget, hanem a mezőgazdaság után közvetlenül a terciér szektor lett a legnagyobb munkaadó.

Mint említettük, Nagy-Britannia lépett legkorábban az első útra, s itt is volt a leghosszabb az ipar dominanciája, ami 1959-ig tartott. Hasonlóan hosszú ipari periódussal rendelkezett Belgium (1880-1965), Svájc (1888-1970), de

Németország/NSZK is (1907-1975). Voltak azonban olyan országok, ahol csak néhány évig tartott az ipari foglalkoztatás dominanciája, mint pl. Franciaországban (1954-1959), vagy Olaszországban (1960-1965). Európa egyébként egyedülálló a világban abban a tekintetben, hogy az ipari foglalkoztatottság egy ideig és a kontinens bizonyos részein dominált. A világban ezzel még egyedül Tajvan esetében találkozhatunk 1980 körül, de sem az Egyesült Államokban, sem Japánban, Ausztráliában, Kanadában vagy Dél-Koreában nem volt ez jellemző: ezekben az országokban az „ipari korszak” ilyen értelemben hiányzott, az agrárágazat után a tercier szektor kezdett dominálni.

Az ipari foglalkoztatottság Nyugat-Európában az 1960-as években tetőzött, általában az összes foglalkoztatott 40-45%-ával. Kelet-Közép-Európában rendkívül gyors volt az iparosítás a második világháború után, ami világviszonylatban is a legmagasabbak közé emelte az ipari foglalkoztatottak arányát. Az NDK-ban például az 1970-es évek elején a keresők 50,2%-a dolgozott az iparban. Ugyanez Csehszlovákiában az 1980-as csúcs idején 49,4%, Magyarországon 1970-ben 45% volt. Az ipari szektor kiemelkedő nagyságának a második világháború utáni Kelet-Közép-Európában mindenekelőtt ideológiai okai voltak. A kommunista pártok a rendszer – illetve uralmuk – alapjának tekintették a munkásosztályt, így ennek felduzzasztását elsőrangú érdeknek tartották, a társadalom- és gazdaságpolitika egyik prioritásaként kezelték.

Mint erre már utaltunk, Európában is létezett azonban a gazdasági szektorok átalakulásának egy másik útja. Görögország, Hollandia, Norvégia, Dánia, Finnország és Spanyolország ezt a másik utat követte, mely az agrártársadalomból közvetlenül a szolgáltatótársadalomba vezetett. Az első három országnál a hajózásban alkalmazottak magas aránya döntően hozzájárult ehhez, ami az utóbbi kettő esetében sem volt elhanyagolható tényező, de náluk a viszonylag késői iparosodás lehet a fő magyarázat.

Az ipari foglalkoztatás magas arányának fontos társadalmi és politikai következményei voltak a 20. századi Európában, melyek összefüggnek az ipari munka és munkaszervezés sajátosságaival. Míg ugyanis a mezőgazdaságban és szolgáltatásokban a munkát végzők többnyire izoláltak, addig az iparban a munkaerő üzemekben koncentrálódik, a munkamegosztás szigorúan szabályozott és hierarchikus. Ezek a körülmények hozzájárultak a munkások szervezettségének és csoporttudatának/osztálytudatának kialakulásához. Ez a jelenség pedig más társadalmi csoportok esetében hasonló fejlődést indított meg, vagyis erősítette ezek csoporttudatát/osztálytudatát is. Míg az Egyesült Államokban a társadalmi forradalmak

elmaradása – és általában az osztálykonfliktusok kevésbé éles volta – a nagyipari munkásság viszonylag csekély társadalmi súlyával is magyarázható, addig Európában az ipari munkaszervezés fenti sajátosságai és az ipari szektor nagy aránya hozzájárultak az „osztálypolitika”, vagyis a társadalmi osztályok élesebb szembenállásának kialakulásához.

Az ipari foglalkoztatottság az említett csúcs után esni kezdett Európában. Az olajválság (1972/1973) döntő jelentőségű ebből a szempontból, mivel felgyorsította a gazdaság szerkezetátalakítását, mindenekelőtt Nyugat-Európában. Ettől kezdve a hagyományos értelemben vett gyárilpar növekvő ütemben adta át helyét a modernebb iparágaknak és szolgáltatásoknak. Az Egyesült Királyságban például 1974 és 1989 között 12,6 százalékponttal csökkent az ipari foglalkoztatottság, Belgiumban ugyanez az arány 11,7 százalékpont, Svájcban 9,2, Franciaországban 9,3, Németországban és Olaszországban pedig 6,9 százalékpont volt.

Az ipar második világháború utáni átstrukturálása mind a nehézipart, mind pedig a könnyűipart érintette. A szénbányászat leépülése már az 1950-es években megindult Nyugat-Európában. Később a hajógyártás és a textilipar, majd pedig az acélipar következett. A folyamat egyáltalán nem volt fájdalommentes. Azok a területek, ahol az említett iparágak koncentráálódtak, gyakran évtizedekre válságrégiókká váltak. Néhány példával élve, a szénbányászat leépülése súlyosan érintette Vallóniát, Newcastle környékét, Lotharingiát, a Saar-vidéket és a Ruhr-vidéket, sőt Baszkföldet is. Kelet-Közép-Európában ez a dezindusztrializációs folyamat lényegesen később indult, s egészen a rendszerváltásig lassabban haladt előre. Amikor Nyugat-Európában már javában folyt a gazdasági szerkezetváltás, a kommunista gazdaságok még mindig a régi szerkezetű gazdaságfejlesztést folytatták. Ez nagyban hozzájárult versenyképességük romlásához, s az is további következménye volt, hogy a rendszerváltás időszakában hirtelen és más társadalmi problémákkal azonos időben kellett végrehajtaniuk a szerkezetváltást, ami – Szlovénia kivételével – mindenhol nagy társadalmi megrázkódtatást eredményezett.

A második világháború utáni évtizedekben a tercier szektor azokban a nyugat-európai országokban is átvette a vezető szerepet a foglalkoztatásban, ahol addig az ipar dominált. Elsőként – 1959-től – az Egyesült Királyságban, Svédországban és Franciaországban, majd az 1970-es évekig fokozatosan az összes többi országban. Így az 1980-as évekre már Írország, a mediterrán és a kelet-közép-európai országok kivételével mindenhol a munkaerő abszolút többsége itt dolgozott. A kommunista

országokban a megfelelő arány 24% (Bulgária) és 41% (Csehszlovákia, NDK) között mozgott. Jól mutatja a régiók eltérő foglalkoztatási szerkezetét az is, hogy 1990-ben a kereskedelem, a vendéglátás, a pénzügyek és más üzleti szolgáltatások Nyugat-Európában az összes munkaerő 20-30%-át foglalkoztatták, ezzel szemben Kelet-Közép-Európában ez az arány 7-12% között volt.

A szolgáltatások egyik fontos európai sajátosságává vált a 20. század végére, hogy az ebben a szektorban dolgozók jelentős része állami illetve közalkalmazott lett. Ha minden állami intézmény és vállalat által nyújtott szolgáltatást figyelembe veszünk – tehát a postát, közlekedést, telekommunikációt és hasonlókat is –, akkor 1985-ben Svédországban a polgári szektort figyelembe véve a teljes foglalkoztatottak 38,3%-a, Dániában 37,4%-a, Franciaországban 25,7%-a, Németországban 18,9%-a volt állami alkalmazott. Ezzel szemben az Egyesült Államokban az arány – szintén a fegyveres erők nélkül – 14,8% volt.

Az 1980-as években és azt követően több országban sor került egyes állami szolgáltató cégek privatizációjára, ami azonban gyakran – pl. a brit vasutaknál – a szolgáltatások minőségének jelentős romlásával járt, így heves viták kísérték, s nem vált általánossá. Fontos körülmény volt az is, hogy a kiterjedt állami szektor a tapasztalatok szerint előnyösen hatott a szociális biztonságra. Különösen az alacsony és közepes képzettségűek és a nők számára kínált nagyobb jövedelmeket, mint a piaci szféra, de a munkahelyek általános biztonsága szintén javult általa.

Mindenképpen magyarázatot igényel az, hogy a gazdasági ágak átalakulása a fenti, általánosnak nevezhető törvényszerűségek alapján ment végbe. A változások alapja az volt, hogy a mezőgazdaság termékei iránti kereslet – ahogyan a közgazdaságtan fogalmaz – rugalmatlan, azaz egy személy lényegében ugyanannyi mennyiségű élelmiszert fogyaszt el ma is, mint számottevően alacsonyabb életszínvonal mellett száz évvel ezelőtt. Az ipari szektor termékei és különösen a szolgáltatások iránti kereslet/igény azonban rugalmas, s ennek megfelelően lényegében kielégíthetetlen. Így az életszínvonal javulásával a kereslet belső szerkezete átalakul, benne az élelmiszerek részaránya csökken, az ipari termékeké és különösen a szolgáltatásoké nő. Ezáltal a gépesítéssel és a technológiai fejlődéssel párhuzamosan kevesebb mezőgazdasági munkaerő képes előállítani a lakosság számára ugyanazt az élelmiszer mennyiséget.

A mezőgazdaság, az ipar és a szolgáltatások közötti folyamatos eltolódás további magyarázata az, hogy a technológiai fejlődés a mezőgazdaságban és az iparban lényegesen gyorsabb, mint a szolgáltatások területén. Így ezekben munkaerő válik

feleslegessé, ami a szolgáltatásokba áramlik, hiszen – mint említettük – ott a kereslet gyakorlatilag kielégíthetetlen. Járulékos tényező az is, hogy az ipari termelés gépesítése és központosítása megnöveli az igényt a szolgáltatások (pl. szerviz, szállítás) iránt.

Társadalmi osztályok és rétegek

A társadalmi rétegződés legfontosabb meghatározójának általában a foglalkozást tartják. Így a következőkben mi is a különböző foglalkozási csoportok átrétegződése és a foglalkozások jellemzőinek változása segítségével mutatjuk be a 20. századi társadalomszerkezeti változások fontos trendjeit Európában. A gazdasági szektorok előzőekben bemutatott változásai komoly hatással voltak a munkaerő belső szerkezetére is. Ennek egyik lehetséges vizsgálati szempontja az, hogy miként alakult az önállóak és az alkalmazásban állók aránya.

(*Önállóak*) Mivel a mezőgazdaságban dolgozók döntően önálló, birtokos parasztok voltak szerte Európában, ezért a mezőgazdasági foglalkoztatottság hanyatlása, mely – mint láttuk – változó ütemben az egész 20. század során tartott, magával hozta az önállóak rétegének a vékonyodását is. Ugyancsak ezt a tendenciát erősítette, hogy az ipari koncentrációval és a kereskedelem átalakulásával csökkent a kisipari műhelyek és kisboltok jelentősége.

A 20. század elején az önállóak aránya még 20% körül mozgott a legtöbb nyugat-európai országban, ami legalább megfeleződött a század végére. Különösen gyors volt a csökkenés üteme a második világháborút követő néhány évtizedben. A hagyományosan a kistulajdonosok országának számító Franciaországban 1926-ban még 45% – az európai átlagnál lényegesen nagyobb – volt az önállóak aránya, de ez 1980-ig 15%-ra csökkent.

A kelet-közép-európai kommunista országok többségében a termelőeszközök államosításával és a magántulajdon korlátozásával radikálisan vékonyodott az önállóak rétege az 1950-es és 1960-as években. Csak Jugoszláviában és Lengyelországban nem zajlott le a mezőgazdaság kollektivizálása a második világháború után, így itt az önállóak száma és aránya is magasabb maradt.

Ezt a folyamatot egészítette ki a segítő családtagok rétegének jelentős csökkenése, mely a két világháború között még a teljes munkaerő 10-20%-ára rúgott Nyugat-Európában, s akár 1/3-át is elérhette Kelet-Közép-Európában és Dél-Európában.

Ezek nagyrészt nők voltak, akik a családi gazdaságban, boltban vagy műhelyben segítettek. A század végén ez a réteg már csupán néhány százalékot képviselt.

(Alkalmazottak) Az önállóak arányának csökkenésével párhuzamosan az alkalmazottak – vagyis akiknek jövedelme bérből illetve fizetésből áll – a gazdaságilag aktívak mind nagyobb tömegét tették ki. Az alkalmazottak rétege azonban nem csak kibővült, hanem nagyon jelentős belső változásokon is keresztülment. Míg korábban az alkalmazottak között a munkások domináltak, a 19. század végétől megjelent és folyamatosan duzzadt az ún. fehérgallérosok rétege. Ebbe a csoportba a nem kétékezi munkát végző alkalmazottak, mint gazdasági vezetők (menedzserek), irodai alkalmazottak, mérnökök, kereskedelmi alkalmazottak stb. tartoznak. Számokban kifejezve ez azt jelentette, hogy Nagy-Britanniában – ahol már 1910-ben is 19%-os volt a fehérgallérosok aránya az összes munkaerőn belül – 1980-ra 40%-ra emelkedett, Nyugat-Európában másutt pedig alacsonyabb bázisról indulva ért el hasonló, vagy magasabb mértéket, közöttük a legmagasabbat Svédországban, 59%-kal. A növekedés üteme általában gyorsabb volt a század második, mint annak első felében. Kelet-Közép-Európában mindenütt 10% alatt maradt a fehérgallérosok aránya a két világháború között. Erről az alacsonyabb szintről indulva a gyarapodás gyorsabb volt, s így 1980-ra 25-35%-ra nőtt a fehérgallérosok súlya.

Az alkalmazottak arányának növekedési folyamata kapcsolódott a gazdasági szektorok arányának bemutatott eltolódásához, hiszen a szolgáltatásokban a fehérgalléros munkakörök dominálnak. Ugyanakkor az ipar átalakulása, modernizálódása is erősítette a tendenciát, hiszen növelte a nem-fizikai munkakörök arányát.

A társadalomszerkezet egy másik jellemzési módja lehet a legfontosabb osztályok és rétegek fejlődésének bemutatása. Hely hiányában itt csak a parasztság, a középosztály, a munkásság és a társadalmi elitek átalakulási tendenciáinak nagy vonalakban történő ábrázolására vállalkozhatunk.

(Parasztság) Bár az Ipari Forradalom Európából indult ki, a tradicionális parasztság több tekintetben fennmaradt még a 20. század első évtizedeiben is, s nem csupán a gazdaságilag elmaradottabb Dél-Európában vagy a Balkánon, hanem Nyugat-Európában is. A mezőgazdaság átalakulása azonban a második világháború után olyan nagy mértékben felgyorsult, hogy a század végére a parasztság a legtöbb nyugat-európai társadalomban úgyszólván eltűnt. Ez a folyamat természetesen elsősorban a mezőgazdasági népességnek korábban már megismert, meredeken csökkenő társadalmi

arányaiban tükröződött, de emellett a megmaradt parasztság életformája is átalakult. Dél-Európa – s különösen Spanyolország és Portugália – kivételével már az 1960-as évekre jelentős változások következtek be a parasztság értékvilágában és életmódjában. A paraszti lakosság továbbra is nagyobb arányban volt vallásos, jobban ragaszkodott a hagyományos családformákhoz, magasabb volt a fertilitása, s nem engedhette meg magának a szabadságot vagy nyaralást sem, de a változások szembeötlők voltak. A termelési folyamat gépesítése-modernizációja, a növekvő jövedelmek, a városokkal való szorosabb kapcsolat megváltoztatták a paraszti élet kereteit. A fogyasztói életmód új vívmányai – mint a rádió és a televízió – megjelentek a paraszti háztartásokban, s felgyorsították az értékek átalakulását. Ezzel kezdett átalakulni és a városi társadalom életmódjához közeledni a paraszti életmód is.

Különösen gyors volt az átalakulás Kelet-Közép-Európában a második világháború után, ahol a nagybirtokok felosztása és a kollektivizáció megszüntette a paraszti létforma alapját. A hagyományos értékek és életforma drámai átalakulását e térségben jól példázza a fertilitás nagyarányú visszaesése a magyarországi falvakban az 1960-as évek elején.

A nyugat-európai parasztság sorsának alakulására sajátosan és ellentmondásosan hatott az Európai Unió illetve elődszervezeteinek mezőgazdasági politikája. Az EU stratégiai, társadalompolitikai és környezetvédelmi megfontolásokból az agrártámogatások széles rendszerét építette ki az idők során. A termelők támogatása egyrészt hozzájárult a mezőgazdaság modernizálásához, s így a parasztság mint réteg felmorzsolódásához, másrészt azonban fékezte is az immár modernizálódott mezőgazdasági szektor további szűkülését.

(Középosztály) A középosztály meghatározása a társadalmi struktúra kutatásának egyik állandó problémája. Ugyan a középosztályhoz hasonlóan a munkásosztály is több rétegből/csoportból tevődik össze, de utóbbihoz képest a középosztályt kisebb belső szolidaritás, sokszínűbb, tagoltabb politikai és érdekképviselői szervezetek, kisebb akcióegység jellemzi. Ezért gyakran negatív definícióval találkozunk: középosztálynak azt a réteget tekintik, ami egyfelől a fizikai/kétkezi munkások és parasztok, másfelől az elit között elhelyezkedik. A középosztály nagysága a 20. század során jelentősen nőtt – különösen Európa nyugati felében. A középosztályba hagyományosan a tulajdonnal rendelkező kisegzisztenciák, valamint azoknak a szakmáknak a művelői tartoztak (orvos, ügyvéd, stb.), akiket – mivel önállóak – leginkább szabadfoglalkozású értelmiségieknek lehet nevezni. Ehhez az ún. „régí középosztály”-hoz társult azonban a

19. század végétől az ún. „új középosztály”, melynek tagjai életstílusuk és más megfontolások alapján a középosztályhoz voltak sorolhatók, de nem rendelkeztek tulajdonnal, nem is önállóak voltak, hanem alkalmazottként dolgoztak.

Ez a 20. században dinamikusan gyarapodó réteg állhatott állami alkalmazásban, tevékenykedhetett adminisztratív pozícióban, de a magáncégek is egyre több mérnököt, jogászt, könyvelőt és más magas képzettségű szakembert alkalmaztak. Ezek jövedelme lényegesen magasabb lehetett nem csak a munkásokénál, hanem mint a hagyományosan a középosztályhoz sorolt kiskereskedők vagy iparosok jövedelme is.

Az új középosztálynak nem csupán a nagysága, hanem a komplexitása is rendkívül megnőtt a 20. század során. Mivel az alkalmazotti réteg a leggyorsabb expanziója idején gyors belső differenciálódásnak indult, az alkalmazottak azonosítása az új középosztállyal különösen a második világháború után kezdte mindinkább érvényét veszíteni. Az ipar valamint a kereskedelem és más szolgáltatóágazatok fejlődése az egységek nagyobb méretei és koncentrációja irányába haladt, ami azzal a következménnyel járt, hogy a vállalatokon belül a munkamegosztás erősödött, a hierarchia fokozódott. Ez például azt jelentette, hogy egy ipari üzemben belül korábban a munkások és a nem fizikai jellegű munkát végző alkalmazottak között húzódott az éles választóvonal, mind a jövedelmek, mind pedig a munkakörülmények tekintetében. Az említett fejlődéssel ez jelentősen módosult, mivel a menedzsment, a középvezetők és az irodai munkások közé is éles vonal került. Az irodai munkát végzők jövedelme például gyakran alatta maradt a munkásokénak. Ezért is emlegették már a század közepétől úgy, mint „osztálynélküli osztály”, vagy „öntudat nélküli osztály”. A század végére az új középosztály heterogenitása tovább fokozódott. Egy sor olyan foglalkozás jött ugyanis létre, mely nem sorolható a munkás kategóriájába, de amelynek jövedelme, a munkavégzés körülményei gyakran kedvezőtlenebbek, mint egyes munkás foglalkozásoké. Ilyen például a nagy bevásárlóközpontok bolti pénztárosáé, mely gyakorlatilag nem igényel képzettséget, a dolgozó a munkavégzés során nagyon szoros ellenőrzés alatt áll, s a jövedelme viszonylag alacsony.

Vannak azonban olyan tényezők is, melyek a középosztály koherenciáját fokozzák. Ide sorolják az individualizmust és a teljesítményorientációt. A régi középosztály és az új középosztály felsőbb rétegei azonos iskolákba járatják gyermekeiket, s általában nagy áldozatokat hoznak azok taníttatásáért.

A középosztály átalakulása fontos politikai következményekkel is járt. Hozzájárult ugyanis ahhoz, hogy a liberális pártok – melyek a gazdasági elit mellett

hagyományosan a „régi középosztályra” támaszkodtak – a 19. század végétől rohamosan veszítettek befolyásukból. Az új középosztály alkalmazotti tömegeinek politikai érdekei és politikai ideáljai ugyan nem voltak egységesek, de az bizonyos, hogy nem a liberális pártokhoz közelítették őket. Ehelyett sokkal inkább a szociáldemokrata illetve később a modernizálódó kereszténydemokrata pártok növekedéséhez járultak hozzá.

Kelet-Közép-Európában a középosztály mérete hagyományosan kicsi volt. A második világháború utáni államosítások hamarosan a kistulajdonra is kiterjedtek, s szinte teljesen megsemmisítették a „régi középosztály” alapjait. A hagyományos önálló értelmiségi szakmák művelésére is lényegében csak alkalmazottként volt lehetőség. Így a középosztály csak az alkalmazotti rétegből verbuválódhatott, mely folyamatosan bővült, s a rendszerváltásig sokkal inkább homogén maradt ez a csoport, mint Nyugat-Európában. Ugyanakkor a legcsekélyebb szervezettséggel, öntudattal, vagy autonómiával sem rendelkezett, s jövedelmi színvonala közelebb állt a munkásokéhoz. Ez kétséges teszi, hogy a középosztály kifejezés alkalmazható-e a térség társadalmainak leírása során ebben az időszakban.

(*Munkásság*) A nemzetközi szakirodalomban gyakran kékgallérosoknak nevezett fizikai munkások számaránya a legfejlettebb országokban jelentősen csökkent a 20. század során. Míg Nagy-Britanniában 1910-ben az összes foglalkoztatott 71%-a volt munkás, addig 1980-ra arányuk 38%-ra csökkent. Franciaországban nagyjából hasonló időszakban (1921-1975 között) 49%-ról 39%-ra esett az arány.

Bár már a 19. század közepétől számosan a munkásosztály egységesülését és ezzel párhuzamosan elnyomorodását jósolták, mások inkább a belső differenciációt látták fontos tendenciának. Eduard Bernstein a munkásarisztokrácia kialakulásáról írt a 19. század végén, mely a legszakképzettebb munkásokból áll, s melyek jövedelme lényegesen meghaladja a kevésbé képzett társaikét. A valóság a munkásmozgalom e „revizionista” teoretikusainak és követőiknek a véleményét igazolta.

Így a két világháború közötti évektől mindinkább teret nyert az a felismerés, hogy a munkásságon belüli szakmák/foglalkozások szerinti differenciáció felgyorsult – legalábbis az ipari demokráciákban, s így a nyugat-európai országokban is. Három nagy csoportot különböztettek meg: a szakmunkásokét, a betanított munkásokét (semi-skilled workers) és a szakképzetlenekét. Ralf Dahrendorf 1957-ben megjelent munkájában azt állította, hogy e csoportok életesélyei és életstílusa közötti távolság túlságosan nagy ahhoz, hogy az osztályszolidaritás érvényesülhetne közöttük.

A munkások differenciációját fokozta, hogy a második világháború után a gyors gazdasági fejlődés következtében a foglalkozási struktúra nagyon gyorsan változott.

A munkaerőpiacra belépők száma megnőtt, társadalmi háttérük sokszínűbbé vált. A mezőgazdasági népesség gyors iparba áramlása fontos következményekkel járt a munkásság összetételére és sajátosságaira nézve. Azokban az országokban, ahol az iparosodás gyors volt, a falusi migránsok integrációja, beolvasztása a tradicionális munkásságba kezdetben csak felszínesen ment végbe. Az újonnan munkássá vált emberek sok tekintetben megtartották korábbi kultúrájukat, tradicionális értékbeállítódásukat – gyakran falusi lakóhelyükkel együtt –, s fokozták a munkásságon belüli eltéréseket. Ráadásul a munkaerő migrációja – melyről korábban részletesen szó volt – nemzetiségi/etnikai tekintetben is ilyen következményekkel járt, főként azokban az országokban, ahol a második világháború után nagy volt a vendégmunkások aránya, mint pl. Svájc, Franciaország, Németország, Belgium.

A nők olyan foglalkozásokba is bekerültek, melyek korábban férfiaknak voltak fenntartva. Ezzel párhuzamosan nőtt a munkások képzettségének átlagos színvonala is. Egyrészt visszaesett a döntően betanított munkásokat alkalmazó textilipar és más könnyűipari ágazatok aránya, mely az Ipari Forradalom kezdeti szakaszában még minden országban dominált. Ezenkívül a gépesítés nem csak az iparban, hanem a mezőgazdaságban is milliószámra csökkentette a keresletet az ilyen alacsony képzettségű munkaerő iránt.

A munkásság felsőbb rétegeinek kapcsolata a középosztály alsóbb rétegeivel erősödött. A munkásság egy része nem csak jövedelmében, hanem életstílusában is kezdett hasonlítani utóbbihoz, amit elősegített a szolgáltató szektor gyors bővülése. Ez az expanziós folyamat nem csak nagyban kibővítette, hanem relatíve leértékelte a nem fizikai jellegű foglalkozások egy részét. A munkások mind gyakrabban éltek vegyes házasságokban – különösen annak következtében, hogy a munkásfeleségek nagy számban egyszerűbb nem fizikai jellegű munkát találtak a szolgáltató szektorban. Ugyanakkor számos empirikus tanulmány kimutatta, hogy a fizikai munka és a nem fizikai munka megítélése között továbbra is éles határvonal húzódott Nyugat-Európában, ami ennek a folyamatnak a korlátaira utal.

A modern munkásosztály ezért két szempontból is különbözik a tradicionálistól. Egyrészt a heterogenitása nőtt, az említett három csoportja közötti választóvonal erősödött. A munkásság legjobban fizetett része és a szakképzetlen csoportjai közötti jövedelemkülönbség nőtt. Ez azzal a következménnyel is járt, hogy e rétegek között a

szolidaritás csökkent. Nőtt a státuszinkonzisztencia, vagyis míg a legmagasabb jövedelemmel rendelkező munkáscsoportok anyagi téren közel kerültek a középosztályhoz, addig a társadalomban elfoglalt státuszuk nem javult ennek megfelelően, az „visszahúzta” őket a munkásosztályhoz.

Ezzel összefüggésben számos megfigyelő számára meglepetést okozott a második világháború utáni időszakban a munkásság csökkenő osztálytudata és az osztálykonfliktusok intenzitásának hanyatlása. Az egyik magyarázat a munkásság – vagy egy részének – kispolgárosodása (*embourgeoisement*) volt, mely szerint hangsúlyos változások következtek be a munkásság státuszában, mivel az közeledett a középosztályéhoz. Egy másik, ezt kiegészítő interpretáció a munkásság növekvő jólétének tulajdonított jelentőséget, mely hozzájárult ahhoz, hogy a munkásság energiáit az osztályharc, illetve a politikai küzdelem helyett a gazdasági helyzetének fokozatos javítására fordította.

Az osztályharc intenzitásának csökkenése bizonyosan összefüggött a munkásság bemutatott szerkezeti változásaival és az életszínvonal növekedésével. További tényező volt az osztálykonfliktusok intézményesülése a szakszervezetek és a munkások érdekeit közvetlenül képviselő pártok elfogadottságának és erejének növekedésével, sőt azoknak a politikai döntéshozatalban, a hatalomban való részesedésének terjedésével. Az érdekegyeztetés intézményesítésének, a konfliktusok „megszelídítésének” azonban szintén voltak korlátai, amit a kiújuló sztrájkhullámok és tömegdemonstrációk is mutatnak a vizsgált időszak utolsó évtizedeiben szerte Nyugat-Európában. A francia CGT szakszervezet például jó időre elvesztette az események ellenőrzését 1968 májusában.

(Felső osztályok) A felső osztályt – vagy másként az elitet – a 20. századi társadalmi változások érintették nagysága, jövedelmi helyzete, belső összetétele és politikai befolyása tekintetében egyaránt. A század első felének háborúi súlyos veszteségeket okoztak az évszázados felső rétegnek, a nemességnek. Már az első világháború után több országban részben kisajátították földjeit és más tulajdonát, s megnyirbálták privilégiumait, s ugyancsak részben száműzetésbe kényszerítették. Ausztriában például megszüntették a nemesi címet, Németországban kártalanítással vették el arisztokraták kastélyait, parkjait és más ingatlanokat. Igaz, Nyugat-Európa más országaiban – Nagy-Britannia, Belgium, Hollandia – a monarchiák fennmaradtak, ami jelezte, hogy a változás nem volt ilyen radikális. Itt a nemesség tovább folytatta már régóta tartó összeolvadását az elit más rétegeivel, mindenekelőtt a tulajdonosi elittel. A

második világháború illetve az azt követő néhány évtized csak felgyorsította a folyamatokat: pl. Németországban szinte teljesen megsemmisült a harcok során a junker katonatiszti réteg. Az NSZK-ban a századfordulóra már a nemesség hagyományos menedékének számító vezető diplomáciai és katonatiszti pozíciókban is alig volt arisztokrata található. Nyugat-Európa más országaiban a pénzvel és a gazdasági elit más részeivel való összeolvadás folytatódott. Nagy-Britanniában a felhalmozott vagyonok mind nagyobb része származott ipari, pénzügyi, vagy más vállalatokból, de a nagy ingatlanok hányada is tekintélyes maradt a vagyonokban – igaz, már nem csupán a földtulajdon, hanem a városi épületek tulajdona is ennek forrása volt.

A tulajdonosi elitnek az utóbbi részét – a nagy ipari és pénzügyi vállalkozások tulajdonosait – is jelentős kihívás érte azonban. Egyrészt a tulajdonosi elitet az állami adóztatás növekedése korlátozta, de a század közepétől jelentősen kibővült az állami tulajdon is Nyugat-Európában – főként Franciaországban és Nagy-Britanniában –, mely már közvetlenül a tulajdonosi érdekek ellenében zajlott. Szintén említésre méltó folyamat, hogy a vállalkozások méretének növekedésével mind nagyobb jelentőségre tett szert a vezetés szakszerűségének biztosítása. Ezt a funkciót a 19. század végétől felemelkedő menedzseri réteg töltötte be, mely nem csak számban gyarapodott, hanem jövedelme is gyorsabban nőtt, mint a tulajdonosoké, vagyis a menedzserek befolyásának erősödése ugyancsak a (tőke)tulajdonosok rovására történt. Ezzel a gazdasági elit egyszersmind nyitottabbá vált, oda már nem csak tulajdon, hanem szakértelem révén is be lehetett kerülni.

Az elit fokozatosan arra is rákényszerült, hogy megossza politikai hatalmát más társadalmi csoportokkal, egy sok tekintetben új politikai elittel. Ez mindenekelőtt a választójog kiterjesztésének következménye volt.

Az elit nyitottságát növelte a „funkcionális elit” számbeli gyarapodása, melybe a gazdasági eliten kívül, a politika, a közigazgatás, a kutatás-tudomány-oktatás, az egyházak, a kultúra-művészet, a szórakoztatóipar, a katonaság és az igazságszolgáltatás vezető pozícióit betöltők tartoztak. Ezekhez gyakran a hatalomgyakorlás is kapcsolódott egy-egy társadalmi részterületen, így „hatalmi elitnek” is nevezik ezt a csoportot.

Különösen radikális, sőt úgyszólván teljes volt az elitcsere a kommunista országokban a második világháború után. Itt az új elit kiválasztásában kezdetben a politikai szempontok teljesen háttérbe szorították az egyéb, így a szakmai kritériumokat is. Később az elit fokozatosan professzionalizálódott, de a teljesítményelv továbbra is csak erős korlátokkal érvényesült még olyan, puhább diktatúrákban is, mint

Magyarország vagy Lengyelország. Emellett az 1980-as években a kommunista elitek már sokkal zártabbak voltak mint a legtöbb nyugat-európai ország elitje és leginkább önmagukból táplálkoztak. Az elitek e sajátosságai alapvetően hozzájárultak a kommunista rendszerek nemzetközi összehasonlításban gyenge gazdasági és társadalmi teljesítményéhez is.

4. Gazdasági fejlődés

A gazdasági fejlődés számos ponton kapcsolódik a társadalomtörténeti folyamatokhoz. Nyilvánvalóan ilyen terület a fogyasztás illetve az életszínvonal alakulása, a munkaerő szektorális eloszlásának és így a társadalmi rétegződésnek az átalakulása, de említhetjük a jóléti állam kialakulását vagy az urbanizációt is, melyekről mind szó esik ebben a kötetben is. Ugyanakkor hangsúlyoznunk kell, hogy a gazdaság és a társadalom többi szférája közötti kapcsolat közel sem egyoldalú: nem lehet a gazdasági folyamatokat elsődlegesnek tekinteni, melyek mintegy meghatározzák a társadalmi, politikai vagy más jelenségeket. Ellenkezőleg: meggyőzőbben lehet amellet érvelni, hogy elsősorban a társadalom által vett kulturális tényezőkön – normák, értékek – múlik egy gazdaság prosperálása. De még inkább helyénvaló az a megközelítés, mely szerint nem lehet általában beszélni meghatározó tényezőről, hanem mindig a konkrét jelenség elemzésének kell feltárnia a különböző tényezők súlyát, jelentőségét. Mindezek figyelembevételével foglalkozunk az alábbiakban a gazdasági növekedés 20. századi alakulásával, mely immár hagyományosan a közgazdaságtan és a gazdaságtörténet érdeklődésének középpontjában áll.

A gazdasági növekedés folyamatát leginkább a gazdasági kibocsátás átfogó mutatóinak alakulásával (nemzeti jövedelem, GDP/GNP) szokás leírni. A gazdasági kibocsátás mérésének – és egyben nemzetközi összehasonlításának – nagy tudományos és közvetlen gyakorlati jelentősége van. A közgazdaságtan klasszikus kutatási területe a növekedéstudomány – vagyis a gazdasági növekedés feltételeinek és folyamatának elméleti problémái –, melynek eredményeit lehetetlen volna tesztelni, sőt gyakran akárcsak megfogalmazni is a gazdasági kibocsátás fogalma és mérése nélkül. A gazdaságpolitika számára szintén fontos visszajelzést jelentenek a gazdasági kibocsátás alakulását jelző adatok: országok és kormányok sikerességét vagy kudarcát szokás megítélni a gazdasági növekedés dinamikája alapján. Sőt, a második világháború után gyakran egész társadalmi-gazdasági rendszerek – kapitalizmus vs. kommunizmus – versenyének állásáról alkottak véleményt a gazdasági kibocsátás mért növekedési szintjének alakulását összehasonlítva. Emellett a gazdasági kibocsátás alakulásával a szakirodalomban és különösen a gyakorlatban sokszor nem egyszerűen a gazdasági tevékenységet, hanem az életszínvonal alakulását is jellemzik

Ez ugyan elfogadhatatlan leegyszerűsítés, hiszen az életszínvonalnak és különösen az életminőségnek számos egyéb meghatározója van (munkaidő hossza, a GDP milyen hányadát fordítják beruházásokra, katonai és egyéb, az életszínvonalat nem javító célokra, milyen a jövedelemeloszlás stb.), de az tagadhatatlan, hogy hosszú távon szoros a kapcsolat a gazdasági kibocsátás és a fogyasztás között.

A gazdasági kibocsátás mérése

A gazdasági kibocsátás mérésével összefüggő módszertani és gyakorlati nehézségeket, valamint a kibocsátás szintjének méréséhez fűződő szembenálló érdekeket figyelembe véve nem csodálkozhatunk azon, hogy annak nincs és a múltban sem volt teljes körűen elfogadott mérőszáma. Különösen nagy eltérések léteztek a második világháború utáni évtizedekben a kommunista országokban alkalmazott MPS (Material Product System) és a piacgazdaságokban elterjedt SNA-n (System of National Accounting) nyugvó számítási módszerek között. Az előbbin alapuló indikátor, az NMP (Net Material Product) illetve nemzeti jövedelem csak az anyagi termelést és az ehhez közvetlenül kapcsolódó szolgáltatásokat (pl. szállítás) foglalta magába, de a szolgáltatások további széles körét (egészségügy, oktatás, közigazgatás) kirekesztette a számításokból. A NMP ezenkívül figyelembe vette a termelőeszközök értékcsökkenését is. Ezzel szemben az SNA-n alapuló módszer minden a piacon értékesített árut és szolgáltatást, valamint különböző nem piaci szolgáltatásokat (rendőrség tevékenysége stb.) is az output részének tekintett és tekint.

A kommunista módszertan ezen szelektivitása a marxista gazdasági filozófiából következett, mely egyes szektorokat illetve tevékenységeket (ipar, mezőgazdaság, anyagi jellegű szolgáltatások, mint a szállítás) produktívnak és hasznosnak, míg más szektorokat és tevékenységeket (pl. egészségügy, oktatás) improduktívnak és végeredményben kevésbé hasznosnak tekintett. Mivel a GDP és a NMP bizonyos alkotórészei átfedik egymást (például az ún. „improduktív szektorok“ anyagi fogyasztása révén, ezért a NMP átszámítása GDP-vé vagy fordítva nem történhet egyszerűen a nem anyagi jellegű, „improduktív“ szolgáltatások értékének hozzáadásával illetve levonásával. A gyakorlatban a GDP rendszerint 10-50%-kal magasabb, mint a NMP. A különbség azonban változó: a nagyobb szolgáltató szektorral rendelkező országokban nyilvánvalóan nagyobb az eltérés a két érték között és fordítva.

Így például 1989-ben a GDP szintje az NMP szintjét az NDK-ban 35,7%-kal, míg Magyarországon 21%-kal, Csehszlovákiában pedig 22%-kal haladta meg. Mivel a szolgáltató szektor a gazdasági fejlődéssel rendszerint bővül, ezért a fejlettség szintjével és időben előrehaladva is nő a két mutató közötti különbség. A NMP értéke ugyancsak változott az értékcsökkenési leírások szabályainak eltérései következtében.

Ezen a ponton csupán jelezzük, hogy a NMP alapját képező, a szolgáltatások széles körét improduktívnek tekintő gazdaságsszemlélet maga is hozzájárult a kommunista gazdasági rendszerek alacsony hatékonyságához, s végül csődjéhez. Ezek a tények mindenképpen indokolják az SNA előnyben részesítését az alábbiakban, ami egyben megfelel a nemzetközi gyakorlatnak is.

A nemzetközi szakirodalomban és gyakorlatban széleskörűen használt SNA két alternatív, csak némileg eltérő mutatót, a GDP-t (Gross Domestic Product, bruttó hazai termék) és a GNP-t (Gross National Product, bruttó nemzeti termék) alkalmaz. Mindkettő egy adott országban – esetleg régióban, vagy más egységben – egy bizonyos időszak (általában egy év) során előállított végső javak és szolgáltatások értékét tartalmazza. A különbség a két mutató között az, hogy a GNP figyelembe veszi a külföldről származó és a külföldre transzferált (faktor)jövedelmek nettó összegét is. A különbség a gyakorlatban általában nem számottevő, bár ismerünk kivételeket is: a nagy tőkeexportot vagy tőkeimportot lebonyolító országok esetében jelentősen eltérhet egymástól a GDP és a GNP értéke. Így például a nagy tőkeimportőr Írország esetében az 1990-es években a GDP lényegesen, mintegy 20%-kal meghaladta a GNP-t. Nem ilyen, de nagy volt az eltérés a kelet-közép-európai országoknál is. Más szavakkal a nagy tőkeimportőrök esetében a GDP tartalmazza a befektetők hazautalt profitját is, vagyis nem teljes mértékben az adott ország lakossága használja fel.

Az SNA módszertanán alapuló mutatók választásával azonban közel sem kerülhetők meg teljesen a módszertani nehézségek. Az egyik legsúlyosabb probléma azzal függ össze, hogy ha megfelelő módszertan alapján ki is számítjuk a GDP-t, azt nemzeti valutában kapjuk meg. Ezeket az adatokat az összehasonlíthatóság érdekében át kell számítanunk valamilyen közös mértékegységre, valutára.

A "folyó áron" illetve valutaárfolyamon folytatott számítások rendszerint a mindenkori hivatalos devizaárfolyamon – esetleg kereskedelmi vagy feketepiaci árfolyamok felhasználásával – átváltják a nemzeti GDP-adatokat egy közös valutára – rendszerint amerikai dollárra. Ez az eljárás azonban kétséges értékű végeredménnyel jár. A valuták átváltási árfolyamai erősen ingadozhatnak, ezenkívül a valuták lehetnek

alul- vagy felülértékeltek piaci folyamatok nyomán, vagy kormányzati törekvések következtében, ami ennek megfelelően befolyásolja a GDP-adatokat, a reálgazdaságban bekövetkezett változásoktól függetlenül. Elképzelhető tehát az a helyzet, hogy egy ország gazdasági teljesítménye nő, mivel azonban valutája valamilyen ok miatt leértékelődik az USA dollárhoz képest, a folyó árfolyamon folytatott átszámításon alapuló GDP-statisztikák gazdasági visszaesést jeleznek.

A vásárlóerőparitáson (PPP – Purchasing Power Parity) alapuló számítások alapelve az, hogy megállapítják az előállított áruk és szolgáltatások értékét egy közös valutában, vagyis tulajdonképpen újraárazzák azokat. Módszertani problémák itt is jelentkeznek – pl. a javak minőségi eltérései miatt, vagy a kereskedelmi forgalomba nem hozható termékek és szolgáltatások esetében, ahol például feltételezésekre kell hagyatkozni a kormányzati szektor, vagy az oktatás hatékonyságát – azaz ezen szolgáltatások értékét – illetően. Szintén problémát jelent az esetenként nagyon eltérő fogyasztási szerkezetek következtében a fogyasztói kosarak összeállításának bonyolultsága. Mégis, összességében ezek a kalkulációk tekinthetők a legmegbízhatóbbaknak, s nemzetközi összehasonlításokra legalkalmasabbaknak. Ugyanakkor az ilyen típusú számítások igen nagy erőforrások mozgósítását igénylik, hiszen rengeteg adat beszerzésére és feldolgozására van szükség, ezért visszamenőleg, történetileg nagyon nehéz megvalósítani őket. Ennek ellenére a legtöbb történeti számítás is erre a módszertanra épül.

A számos történeti GDP-számítás közül a leginkább használhatónak Angus Maddison adatsorait tekinthetjük két szempontból is. Egyrészt ezek a legtöbb adatsornál jóval hosszabb időszakot ölelnek át: a legfejlettebb országok esetében – így a legtöbb nyugat-európai ország vonatkozásában – a 19. század első felétől az ezredfordulóig tartalmazznak részletes GDP-adatokat, de újabban helyenként ennél is korábban visszanyúlik. Ez önmagában is előnyt jelent, mert ez a hosszú távú szemlélet lehetővé tette számára az inkonzisztenciák kiküszöbölését. Ezenkívül számításai több más szerző munkáinál megbízhatóbbnak tekinthetők, különösen a kelet-európai országok – köztük Magyarország – esetében. Ennek megfelelően az utóbbi évek közgazdasági és gazdaságtörténeti szakirodalma egyértelműen előnyben részesíti Maddison adatait más hasonló célú, a gazdasági kibocsátásra vonatkozó történeti adatgyűjtésekkel szemben. Ezen okok miatt a továbbiakban mi is Maddison adatait használjuk.

Külön ki kell térnünk a kelet-közép-európai országok gazdasági indikátorainak problémáira, mivel a vonatkozó szakirodalom egyöntetű megállapítása szerint e régió múltbeli gazdasági teljesítményére vonatkozó adatok mennyisége és minősége elmarad a nyugat-európai országokra vonatkozó információkétól.

A század első felében mindenekelőtt a vonatkozó adatok hiányai szembeötlők. A korban e régióban – hasonlóan a világ többi részéhez – lényegében nem ismerték a modern GDP-nek vagy GNP-nek megfelelő fogalmakat, s így nem is számítottak ilyen adatokat. Míg azonban Nyugat-Európában és Dél-Európában azóta utólagos, retrospektív számítások nagy számban állnak rendelkezésre, addig ugyanez Kelet-Közép-Európáról nem mondható el. Ennek oka, hogy egyrészt a gyakori és nagymértékű határváltozások, a korabeli statisztikai adatgyűjtés hiányai megnehezítették ezt, ezenkívül a régióban a közgazdaságtan és a gazdaságtörténeti kutatások alacsony teljesítőképessége akadályozta az utóbbi évtizedekben az ilyen visszamenőleges számításokat.

Ettől eltérő jellegűek a második világháború utáni kommunista időszak adataira vonatkozó problémák. A kommunista országokban a hivatalos gazdasági statisztikák rendszerint felfelé torzítottak, azaz eltúlozták a gazdasági teljesítményt illetve annak növekedését.

Bizonyos időszakokban nem zárható ki ennek legkézenfekvőbbnek tűnő oka, vagyis az, hogy tudatosan meghamisították a termelési adatokat. A vállalatvezetők nyilvánvalóan érdekeltek voltak abban, hogy eltúlozzák vállalatuk teljesítményét, s a központi gazdasági illetve pártbürokrácia is igyekezett minél kedvezőbb színben feltüntetni a gazdasági helyzetet. Ennél fontosabbnak tűnnek azonban más, sokkal inkább elvi jellegű problémák, melyek közül az egyik legalapvetőbb az, hogy a tervutasításos gazdaságokban nincsenek valódi árak, hiszen ezeket egy bürokratikus alkufolyamat eredményeként alakítják ki, eltérően a piacgazdaságoktól, ahol azok döntően gazdasági automatizmusok eredményeként jönnek létre. Ezért a tervutasításos gazdaságok teljesítményének számításához általában naturális egységekkel (tonna, darab, méter stb.) méri a gazdasági kibocsátást. Egy adott kiinduló vagy bázisév áraival beárazzák a termelést, s a növekedési rátákat aztán úgy nyerik, hogy a hivatalos árindex felhasználásával deflálják a nemzeti jövedelmet. Az árak azonban szükségszerűen torzítanak, különösen az új és a változásokon átesett termékek esetében, mivel a termelők abban érdekeltek, hogy az árak a valós minőségjavulásnál vagy az új termék valós értéknövekedésénél nagyobb mértékben emelkedjenek. Mivel az árakról a

központi gazdasági bürokrácia dönt – pl. az árhivatal –, ezért egy alkufolyamat következik, melyben a vállalatok különféle politikai kapcsolataikat mozgósítva és politikai érdekekre hivatkozva rendszerint képesek érdekeiket érvényesíteni. Ugyanez érvényes fordított esetben, a termékek minőségromlása esetén is, amikor szintén nincs megfelelő mérce arra, hogy mennyivel csökkentsék az árakat, így az árcsökkentésnek a termelők könnyen ellenállhatnak. Mindennek következményeként az árak felfelé torzítják a termelési adatokat.

Bár mindig is nyilvánvaló volt, hogy a termékek és szolgáltatások minősége között alapvető eltérések voltak a tervutasításos és a piacgazdaságok között, e tényező figyelembe vétele eddig nem megfelelően történt meg az utólagos számításokban. Nem könnyű ugyanis számszerűsíteni, hogy ezek a minőségkülönbségek milyen mértékűek voltak az egyes termékcsoportok esetében. A kevés vonatkozó kísérlet közül megemlíthjük Bart van Ark munkáját, aki a csehszlovák, keletnémet és a nyugatnémet gépkocsik minőségkülönbségeit próbálta számszerűsíteni és beépíteni a számításokba. Eredménye szerint ezek az eltérések érdemben befolyásolhatják a számításokat.

Emellett számos más, itt nem részletezhető tényező, mint az úgynevezett túlfejlett kooperáció, vagyis a gazdasági racionalitást nélkülöző, pusztán bizonyos tervmutatók teljesítését célzó termelési kapcsolatok és hasonló jelenségek is felfelé torzították a statisztikákat.

A gazdasági növekedés fő trendjei

(Rekonstrukció, depresszió, háború) Míg a 20. század eleje inkább egy korábbi, kiegyensúlyozottabb fejlődési szakaszhoz tartozott, az 1918-1945 közötti periódus gazdasági növekedését nagy politikai és gazdasági megrázkódtatások szakították meg Európában. Ennek megfelelően több szakaszra oszthatjuk a periódus gazdaságtörténetét: a háborús rekonstrukció és az ezt követő néhány éves zavartalan fejlődés, majd a gazdasági világválság időszakára, mely úgyszólván közvetlenül a második világháborúba torkollt.

Bár az első világháború okozta közvetlen pusztítás Nyugat- és Dél-Európában egy viszonylag kis területre korlátozódott – főként Észak-Franciaországban és Belgiumban – az emberi életben és egészségben tetemes károk estek. Szintén hosszabb távú – s közel sem csupán Nyugat-Európát érintő – hatásai voltak a háborúnak

kereskedelmi-pénzügyi téren. A háború alatt a világkereskedelemben, a befektetések nemzetközi rendszerében nagy zavarok keletkeztek, s a pénzügyi rendszert is megterhelték a háborús kiadások és a háborús károk elhárítására tett erőfeszítések. A nemzetközi árucseré volumene csökkent, a tőke mozgása lelassult, vagy helyenként teljesen leállt, s az aranystandard rendszert feladták. Szintén jelentős változások következtek be az egyes kormányok gazdasági filozófiájában és gazdaságpolitikájában, különösen, ami a hadviselő országokat illeti. Általános tendenciaként a gazdasági liberalizmus doktrínáját felváltotta az állam fokozott gazdasági beavatkozása, egyfajta „dirigisme”. Ez megmutatkozott a pénzügyi és költségvetési politika fellazulásában is. A háborús finanszírozás nyomán kialakult hatalmas pénzbőség eredményeként már a háború alatt, de különösen azt követően több országban korábban soha nem látott méretű infláció következett be.

A háború emellett jelentős változást okozott az országok egymáshoz viszonyított politikai és gazdasági súlyában is. A háború idején az európai konkurenciától belső piacain jórészt megszabaduló, s a külföldi piacokon is előretörő Egyesült Államok és Japán helyzete javult. Ezzel szemben Nyugat-Európa országainak világpiaci részesedése – különböző mértékben – romlott. Ráadásul az Egyesült Államok Európa nagy hitelezőjévé is vált. Különösen a háborús vesztes Németország pozíciói gyengültek gazdasági téren is.

A háborút követő forradalmak és békeszerződések nyomán korábbi birodalmak szűntek meg, s új országok jöttek létre. A békeszerződések rendelkezései – jóvátételek, gazdasági korlátozások – a vesztes országokat, s különösen Németországot gazdasági helyzetét súlyosbították. A nacionalizmus új hulláma kimondottan káros volt a külkereskedelmet illetően, hiszen nem csak a határok hossza nőtt meg, hanem a vámhatároké is. A területi változások megzavartak hagyományos kereskedelmi kapcsolatokat, s az új helyzethez való alkalmazkodás nagy költségekkel is járt.

A rekonstrukciós erőfeszítések így éveket vettek igénybe, de végül a pénzügyi rendszereket sikerült stabilizálni és hozzávetőlegesen 1924-re a nyugat-európai országok ismét elérték a gazdasági kibocsátás háború előtti szintjét, s a gazdasági növekedés ezt követően 1929-ig a régióban átlagosan évi 3,5% volt. Közben 1925-től – először Nagy-Britanniában, majd másutt is – sikerült visszaállítani az aranystandard rendszerét.

Ami az egyes országok fejlődési pályáját illeti az 1920-as években, Franciaországot, Belgiumot, Németországot és Olaszországot expanzív monetáris és

fiskális politika jellemezte, s meglehetősen gyors GDP-növekedést produkáltak. Németországban magas volt a beruházások aránya is. A skandináv országok gazdasági kibocsátása szintén jelentősen nőtt. Nagy-Britannia ellenben deflációs gazdaságpolitikára kényszerült, s növekedése igen csekély ütemű volt.

Az 1920-as évek második felében ezen az alapon alakult ki egy erős beruházási és tőzsdei spekulációs láz, mindenekelőtt az Egyesült Államokban, de erősen kihatva Nyugat-Európára is. A nemzetközi pénzügyi rendszer ingatagsága hamar megmutatkozott. Az 1929 októberi new york-i tőzsdekrach áterjedt Európára is, különösen Közép-Európát veszélyeztetve, ahol a nyomás alá került amerikai bankok sorra mondták fel kihelyezett hiteleiket, ami ellenben az osztrák és német bankokra jelentett elviselhetetlen nyomást. A pénzügyi rendszer összeomlása felerősítette a depressziót. A válság hatása nagyobb volt a GDP-szintekre, mint a világháborúé: 1929-1932 között a GDP a legfejlettebb – a későbbi OECD – országokban összességében 18%-kal esett vissza, ezen belül azonban jelentősek voltak az eltérések.

A korábbi legmagasabb szinthez viszonyítva a GDP legjelentősebb visszaesését – az Egyesült Államok mellett (-28%) – Németországban (-24,5%) és Ausztriában (-22,5%) láthatjuk, de az Franciaországot is számottevően érintette (-14,7%). A legkevesbé Dániában (-3,6%) és Finnországban (-4,0%), valamint Olaszországban (-5,5%) csökkent a GDP a korábbi csúcshoz képest.

A válság ismét megrázta az éppen csak regenerálódott nemzetközi gazdasági rendszert. A nemzetközi tőkepiac gyakorlatilag megszűnt működni, az aranystandard rendszerét a legtöbb ország elhagyta, a külkereskedelemben korlátozásokat vezettek be. A gazdasági depresszióból való kilábalásban az állami beavatkozás fontos szerepet játszott, különösen Németországban. 1938-ra Nyugat-Európában már 17%-kal az 1929-es szint felett volt a GDP szintje, de a válság lefutása egyes országokban késleltetettebb volt, máshol előbb elérték a mélypontot, s gyorsabb volt a kilábalás. Franciaországban még 1938-ban is csak az 1929-es szint 96,5%-át érte el a bruttó hazai termék, Hollandiában 103%-át, ellenben az Egyesült Királyságban már 118,4%-át, Németországban pedig egyenesen 139,6%-át. Hatalmas eltérések voltak az exportaktivitásban, a beruházási szintben és a munkanélküliség terén is.

A második világháború eltérően érintette a nyugat-európai országok gazdasági kibocsátását. A GDP legsúlyosabb visszaesése 1938-44 között Franciaországban (-49,7%), Hollandiában (-46,7%), Belgiumban (-15,7%) és Norvégiában (-12,7%) látható, ugyanakkor Németországban (24,2%), az Egyesült Királyságban (22,0%),

Svédországban (20,9%) és Ausztriában (18,0%) jelentősen nőtt a gazdaság teljesítménye ezen időszakban.

A két világháború jelentős pusztítást okozott a legtöbb nyugat-európai országban a növekedési tényezőkben, mind a tőkében, mind pedig a munkaerő mennyiségében és minőségében, s a gazdasági világválság is korábban soha nem látott gazdasági zavarokat eredményezett. Ennek ellenére nem állíthatjuk, hogy a világháborúk időszakában összességében jelentősen lefékeződött volna a növekedés a korábbi évtizedekhez képest: míg az egy főre jutó GDP átlagos évi növekedési üteme Nyugat-Európában 1870-1913 között 1,3% volt, 1913-1950 között ettől csak minimálisan maradt el, s 1,2%-ot tett ki. Ha pedig a termelékenységet – vagyis az egy munkaóra-ra jutó kibocsátás értékét – vizsgáljuk, azt látjuk, hogy míg az 1890-1913 közötti időszak évi átlaga 1,7%-os növekedés volt, addig az 1913-1929 közötti 2,2%, sőt, még az 1929-1950 közötti periódusé is alig marad el 1,5%-os értékkel.

A Nyugat-Európát a két világháború között érintő gazdasági problémák jó része Kelet-Közép-Európában is jelentkezett, de itt a háború következményei kezdetben még súlyosabban hatottak. A kelet-közép-európai országok közül Lengyelország szenvedte a legnagyobb háborús károkat az első világháborúban. Itt – Magyarország és a későbbi Csehszlovákia területétől eltérően – jelentős hadműveletek is zajlottak. Magyarország gazdasági fejlődését ellenben a forradalmak és a területi veszteségek okozta gazdasági dezorganizáció nehezítette a háború végét követően. Csehszlovákia ezen országok között a legkedvezőbb kiindulópóllyalattal rendelkezett, mind a gazdasági fejlettség, mind pedig a gazdaság szerkezete tekintetében. Az 1920-as évek második felének fellendülése nem lebecsülendő eredménnyel járt Lengyelországban, mivel 1929-re az egy főre jutó hazai termék egyaránt mintegy 21,7%-kal haladta meg az utolsó békeév színvonalát. Magyarországon kevéssel alacsonyabb volt ez a szám (18%), ami azonban igen kedvező a Magyarországgal sok tekintetben azonos helyzetben lévő (területi változások, békeszerződés rendelkezései, földrajzi helyzet stb.) Ausztria teljesítményével összevetve, ahol a növekedés mindössze 6,8%-os volt. Ez az évtized azonban messze Csehszlovákiában hozta a legjobb gazdasági eredményeket, ahol a növekedés 45%-os volt, ami egyben egész Európában az egyik legkedvezőbb teljesítménynek számított ekkor.

A világgazdasági válság Kelet-Közép-Európát az átlagnál lényegesen súlyosabban érintette. A mélyponton Lengyelországban 20,7%-kal, Csehszlovákiában 18,2%-kal, Magyarországon 9,4%-kal volt alacsonyabb a GDP szintje, mint a válságot

megelőzően, 1928-ban. A depresszióból való kilábalás Magyarországon volt a legsikeresebb, olyannyira, hogy az 1930-as évek végére Magyarország gazdasági teljesítménye közel került Csehszlovákiáéhoz, s messze maga mögött hagyta Lengyelországot. (4.1. táblázat.)

A nemzetközi pénzügyi és gazdasági kapcsolatok korábbi, viszonylag szilárdnak bizonyult rendszerét az aranystandard visszaállításával önmagában nem sikerült helyreállítani. Míg a háború előtt Nagy-Britannia betöltötte a „világ bankára” szerepkört, s mint ilyenre, stabilan lehetett számítani pénzügyi problémák esetén is, addig most a mellé lépő USA és Franciaország együttműködése nem volt harmonikus: nagy kereskedelmi többletük ellenére nem voltak készek pénzpolitikájuk lazítására, hogy ezzel növeljék belső keresletüket és versenyképességük mérséklésével piacot kínáljanak másoknak, s egyben mérsékeljék az arany kiegyensúlyozatlan áramlását a világgazdaságban. Egyes valuták – mint a frank – alulértékeltsége és más valuták – a font sterling – felülértékeltsége kiegyensúlyozatlanná tett a kereskedelmet, s protekcionista intézkedésekre ösztönzött. Ugyancsak megzavarták a kapcsolatokat a nagy volumenű bizonytalan nemzetközi pénzügyi követelések – mindenekelőtt a német jóvátétel, de bizonyos mértékig ide tartoztak a háborús adósságok is. Emellett a rendszer bizonytalanságai, s a több központ párhuzamos létezése jóval nagyobb aranytartalékokat igényelt, mint a régi, első világháború előtti rendszer.

A válság szintén alapvető változásokat hozott a nemzetközi gazdasági mechanizmusokban, s e változások többnyire tovább súlyosbították a növekedés visszaesését. A nemzetközi tőkepiac úgyszólván megszűnt létezni, s a nemzetközi kereskedelem rendszere is súlyosan károsodott: a világkereskedelem volumene több mint egynegyedével esett vissza – 1929-1932 között az import volumene a legfejlettebb országokban szintén mintegy egynegyedével csökkent –, s az 1929-es csúcsot nem is érte el ismét 1950-ig. A legtöbb ország ismét letért az aranystandardról – elsőként 1931-ben Nagy-Britannia – vagyis megszűnt a font szabad átválthatósága aranyra, s a font árfolyamát lebegtették, azt immár nem a mögött álló aranykészlet mennyisége, hanem a kereslete-kínálata határozta meg. Franciaország és Belgium kitartott az aranystandard mellett („aranyblokk”), ami a külkereskedelem további diszlokációjához és zavaraihoz vezetett, hiszen ezek az országok csak importvámokkal és korlátozásokkal védhették ki az aránytalanul erős valutájuk okozta külkereskedelmi deficitet. Vámok és kereskedelmi kvóták-korlátozások egész rendszere jött létre. A liberális kereskedelmi rendszer helyett egy új protekcionista kereskedelempolitikai környezet kialakulásához döntően

hozzájárult az, hogy az USA 1929-1930-ban magas vámokat vezetett be (Smoot-Hawley-féle vámtörvények), melyre válaszul más országok is hasonlóan cselekedtek. A vámok mellett mennyiségi korlátozások is megjelentek (neomerkantilizmus, autarkia). A válság nyomán ugyancsak mélyreható változások mentek végbe a nemzeti gazdaságpolitikákban is. A kormányok a legtöbb országban a korábbinál sokkal inkább beavatkoztak a gazdasági folyamatokba. A beavatkozások egy része ad hoc jellegű volt – pl. moratóriumok –, de több országban szisztematikus és a tapasztalatok mellett egyre inkább elméleti megfontolásokon nyugvó állami beavatkozás is teret nyert. A nagyobb prosperitás elérésére a keresleti oldal befolyásolására törekedtek nagyszabású közmunkákkal, állami megrendelésekkel és hasonló módon. Bár a keresletösztönző gazdaságpolitika elméleti megalapozását egy brit közgazdász hajtotta végre, Európában a legszisztematikusabb és legnagyobb mértékű ilyen intervenció Németországban következett be. Nem azonnal a válság kialakulása után, hiszen a Brüning-kormány még inkább fokozta, élezte a válságot szigorú költségvetési politikájával, bércsökkentéseivel és adóemelésével, azaz ortodox liberális gazdaságpolitikájával. 1932-től azonban már lazítás látható a német pénzügypolitikában, ami még egyértelműbben folytatódott a nemzetiszocializmus idején. Ez a kezdetben inkább intuíción és tapasztalatokon mint stabil elméleti alapokon nyugvó gazdaságpolitika más elemeket is tartalmazott: a jóvátételi fizetések felfüggesztését, importkorlátozásokat és bilaterális kereskedelmi megállapodásokat (klíringegyezmények).

A második világháború lényegesen nagyobb károkat okozott Nyugat-Európában, mint az első világháború. Nem csak a szárazföldi csapatok harcai Franciaországban, Németországban, Hollandiában, Olaszországban, hanem a közel sem csupán katonai célpontokat támadó légierők és haditengerészet okozta károk is számottevőek voltak. Csak a szövetségesek 2 millió tonna bombát dobtak le a kontinensen, jórészt Németországra, a termelőberendezések és az infrastruktúra mellett a humán tőkét is rombolva. A háború alatti beruházási szint többnyire eleve alacsony volt, így ezek pótlása későbbre maradt. Szintén a háború hatása volt, hogy a korábbi vezető nemzetközi hitelezőnek számító Nagy-Britannia kinnlevőségeinél több kölcsönt volt kénytelen felvenni, s Franciaország szaldója is nulla lett ilyen téren. A vezető hitelező természetesen az USA volt. Az USA rendkívül dinamikus háború alatti gazdasági növekedése eleve teljesen megváltoztatta a nemzetközi pénzügyi-gazdasági erőviszonyokat Nyugat-Európa hátrányára.

Ugyanakkor a két világháború közötti időszakban Nyugat-Európa jelentős növekedési tartalékokat halmozott fel. Elsősorban a technológiai fejlődés terén látható ez annak következtében, hogy az USA-ban a korábbinál jóval erőteljesebben haladt, ugyanakkor több tényező együttes hatásának eredményeként – mint az USA gazdaságának mély válsága, az USA nemzetközi kereskedelmének és külföldi beruházásainak visszaesése a depresszió idején, a világgazdaság zavarai miatti mérsékelt fogadókészség stb. – a technológiai diffúzió Nyugat-Európa irányában viszonylag gyenge volt. Az 1950-es évek nyugat-európai "boom"-ja nem utolsósorban az így előállt növekedési tartalékok kihasználásán alapult.

(Újjáépítés és gazdasági „boom” a második világháború utáni három évtizedben) A második világháború utáni évtizedek nyugat-európai gazdaságtörténetét három fő szakaszra oszthatjuk. A háborús újjáépítés periódusára, a hozzávetőlegesen 1950-től az 1973-as olajválságig terjedő nagy fellendülés időszakára, s a gazdasági növekedés ezt követő lelassulásának szakaszára.

Ettől több tekintetben eltérően tagolható Kelet-Közép-Európa második világháború utáni gazdaságtörténete a gazdasági növekedés és annak legfontosabb feltételei – mindenekelőtt a gazdaságpolitika – szempontjából. Mindenekelőtt a háborút követő újjáépítési szakasz után nem következett be egy több évtizedes, egységes, gyors fejlődés jellemezte periódus. Ehelyett a gazdaságpolitika jelentős irányváltásaival kísérve a növekedés gyorsabb és lassúbb periódusainak váltakozását láthatjuk. Bár az olajválság a kommunista országok gazdaságaira is hatott, korszakhatárnak inkább az 1970-es évek vége – 1980-as évek eleje tekinthető, amikortól a gazdasági válságjelenségek állandósultak. Végül a rendszerváltás egy olyan újabb, egyértelmű választóvonalat jelent a régió gazdaságtörténetében, mely a nyugat-európai gazdaságok történetében hiányzik.

A második világháború utolsó szakasza a legtöbb hadviselő és megszállt országban évtizedekkel korábbi szintre vetette vissza a bruttó nemzeti termék színvonalát. Az 1945-ös nemzeti termék Ausztriában az 1886-os, Franciaországban az 1891-es, Németországban az 1908-as, Olaszországban az 1909-es, Hollandiában pedig az 1912-es szintnek felelt meg. Egyedül az Egyesült Királyság került el a súlyos visszaesést, de a háború utáni válságot ez az ország sem tudta kivédeni. Annál meglepőbb volt már a kortársak számára is a rekonstrukció gyors üteme szerte Nyugat-

Európában. A világháborút közvetlenül követő években szerte Nyugat-Európában igen intenzív és eredményes helyreállítási szakaszt láthatunk, melynek eredményeként még a háború által leginkább sújtott országok is gyorsan elérték a világháború előtti fejlettségi szintet. Ez a periódus 1950 körül zárult le. Az említett országok közül Hollandiában már 1947-ben, Franciaországban 1949-ben, Olaszországban 1950-ben, míg Ausztriában és Németországban 1951-ben elérték illetve meghaladták a háború előtti legmagasabb termelési szintet. Kelet-Közép-Európa országait a háború nagyon eltérően érintette: Csehszlovákiában keletkeztek a legkisebb károk, így itt nem annyira helyreállításról vagy újjáépítésről, mint inkább a haditermelésről a békegazdaságra való átállásról volt szó, s a nemzeti termék gyorsan elérte a háború előtti szintet. Lengyelország szenvedte a legnagyobb károkat talán egész Európában, de az 1940-es évek végére itt is végbement a legfontosabb üzemek és a termelő infrastruktúra újjáépítése. Összességében a háborút követő mintegy fél évtizedes helyreállítási periódusban – több országban alacsony szintről indulva – gyors növekedést sikerült elérni Kelet-Közép-Európában. E szakasz nagy részében még jelen voltak a piacgazdaság elemei, de a periódus végére már szinte teljes egészében kiépült a szovjet típusú tervgazdálkodás.

A rekonstrukciós fázis utáni évtizedeket az ipari országok gazdaságtörténetében szokás egyfajta aranykornak tekinteni, ugyanis ezt az 1950 és 1973 közötti periódust korábban és azt követően sem tapasztalható gyors és tartós gazdasági növekedés jellemezte, viszonylag kis mértékű ciklikus ingadozásokkal, s emellett más fontos makrogazdasági mutatók – mindenekelőtt a munkanélküliségi ráta, s kisebb mértékben az infláció – is kedvezően alakultak. Nyugat-Európa egészében az egy főre jutó GDP 1950-60 között átlagosan évi 4,0%-kal, 1960-73 között 3,8%-kal nőtt. A korszak kiemelkedő növekedési teljesítményét mutatja a termelékenység emelkedése más gazdaságtörténeti periódusokhoz viszonyítva. Az egy munkaóra jutó GDP növekedési üteme 1950 és 1973 között átlagosan kétszer olyan gyorsan emelkedett, mint az azt megelőző vagy azt követő hasonló időszakokban. Nyolc nyugat-európai ország nem súlyozott átlagában ez 4,4% volt évente, míg 1922-1937 között 2,4%, 1979-1988 között 2,3%. A kontraszt még ennél is nagyobb lenne, ha pl. az 1973-1998 közötti időszakot hasonlítanánk hozzá. A nyugat-európai országokban az egy főre jutó GDP 1950-1973 között 2-3-szorosára emelkedett. Ennél is gyorsabb volt a dél-európai országok gazdasági növekedése: itt egyenesen 3-4-szeresére emelkedett az egy főre jutó GDP ebben az időszakban. (4.1. táblázat) E periódusban Nyugat-Európában Németország produkálta a legmagasabb növekedést (évi 5%), de alig maradt el tőle Ausztria (4,9%).

Egy közepes (3,4-4,3% közötti) növekedési ütemű csoportba tartoznak Franciaország, Finnország, Hollandia, Belgium. Egyformán 3,1-3,2%-ot ért el Norvégia, Svájc, Svédország, Dánia, Írország. A sor végén lényegesen lemaradva tőlük az Egyesült Királyság található 2,5%-os évi ütemmel.

A „boom” időszakában szintén történelmi mélypontra süllyedt a munkanélküliség ráta. Ez tizenkét nyugat-európai ország átlagában a mélypontot az 1960-as évek elején érte el 2% körüli értékkel, majd 1973-ban 2,9%-ot tett ki. Összehasonlításképpen a munkanélküliség 1929-ben még 4%, 1938-ban 5,0% volt – mindkét esetben szűkebb definíció alapján, azaz inkább alábecsülve a tényleges adatokat –, 1950-ben 4,5%-ot ért el, 1989-ben pedig már ismét 7,4%-ot tett ki.

Kelet-Közép-Európában az 1950 utáni bő fél évtized során a központosított tervgazdálkodás keretei között erőltetett iparosítás zajlott, a GDP változó növekedési ütemeit eredményezve, s nemzetközi összehasonlításban mérsékelt sikerrel. A növekedés nem csak évről évre ingadozott, hanem igen nagy szektorális és egyéb aránytalanságok kialakulásának közepette zajlott. Mindenekelőtt a fogyasztás és a felhalmozás korábban jellemző arányai tolódtak el az utóbbi javára. Sőt, ezen belül a nehézipar aránytalanul nagymértékben részesült az erőforrásokból – a beruházások mellett mindenekelőtt a munkaerőből –, így itt a növekedés üteme lényegesen meghaladta a nemzetgazdasági átlagot. A könnyűipar fejlesztése ellenben háttérbe szorult, s még inkább a nem termelő infrastruktúra és a mezőgazdaság.

A gazdaságirányítás és a gazdasági rendszer ellentmondásai hosszabb távon is fennmaradtak, de az ezt követő szakaszban a rugalmasabb központosított irányítás mellett egy ideig viszonylag jelentős gazdasági növekedés látható, azonban az 1960-as évek közepén ez több országban lelassult.

Ennek eredményeként a gazdaságirányítás reformjával kísérleteztek, változó elszántsággal és sikerrel: Csehszlovákiában a reformtörekvések 1968-ban teljes kudarccal végződtek, míg Magyarországon mérsékelt eredménnyel jártak. Az 1970-es évek végéig tartó periódus során a gazdaságirányítási reformok ellenére a világ gazdasági tendenciáknak megfelelően, illetve azon túl is lelassult a növekedés, sőt, egyes években és országokban már komolyabb válságjelenségeket is láthatunk.

A második világháború utáni korszakban megfigyelhető kedvező növekedési ráták több tényező egymást erősítő együttes hatásának tulajdoníthatók, melyek áttekintése – s különösen kölcsönhatásaik bemutatása – itt csak vázlatosan történhet. A kétségkívül legszembetűnőbb tényező a beruházások (fixed investment) – mégpedig a

gépekbe és berendezésekbe történő befektetések – erőteljes növekedése volt. A beruházások aránya a GDP-ben mindenütt jelentősen nőtt. Mint később – a következő fejezetben – részletesen bemutatjuk, a beruházások GDP-hez viszonyított aránya (a lakásépítést nem számítva) több országban megduplázódott az 1930-as évekhez képest, s gyakran meghaladta a 20%-ot. Ez azért volt a növekedés fontos forrása, mert lehetővé tette a technológiai fejlődés kínálta lehetőségek kihasználását.

A beruházások növekedése az ezen a téren vezető Egyesült Államokból történő technológiatranszferrel párosult. Mint említettük, az USA és Nyugat-Európa között a század első felében a fejlettségi (technológiai) szakadék igen kitágult, ami lehetőséget nyújtott Nyugat-Európa számára egy gyors ütemű fejlődésre. Ezek a tényezők azonban csak azért hathattak, mert Nyugat-Európában adva voltak azok a társadalmi adottságok/képességek (“social capabilities”), amelyek révén az országok hatékonyan voltak képesek fogadni a technológiai és tőketranszfert. Enélkül a felzárkózás nem következhetett volna be. A humán tőke szintje ugyancsak magas volt, valamint a jogi és a szélesebb értelemben vett intézményi háttér is rendelkezésre állt.

A növekedés további forrásai közé sorolhatjuk a gazdaság strukturális változásait. Az erőforrások – mindenekelőtt a munkaerő – a kisebb hatékonyságú szektorok felől azon szektorok felé irányultak, melyek magasabb hozzáadott értéket voltak képesek előállítani. Ez a gyakorlatban mindenekelőtt a mezőgazdaságból az iparba és a szolgáltatásokba illetve az iparból a szolgáltató szektorba való munkaerő-átcsoportosítást jelentette.

A további fontos intézményi tényezők közé tartozott a kedvező belpolitikai helyzet, mely a pozitív növekedési várakozásokkal együtt a gazdaság szereplőinek intézményesített kooperációját is elősegítette (pl. bérmegállapodások révén). Az „aranykor” kapcsán kiemeli az irodalom a munkaadói és a munkavállalói érdekek széleskörű kompromisszumát, mely egyfelől a bérkövetelések visszafogásában nyilvánult meg, másfelől azonban a jóléti állam – vagy másként a szociális juttatások – expanzióját is magában foglalta. A belpolitikai stabilitás kedvező várakozásokat teremtett a beruházások számára, mely aztán egyfajta önmagát erősítő folyamatként kedvezően visszahatott a gazdasági növekedésre és a reálbérekre, a szociális viszonyok javulására.

Ez a „szociális paktum” azonban nem lett volna lehetséges az állam jóléti elkötelezettsége és koordináló szerepe nélkül. A jóléti állam maga is nagy szerepet játszott a piac keresleti, de hosszú távon a kínálati oldalának javításában is: (egyfelől) az

egyenlőbb jövedelemelosztás fokozta a tömegtermékek iránti igényt, (másfelől) a nagyobb szociális biztonság és az oktatáshoz való hozzáférés javulása a humán tőke fejlődését és a munkaerő minőségének a javulását is magával hozta.

Ezenkívül a nemzetközi gazdasági kooperációt és integrációt elősegítő intézmények és szervezetek sokasága jött létre. Ezek esetenként közvetlen gazdasági támogatást nyújtottak (Marshall-terv), de méginkább a nemzetgazdaságok közötti interakciót fokozták azáltal, hogy a kiszámítható nemzetközi gazdasági környezet kialakulását segítették elő (Bretton Woods-i valutarendszer, Európai Fizetési Unió, Európai Szén- és Acélközösség, EFTA, OEEC, GATT, Európai Gazdasági Közösség). Ezzel a két világháború közötti protekcionista hullámmal szemben növelték a piacok nyitottságát és nagyságát, amivel lehetővé tették mind a technológiák gyors diffúzióját, mind a komparatív előnyök, a nagyobb sorozatnagyság (economies of scale) előnyeinek kihasználását. A nemzeti gazdaságpolitikák szilárd alapja volt a Bretton Woods-i rendszer révén a rögzített valutaátváltási árfolyamokhoz való visszatérés. Ez a rendszer kiküszöbölte azokat a sokszerű hatásokat, melyek a két világháború között olyan károsnak bizonyultak a nemzetközi kereskedelemben. Az eredmény az export volumenének gyors növekedése volt. Az export évi átlagos növekedése 1960 és 1973 között a GDP növekedését is felülmúlta, s megközelítette a két számjegyű értéket, sőt előfordult – Olaszország, Belgium és Hollandia esetében –, hogy meg is haladta a 10%-ot.

Kelet-Közép-Európa gazdaságainak növekedési pályáját a második világháborút követő évtizedekben alapvetően meghatározták egyrészt a háború által okozott súlyos károk, másrészt az, hogy ebben a periódusban a térségben kiépült a szovjet típusú központosított tervgazdálkodás.

A legnagyobb jelentőségű átalakulás a tulajdonviszonyokban következett be. Államosították a pénzügyi szektort, a legnagyobb ipari és kereskedelmi vállalatokat, s megindult a mezőgazdaság kollektivizálása is, bár ebben a szektorban ez a folyamat lassan haladt, s a magántulajdon még jó ideig – Lengyelországban pedig mindvégig – dominált.

A külgazdasági kapcsolatokban a szovjet típusú átalakítást a külkereskedelem állami monopóliuma mellett a nyugati országoktól való fokozódó elzárkózás jelentette mind az árucserében, mind pedig a tőkekapcsolatokban. A KGST 1949-es megalakulása és a kelet-közép-európai országok csatlakozása is jelezte azok újraorientálódási szándékát.

Az 1950-es évek közepétől a kelet-közép-európai kormányok – megtartva a tervutasításos gazdasági kereteket – számos ponton módosították a gazdaságpolitika és gazdaságirányítás eszközeit. Csökkentették a központilag előírt és a szektorok illetve vállalatok számára lebontott tervmutatók számát, nagyobb teret engedve a vállalatok önállóságának. Az ösztönzés új eszközeként a vállalatok a terven felüli nyereség egy részét megtarthatták, s egyrészt fejlesztési célokra, másrészt dolgozóik ösztönzésére fordíthatták. A gazdaságpolitikai irányváltás tükröződött a megváltozott tervcélokban is, melyek alacsonyabb növekedési ütemet és mérsékeltebb felhalmozási hányadot irányoztak elő.

Az 1960-as évek első felének rossz gazdasági eredményei több országban a korábbiaknál átfogóbb reformok kidolgozására ösztönözték a politikai döntéshozókat. A reformtervek az e tekintetben élenjáró Csehszlovákiában és Magyarországon egyaránt a tervgazdálkodás és a piaci viszonyok valamiféle összebékítését célozták: a vállalatok önállóságának növelését, ezzel párhuzamosan a központi irányítás, az érdekeltségi rendszer fokozását irányozták elő. Magyarországon az 1968-as új gazdasági mechanizmus nyomán megszűnt a vállalatokra és szervezetekre vonatkozó tervelőírások rendszere. A termelőegységek számos, a működésüket alapvetően érintő döntést önállóan hozhattak meg: pl. azt, hogy mit termeljenek és azt kinek értékesítsék. Bizonyos önállóságot élvezhettek alkalmazottaik bérezésében, s a beruházások terén is. Ugyanakkor a központi irányítás megőrzött bizonyos alapvető döntési jogköröket az ár-, bér- és jövedelemszabályozás terén, melyekkel különösen a teljes foglalkoztatottságot és a fogyasztói árak stabilitását kívánták elérni. Szintén a központi irányítás hatáskörében maradt a beruházások meghatározása és fennmaradt a külgazdasági kapcsolatok állami monopóliuma is. Az ár- és bérszabályozás egyszerre több és egymásnak gyakran ellentmondó elvárásoknak kellett megfeleljen. A bérek szabályozása egyrészt teljesítményre kellett ösztönözzön, ugyanakkor meg kellett gátolnia a túlzottnak tartott jövedelemkülönbségek kialakulását. Az átalakított árrendszernek egyrészt lehetőleg tükröznie kellett a ráfordításokat, de a fogyasztói árak stabilitását is garantálni kívánták. Ezeket a célokat bonyolult és a következő két évtizedben gyakran változó gazdasági szabályozók kívánták közvetíteni a vállalatok felé.

(A növekedés lassulása 1973 után) A nyugat-európai gazdasági növekedés második világháború utáni történetének legfontosabb korszakhatára 1973, az első olajválság, illetve az azt követő 1974-75-ös recesszió lehet. Ezt követően – illetve már

ezen évek alatt – a gazdasági növekedés érezhetően lelassult Nyugat-Európában, sőt helyenként és időszakonként egyenesen gazdasági visszaesés következett be. Az egy főre jutó GDP növekedési üteme nagyjából a korábbi évtizedekben láthatónak a fele volt Nyugat-Európában: 1973-1990 között Nyugat-Európa egészében évi átlagban 1,9%-kal emelkedett a GDP.

A növekedési ütemek minden ország esetében csökkentek. Különösen Svájcban és Svédországban lassult le a gazdasági fejlődés, míg a legkevesbé Írországon, Norvégiában, az Egyesült Királyságban, Dániában és Belgiumban. A második világháború utáni három évtizedben különösen látványos fejlődésen keresztülment Dél-Európát ennél is nagyobb mértékben érintette a visszaesés: míg az előző időszakban Görögország a legmagasabb növekedési rátát produkálta egész Európában, addig most csak az említett Svájcot és Svédországot előzte meg.

Ugyanakkor az 1973 utáni évek csak a megelőző évtizedekkel összevetve hoztak mérsékeltebb fejlődést, hosszú távú összehasonlításban a teljesítmény egyáltalán nem lebecsülendő – pl. az egy főre jutó GDP növekedése megegyezett az 1890-1913 között mért adatokkal, s számottevően nagyobb volt az 1890-et megelőzőnél. Sőt, a termelékenység javulása lényegesen nagyobb ütemű volt az első világháború előtti periódusénál.

Miután a nyugat-európai országok behozták az Egyesült Államokkal szembeni technológiai lemaradásuk jó részét, a növekedés lelassulása törvényszerű volt. A növekedési tényezőkkel alább részletesen is foglalkozunk.

Ebben a periódusban a gazdasági növekedés lefékeződése mellett más makrogazdasági problémák is jelentkeztek Nyugat-Európában. A korábbi évtizedek kedvező munkaerőpiaci helyzetével – néhol szinte teljes foglalkoztatásával – szemben a munkanélküliség tömegessé vált a legtöbb nyugat-európai országban. Bár a kor gazdasági helyzetének leírására a kortársak által is használt „stagfláció“ kifejezés annyiban túlzó, hogy stagnálásról nem, hanem csak a növekedés lelassulásáról volt szó, azt azonban jelzi, hogy a kortársak a növekedés lelassulását összekapcsolták az infláció meglódulásával, s a két jelenség együtt jelentett számukra sokkot.

Az 1970-es évek végétől a rendszerváltásig terjedő időszakban állandósultak és súlyosbodtak a válságjelenségek a kelet-közép-európai országokban: a növekedési ütemek egy-két év kivételével alacsonyak voltak vagy egyenesen csökkent az egy főre jutó gazdasági kibocsátás.

A gazdasági növekedés ütemének mérséklődése 1973 után több tényezőre vezethető vissza. Ezek közé tartozik, hogy az Egyesült Államokhoz viszonyított technológiai felzárkózás előrehaladt Nyugat-Európában, így a technológiai kölcsönzés már nem járhatott olyan jelentős termelékenységnövekedéssel, mint korábban. Ugyanez érvényes a tőkeintenzitás növekedésére is, mely szintén olyan fokot ért el, hogy már a csökkenő hozadék elve érvényesült (diminishing returns). Hasonlóképpen, a gyors és nagy hatású strukturális változások lehetősége csökkent, mert az alacsony hatékonyságú szektorok (mezőgazdaság) relatív súlya már nagyban visszaesett. Mivel a nemzetközi kereskedelem előtt álló akadályokat jórészt már korábban leépítették, a komparatív előnyök kiaknázása sem járhatott a megelőző időszakhoz hasonló hatékonyságnövekedéssel.

A beruházások növekedésére negatív hatással volt, hogy a munkavállalók és szervezeteik korábbi visszafogottsága megszűnt, s az 1960-as évek végén egyfajta bérrobbanás játszódott le, ami részben e rétegek megnövekedett politikai érdekérvényesítő képességének eredménye volt. Ennek kialakulásához nagyban hozzájárult a szinte teljes foglalkoztatottság.

E tényezők hatását fokozta aztán az első (1973) és második (1979) olajárrobbanás és a Bretton Woods-i rögzített árfolyamrendszer összeomlása. Ezek aztán csökkentették a vállalkozók és a fogyasztók várakozásait, szintén mérsékelve a beruházási kedvet és keresletet, valamint a szakszervezetek kompromisszumkészségét is. Bár e megrázkódtatások jelentősége kétségtelen, a növekedés lelassulása más vélemény szerint nem elsősorban ezek eredménye lehetett, hanem nagyobb perspektívában inkább a hosszú távú növekedési trendekhez való visszatérésként értelmezhető.

Kelet-Közép-Európában a tervgazdaságok több-kevesebb következetességgel végrehajtott reformjai nem jártak – s a rendszer alapjainak megváltoztatása híján nem is járhattak – a várt eredménnyel. Még a legmesszebb merészkedett Magyarországon is nagy szerep jutott a gazdasági szabályozók kialakítása során a politikailag befolyásos érdekcsoportoknak. Míg ezek korábban a terveket voltak képesek saját maguk számára kedvezően befolyásolni, most a tervalkut felváltotta a szabályozóalku. Sőt, az egyedi elbírálások mellett az 1970-es évek elején az új adottságokhoz nehezen alkalmazkodó legnagyobb néhány tucat iparvállalatot teljesen kivonták a gazdaságirányítás normatív rendszeréből, ami tovább rontotta a rendszer következetességét.

Emellett az 1970-es évek elején a külgazdasági környezetben fontos – és a kelet-közép-európai gazdaságok számára előnytelen – változások következtek be. Az energiahordozók és más nyersanyagok világpiaci árának gyors növekedése jelentős veszteségeket – cserearányromlást – eredményezett. Az így előállt veszteség mértékét jól mutatja, hogy Magyarországon az 1974-75-ben elérte az éves beruházások felének megfelelő értékét.

A gazdaság innovációs és alkalmazkodóképessége gyenge volt, ráadásul a gazdaságpolitikai döntéshozók úgy vélték, hogy csak átmeneti jelenségről van szó. Ennek megfelelően a korábbi célok és mechanizmusok alig módosultak. A belföldi felhasználás jelentősen meghaladta a GDP szintjét, így a külkereskedelmi hiány jelentősen megnőtt, ami viszont – különösen Magyarországon és Lengyelországban felgyorsította az eladósodást. Míg 1973-ban Magyarország dollárelszámolású viszonylatú bruttó adósságállománya 2,118 milliárd USD volt, addig 1978-ra ez már 9,468 milliárd USD-ra nőtt. Az 1970-es években és az 1980-as években minden országban kísérlet történt a gazdaságpolitikai irányváltásra a növekedési célok mérséklésével, az import drasztikus korlátozásával, az életszínvonal visszafogásával. A kelet-közép-európai gazdaságok alkalmazkodóképességének hiánya azonban ennél lényegesen mélyebben gyökerezett, ezért számottevő eredményt nem sikerült elérni. A rendszerváltásig terjedő időszakban állandósultak és súlyosbodtak a gazdasági válságjelenségek. Az egy főre jutó GDP növekedési ütemei néhány év kivételével mindenhol alacsonyak voltak, vagy egyenesen csökkenés volt látható.

A gazdasági növekedés hosszú távú tényezői

A gazdasági fejlődést befolyásoló történeti folyamatokról már eddig is esett szó, de célszerűnek tűnik szisztematikusan is áttekinteni a gazdaság fejlődését hosszú távon meghatározó tényezőket.

1. Technológiai fejlődés. A közgazdasági és gazdaságtörténeti irodalom hagyományosan a technológia fejlődést tartja a gazdasági növekedés legfontosabb tényezőjének. Találmányok sokaságát lehetne példaként hozni annak bizonyítására, hogy a 19. század végétől a műszaki fejlődés miként gyorsult fel, lehetőséget teremtve a termelékenyebb munkavégzés számára. A fejlődésnek különböző szakaszai voltak, melyekben mindig más és más területek voltak az élenjárók. Folyamatosan és a 20.

század vége felé egyre nagyobb ütemben gyorsult azonban a közlekedés és a kommunikáció fejlődése.

A 20. század egyik legfontosabb fejleménye volt ezen a téren az, hogy a technológiai haladás intézményesült. Az Ipari Forradalom klasszikus időszakában a legfontosabb találmányok leginkább tapasztalati úton születtek, azaz ügyes kezű és invenciózus mesteremberek és vállalkozók addig tökéletesítették eszközeiket és gépeiket, amíg elérték a kívánt szintet. Ezzel szemben a 20. században az ilyen egyéni kezdeményezések és utak helyét mindinkább átvették a tőkeerős nagyvállalatok és a közpénzekből finanszírozott egyetemek és más kutatóhelyek, melyek tudományos módszerességgel folytatják a technológiai fejlesztést, az „R+D” (Research and Development, azaz kutatás és fejlesztés) tevékenységet.

Fontos tudnunk azt is, hogy a fejlődés üteme nemcsak az egyes műszaki területek terén eltérő, hanem abban a tekintetben is, ahogyan a találmányok és új eljárások megszületnek és elterjednek a világban. Míg a 19. század elején Nagy-Britanniában jöttek létre a legfontosabb találmányok (közlekedés, textilipar), addig a század végén már Németország járt az élen (vegyipar). A 20. században az Egyesült Államok vette át a vezető szerepet, s előnye a század közepére nagyobb lett, mint bármely korábbi nemzeté volt korábban. A második világháború utáni évtizedekben azonban – mint láttuk – Nyugat-Európa megközelítette az Egyesült Államokat ezen a téren.

A gazdaságtörténetírás régi megfigyelése, hogy a lemaradó országok gyorsabb növekedést tudnak elérni, mint az élenjárók az utóbbiak által megteremtett technológiai vívmányok felhasználásával. Ez a „későn jövők előnye” – mint Alexander Gerschenkron nevezte –, amit azonban csak bizonyos társadalmi feltételek megléte esetén használhatnak ki a „követő” országok. Ezekről a feltételekről alább lesz szó.

2. Tőkefelhalmozás. A technológiai fejlődés korszakunkban mindvégig együtt járt a tőkefelhalmozás növekedésével. Az új találmányok és eljárások egyre nagyobb hatékonyságú termelés lehetőségét kínálták, de emellett egyre költségesebb gépekben és berendezésekben öltöttek testet, vagy drága infrastruktúra kiépítését igényelték. Az Egyesült Királyságban például 1820 és 1995 között a gépek és berendezések értéke 97-szeresére nőtt.

Az is látható, hogy az élenjárókhoz való gazdasági felzárkózást minden esetben az állótőkeállomány nagyarányú növekedése kísérte. Egy ilyen, az Egyesült Államokhoz felzárkózó országban, Franciaországban a gépek és berendezések egy

foglalkoztatottra jutó értéke 1950-ben még hetede volt az amerikai szintnek, de 1992-ben már mintegy 90%-a. A tőkeigényes nehéziparáról már a század közepén is ismert Németországban 1950 és 1992 között ugyancsak az egy alkalmazottra jutó gépek és berendezések értéke nyolcszorosára emelkedett. A gazdaságtörténeti tapasztalatok alapján azt mondhatjuk, hogy a magas tőkefelhalmozás, az egy foglalkoztatottra jutó tőkeállomány emelkedése előfeltétele volt a termelékenység növekedésének is.

3. A munkaerő képzettségének javulása. A fejlett és költséges gépek és berendezések működtetése, az új termelési eljárások alkalmazása nyilvánvalóan a munkaerő nagyobb tudását igényelte a korábbiaknál. Ennek megfelelően a század során nagymértékben emelkedett a lakosság képzettsége minden dinamikus fejlődésen keresztülment országban. Theodore Schultz amerikai közgazdász 1961-ben vezette be a „humán tőke” fogalmát, mely a lakosság képzettségét jelöli, s azóta a növekedésméletek elfogadott elemévé vált. Eszerint a tudás ugyanolyan fontos termelési tényező, mint a gépekben megtestesülő tőke, sőt, ahhoz hasonlóan felhalmozható, növelhető, részben még át is örökíthető.

A humán tőke mérése nem egyszerű, de az írni-olvasni tudás vagy az iskolai oktatás terjedése jó indikátora lehet. Míg 1913-ban a felnőtt lakosság iskolában töltött éveinek átlagos száma az Nagy-Britanniában 8,8, Franciaországban 7 volt, addig 1992-re ez 14,1, illetve 16 évre emelkedett. Az idők során nem csak az iskolai oktatás hossza nőtt, hanem az differenciálódott, s tartalmilag is változott, s ezáltal is segítette a műszaki fejlődést. Ugyanakkor a tudás természetesen nem csak szűk értelemben vett műszaki jellegű lehet, sőt elsősorban nem is az. Említést érdemel például a „szervezeti tudás” is, mely arra vonatkozik, hogy gazdasági és más tevékenységeket miként lehet a legoptimálisabb módon megszervezni. Az iskola az ilyen ismeretek átadása mellett olyan szocializációs intézményként is működött, amely a hatékony társadalmi együttéléshez szükséges értékeket és normákat is terjesztette.

4. Az egyének hatékony együttműködéséhez szükséges képességek. Az iskola által közvetített tudás azonban a tapasztalatok szerint még nem elegendő a társadalmak hatékony működéséhez. Ehhez szükségesek olyan értékek és normák, ha úgy tetszik magatartási szabályok megléte és érvényesülése is, melyek elősegítik a közösségek – nemzetek, társadalmak – tagjainak hatékony együttműködését. Olyan értékekről és normákról van szó, mint a bizalom, a becsületesség, a tolerancia, vagy a szolidaritás. Az újabb szakirodalomban megtaláljuk a „társadalmi tőke” fogalmát ezek egy részének megjelölésére, míg mások kissé eltérő tartalommal a „társadalmi képességek” (social

capabilities) fogalmát alkalmazzák. A fogalmi viták és a kutatások minden megkétszerezése ellenére kétségtelen, hogy a gazdasági fejlődésben a humán tényezők elsőrangú fontosságúak, s ezeket a „humán tőke”, a képzettség egyedül nem tudja leírni.

5. A gazdaságok közötti kapcsolatok. Az egyes nemzetgazdaságok közötti kereskedelmi és tőkekapcsolatok növekedése szintén a gazdasági fejlődés fontos kísérőjelensége volt a 20. század során. Ezek a kapcsolatok elősegítik a hatékonyság növekedését, mivel lehetővé teszik az egyes nemzetgazdaságok számára, hogy annak a terméknek vagy szolgáltatásnak az előállítására specializálódjanak, melyekben a leginkább hatékonyak. A kereskedelem és a tőke kivitel emellett elősegíti az új technológiák terjedését, s legalább részben ellensúlyozza a természeti erőforrások esetleges hiányát is.

A külkereskedelem relatív – a nemzeti össztermékhez viszonyított – aránya természetesen nagyban függ az adott nemzetgazdaság nagyságától. Általános szabályként megállapítható, hogy minél kisebb egy nemzetgazdaság, annál inkább rá van utalva a külkereskedelemre. Mivel Európában számos viszonylag kicsiny ország található, ezért ennek a tényezőnek a jelentősége különösen nagy volt számukra a 20. század során, hiszen a külkereskedelem zavartalan volta vagy akadályai ezekre az országokra erősen hatottak.

Az áruk és a tőke mozgása mellett ki kell emelni a gondolatokat, a tudást – és így az embereket – szabad áramlásának jelentőségét. Ennek megléte elősegítette a gazdaság és a társadalom hatékony működéséhez szükséges ismeretek elsajátítását.

5. A jóléti állam

A jóléti állam egy gyakran, de többféle értelemben használt fogalom. Legáltalánosabb értelemben az állam felelősségvállalását jelenti polgárai jólétének egy meghatározott szintjéért, amit a jövedelemtranszferek és a szociális szolgáltatások rendszere útján kíván biztosítani. Ez a megközelítés azonban még mindig elég széleskörű ahhoz, hogy a jóléti állam különböző definícióit tegye lehetővé. Tanulságos ebből a szempontból az, hogy a különböző nemzetközi szervezetek milyen területeken veszik számba a jóléti kiadásokat, mit tartanak a jóléti szolgáltatások körébe tartozónak. A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal (ILO) megkülönbözteti a társadalombiztosítási kiadásokat (munkahelyi balesetbiztosítás, egészségügyi, nyugdíj-, munkanélküli biztosítás szolgáltatásai), melyeket a biztosítottak valamilyen fokú hozzájárulása, azaz járulékfizetése fejében nyújtanak, azoktól a programoktól, melyeknél ez az egyéni hozzájárulás teljesen hiányzik (közegészségügy, szociális segélyezés, közhivatalnokoknak nyújtott szociális szolgáltatások, háborús károsultak segélyei, családok segélyezése). Mindazonáltal az ILO a szociális biztonság (social security) körébe sorolja és méri mind a 9 terület kiadásait. Az OECD definíciója némileg bővebb, mert a szociális közkiadások alá sorolja az egészségügy, a különféle nyugdíjak, a munkanélküli segély mellett az oktatásra, s más szociális szolgáltatásokra, mint az anyasági juttatásokra, a rokkantak segélyezésére, a családtámogatásra, a minimális jövedelmek garantálására fordított kiadásokat. Az Európai Unió a szociális védelem (social protection) alatt érti – az OECD-hez hasonló módon, de az oktatást figyelmen kívül hagyva – a betegség, a rokkantság/fogyatékoság, a foglalkozási balesetek és betegségek, az időskor estén nyújtott juttatásokat, az özvegyi és árvasági, az anyasági, a családi, a munkanélküli, az elhelyezkedési-átképzési juttatásokat és a lakástámogatással kapcsolatos kiadásokat.

A következőkben mi is ezekkel a szociálpolitikai területekkel, s ezen belül is kiemelten a legnagyobb jelentőségű társadalombiztosítással foglalkozunk.

A modern szociálpolitika kezdetei Európában

A kollektív jóléti gondoskodás különböző intézményei a 19. században már hosszú múltra tekintettek vissza Európában. Ezek közé tartoztak az egyházak, a család illetve a tágabb rokonság, valamint a helyi közösségek nyújtotta támogatások. A 19. század során azonban a gyors társadalmi és politikai változások olyan kihívásokat jelentettek ezeknek az egyházi és más jóléti intézményeknek, melyeknek azok már nem tudtak megfelelni.

Egy ideig úgy tűnt, hogy a megoldást a kölcsönösségen alapuló, önkéntes, állami közreműködéstől mentes biztosító egyesületek jelenthetik. A német "Hilfskassen auf Gegenseitigkeit", az angol "Friendly Societies", a francia "mutualités" és a megfelelő belga, svájci és más intézmények létrejötte megelőzte a kormányzati jóléti intézkedéseket. Nagy-Britanniában az 1870-es években az önkéntes társulások 1 1/4 millió taggal rendelkeztek, és a második császárság végén Franciaországban is mintegy 825.000 munkást biztosítottak.

Ezek az önkéntes intézmények mindazonáltal számos gyenge ponttal rendelkeztek: szervezeti téren ez mindenekelőtt abban jelentkezett, hogy a szétaprózottság következtében túlságosan kicsik voltak, ezért a kockázatokat nem tudták igazán megosztani. Ezenkívül az általuk kínált védelem csak a kockázatok egy szűk csoportjára vonatkozott (pl. öregségi nyugdíjat nem adtak), s a szolgáltatások színvonala alacsony volt, és ezeket is eleve csak az előtakarékosagra képes, egyébként is jobbmódú munkáselitnek nyújtották. Így az igazi áttörést a jóléti intézmények fejlődésében a társadalombiztosítás kialakulása és elterjedése jelentette.

A modern társadalombiztosítást az 1880-as évek németországi törvénykezésétől számítják. Németországban az egész világon elsőként, 1883-ban vezették be az ipari munkásságra érvényes kötelező állami betegségbiztosítást, majd ugyanebben az évtizedben a hasonló baleset- (1884) és nyugdíjbiztosítást is (1889). A kezdetben általában munkásbiztosításnak nevezett társadalombiztosítási rendszerek – ha nem is mindenben a német mintát másolva – ezután gyorsan terjedtek Európában.

A társadalombiztosítás terjedési sebességét mutatja, hogy a századforduló után egy évvel már minden nyugat-európai államban működött a baleset-, a betegség- és a nyugdíjbiztosítás legalább egyikének valamilyen formája, az első világháborúig pedig az államok többsége már mindhárom kockázat ellen rendelkezett valamilyen programmal. Ennek ellenére évtizedekig tartott, míg az első társadalombiztosítási

törvényeket a három említett terület mindegyikén az összes nyugat-európai országban meghozták: a Nyugat-Európában legutolsóként színre lépő Svájc csak a 20. század közepére (1946) vezette be a baleset- és betegségbiztosítás mellett a nyugdíjbiztosítást is. (5.1. táblázat.)

E társadalombiztosítási programok több tekintetben jelentősen különböztek a korábbi évtizedek-évszázadok szegénységélyezési-jóléti intézményeitől, melyeket a juttatások alacsony színvonala, a gyakran kiszámíthatatlan, sőt önkényes folyósítás, s a részesedők stigmatizálása jellemzett. Ezzel szemben az új társadalombiztosítási programok ugyan kezdetben nem voltak nagyvonalúak, de a dinamikus növekedés lehetőségét már ekkortól magukban hordozták. Már csak azért is így volt ez, mert nem egyszerűen az volt a társadalombiztosítás szándéka, hogy szükséghelyzetekben segítsen a rászorulókon, hanem mindenekelőtt az, hogy az ilyen helyzetek kialakulását eleve megelőzze. Emellett az új programok fő sajátosságai közé tartozott az is, hogy az állami törvényhozás szabályozásán alapultak, s bizonyos csoportok számára a szabályozás kötelező tagságot írt elő. Az új társadalombiztosítások a potenciális haszonélvezőket rendszerint járulékfizetésre kötelezték, de nem csupán a biztosított tagok befizetéseit osztották újra, hanem azokhoz az állam és/vagy a munkaadók is hozzájárultak. A fizetett hozzájárulások miatt a juttatásokra egyéni jogigény keletkezett, melyet semmiféle egyéb szempont – kedvező jövedelmi helyzet vagy hasonló körülmény – nem szoríthatott háttérbe. Az új társadalombiztosítás ezenkívül a korábbi szegénységélyezésnél funkcionálisan lényegesen differenciáltabb rendszert jelentett: programjai meghatározott fontos kockázatok (mint az üzemi baleset, betegség, időskori munkaképtelenség, rokkantság, hozzátartozó halála, munkanélküliség) ellen nyújtottak biztosítást, valamint nem csupán egyes szűk foglalkozási ágakat érintettek, hanem – foglalkozási vagy jövedelmi szempontok alapján – ennél szélesebb kört. Szintén sajátosságnak tekinthető, hogy a társadalombiztosítások a férfi keresőkre koncentráltak, s nem a nőkre és gyermekekre, mint a korábbi szegénységélyezési programok. A társadalombiztosítás jelentőségét mutatja, hogy fokozatosan – a 20. század második felére Európában mindenütt – a legfontosabb jóléti intézménnyé vált mind a költségeit, mind pedig a jóléti kihatásait illetően.

Az egyes társadalombiztosítási programok bevezetésének sorrendjében szabályszerűség is látható. Először rendszerint az ipari balesetbiztosítás kapott zöld utat, ezt többnyire a betegségbiztosítás, majd a nyugdíjbiztosítás követte. A sorrendben mindazonáltal eltérések is láthatók: például Franciaország és Nagy-Britannia először –

az első világháború előtt – a nyugdíjbiztosítást vezette be. A munkanélkülibiztosítás általában az említett három program után került sorra: kötelező biztosításként Nagy-Britanniában az első világháború előtt, a többi országban az első világháború után, sőt volt ahol csak jóval a második világháború után, vagy egyáltalán nem hoztak létre ilyet. Igaz, 1920-ra 13 nyugat-európai ország közül 10-ben az állam már valamilyen módon támogatta a munkanélkülieket illetve azok egy részét. (5.1. táblázat.)

A sorrend ilyen alakulásában nyilvánvalóan közrejátszott, hogy a balesetbiztosítás volt a leginkább összeegyeztethető a hagyományos és a 19. század végén még uralkodó liberális gazdaságpolitikai nézetekkel, melyek az egyéni felelősséget hangsúlyozták és az önszegélyt részesítették előnyben. Annál is inkább így volt ez, mivel a balesetbiztosítást gyakran a munkaadói szervezetek kizárólagos költségére vezették be, s így az összeegyeztethető volt az okozott kárért viselt felelősség, illetve a kár megtérítésének hagyományos elvével. Ezenkívül az egészségügyi és különösen a nyugdíjbiztosítás megszervezése a balesetbiztosításénál jóval nagyobb adminisztrációs feladatokkal járt és költségeket igényelt, s ezek nagyobb törést is jelentettek a liberális elképzelésekkel. A munkanélkülibiztosítás illetve -segély viszonylagos késését pedig szintén az magyarázhatja, hogy a liberális gazdasági elvektől és a felelősségbiztosítási szemlélettől és jogtól a legnagyobb mértékű eltérést ennek bevezetése hozta.

Önmagában a bevezetés időpontja mindazonáltal keveset mond az adott jóléti program kiterjedtségéről/mélységéről. A korai programok – mint később erről még lesz szó – általában úgynevezett "érési" folyamaton mentek keresztül, vagyis idővel kiterjedtek, egyre szélesebb körű juttatásokat biztosítottak. Ugyanakkor vannak példák arra is – különösen Skandináviában –, hogy a viszonylag későn induló biztosítások már kezdettől a lakosság vagy a foglalkoztatottak lényegesen szélesebb körének és nagyobb juttatásokat garantáltak, mint a korábbiak.

Az állam jóléti intervenciója – mint láttuk – eltérő ütemben bontakozott ki, s a társadalombiztosítások szervezeti formáit illetően is erőteljes eltéréseket láthatunk a korai – első világháború előtti – évtizedekben. Az egyik alapvető típusként az ún. kötelező biztosítás terjedt el, melyben az állam kötelezően előírta valamely biztosításban való részvételt, de azt nem határozta meg, hogy melyik biztosítóval lépjen kapcsolatba az ügyfél. Az állam szerepe tehát e típusban a biztosítás működési alapelveinek meghatározásában és érvényesítésében nagy volt, s a biztosítás szervezetének működtetésében is részt vállalt. Ugyanakkor a finanszírozásban az állam

szerese csekély maradt. Ez a megoldás Németország programjain kívül már a kezdeti – első világháború előtti – időszakban jellemezte az osztrák és a norvég társadalombiztosítást, s a brit társadalombiztosítási rendszerben is megjelent 1908-tól. Mind a német, mind a brit rendszer integrálta a már nagy számú önkéntes biztosítókat, de ugyanakkor önállóságukat is elismerte.

A másik típus, az államilag támogatott önkéntes biztosítás Belgium, Franciaország, Olaszország, Svédország, Dánia és Svájc programjaira volt kezdetben jellemző. Itt az állam szerepe az előzőnél lényegesen kisebb volt, s inkább csak a társadalombiztosítási rendszer működési kereteinek meghatározására és a működés ellenőrzésére illetve szubvencionálására korlátozódott. A szolgáltatások mértékének, illetve a hozzájárulások nagyságának, valamint a folyósítás egyéb feltételeinek meghatározása az egyes biztosítópénztárak hatáskörébe tartozott. A juttatások többnyire arányban álltak a befizetett járulékokkal, s a különböző vagyoni helyzetű társadalmi rétegek közötti vertikális újraelosztás mértéke csekély volt. Ugyanakkor a magánbiztosítással szemben a járulékokat nem az egyéni kockázatok figyelembevételével állapították meg, vagyis e tekintetben szolidaritás érvényesült.

A két világháború között az állam gazdasági intervenciója lényegesen kiterjedt, s ez kihatott az állam jóléti szerepfelfogására is. Döntően kormányzati és törvényhozási kezdeményezések eredményének tekinthető, hogy a kötelező biztosítás ebben a periódusban mind elterjedtebbé vált az önkéntes biztosítási formák rovására. Egyrészt a már létező önkéntes, állami támogatású társadalombiztosításokat átalakították kötelező rendszerekké, másrészt az újonnan bevezetett programok többnyire már eleve kötelezőek voltak, csak a még mindig viszonylag kevésbé elterjedt munkanélküli biztosítás maradt meg sokáig önkéntes formában. A legtöbb országban (Belgium, Franciaország, Írország, Olaszország stb.) ily módon dominánssá vált kötelező biztosítás mellett megjelent azonban egy új forma is, az általános biztosítás (Volksversicherung). Ez az egész lakosságot átfogja, s az állami adminisztráció szervezi, vagyis az állam szerepe nyilvánvalóan nagyobb, mint a korábbi típusokban. Ezeket az általános programokat részben a biztosítottak finanszírozzák hozzájárulásaikkal, vagy inkább speciális adókkal, s ennyiben biztosításnak tekinthetők, de a járulékok és a juttatások között csak csekély kapcsolat létezik. Elsőként 1913-ban a svéd nyugdíjbiztosítást szervezték meg ilyen alapokon, majd a két világháború között más skandináv országok is ilyen általános nyugdíjbiztosításokat vezettek be. Ezeken túl is több helyen vezettek be olyan juttatásokat, melyeket kizárólag állami forrásokból

fedeztek, mint pl. Németországban a 30-as években a családi pótlékot, s a munkanélküli-segélyt. Bár ezek nem közvetlenül a befizetett járulékok ellenszolgáltatásai voltak, gyakran e juttatásokat is csak azok kaphatták, akik járulékot fizettek valamelyik társadalombiztosítási programban. Ezen növekvő szerepvállalás mellett a különféle programok kiterjesztése a nem keresők, vagyis járulékot nem fizetők egyes csoportjaira szintén fokozta az állam társadalombiztosítási hozzájárulásait. Az állami támogatások azonban ennek ellenére – néhány skandináv országtól és Nagy-Britanniától eltekintve – továbbra sem domináltak a társadalombiztosítási költségvetésekben.

A modern szociálpolitika első intézményei meglepően korán megjelentek Kelet-Közép-Európában is. Ausztriában – s ezzel a cseh tartományokban – Németország után másodikként, Magyarországon pedig 1892-ben harmadikként vezették be a munkások betegségbiztosítását. A második világháborúig terjedő időszakban a kelet-közép-európai jóléti intézmények fejlődési iránya más tekintetben is megegyezett a Nyugat-Európában megfigyelhető trendekkel. Hasonlóságot láthatunk a társadalombiztosítási programok differenciálódása és a rendelkezésre álló adatok alapján a társadalombiztosítás belső szerkezete terén is. Míg Csehszlovákiában a biztosítottak köre gyorsan nőtt az első világháború után is, Magyarország és Lengyelország esetében sajátos kettősséget láthatunk. A rendelkezésre álló adatok egyrészt azt mutatják, hogy ebben a periódusban a társadalombiztosítással lefedettek aránya ezekben az országokban viszonylag alacsony volt. Ugyanakkor a juttatások relatív szintje – különösen az állami alkalmazottak és a munkások esetében – sokkal inkább megközelítette a kontinens nyugati felén kialakult viszonyokat. Magyarországon a nagyvonalú 1928-as nyugdíjbiztosítás teljes beérése után a nyugat-európai szinthez való további közeledés volt várható.

A jóléti államok expanziója Nyugat-Európában

Szerény kezdetek után az állam szociálpolitikai szerepvállalása Európában mindenütt dinamikusán nőtt a 20. század – s különösen annak második fele – során. A jóléti államok expanziója különösen szembetűnő a szociális célokra fordított kiadások növekedését vizsgálva. A kiadások és a közöttük lévő eltérések azonban nem feltétlenül tükrözik sem az egyes jóléti rendszerek belső arányait, s egyéb fontos szerkezeti sajátosságait, sem a jóléti szolgáltatások iránti szükségleteket, vagy a jóléti rendszer

hatásait. Más szavakkal: nem csupán az a fontos, hogy mennyit költenek jólétre, hanem az is, hogy az adott összeget hogyan költik el. Elképzelhető például az, hogy a jóléti kiadások nőnek a GDP arányában, de ez csak egy gazdasági recesszió, a gazdasági kibocsátás csökkenésének az eredménye, vagy a munkanélküliség növekedése nyomán megugró segélyezés hozza magával. Ezért a következőkben a jóléti intézmények alapvető szerkezeti jellemzőinek fejlődését és a szociális jogok jellemzőit is nyomon követjük.

(A kiadások alakulása) A jóléti célokra fordított kiadások nagyságának módosulása sokat elárul a jóléti erőfeszítések változásáról, de a jóléti állam illetve a jóléti szolgáltatások különböző definíciói eltérő eredményekre vezethetnek a jóléti kiadások számításai során. Az eltérő kritériumok alapján meghatározott kiadások alig összevethetőek – például míg egyesek a legtágabban értelmezett jóléti rendszerre vonatkozó, mások kizárólag a központi kormányzati kiadásokat tartalmazzák, vagy amíg egyes számítások figyelembe veszik az oktatási kiadásokat, mások ezt nem teszik. A kutatás számára mindmáig problémát jelent, hogy – főként a 20. század közepe előtti időszakra vonatkozóan – számos ország és kiadástípus esetében az adatok hiányosak, ezért a legcélszerűbb eljárásnak az tűnik, ha több jóléti kiadástípust párhuzamosan vizsgálunk, s lehetőség szerint minden esetben jelezzük a számítások fontosabb módszertani sajátosságait. A kiadásokat a jobb összehasonlíthatóság érdekében célszerű a nemzeti gazdasági kibocsátás valamilyen mutatója – például a GDP – arányában meghatározni.

A 19-20. század fordulóján a társadalombiztosítási – és általában a szociális – kiadások terén kétségtávolan Németország volt az éllovas, ahol 1900-ban a bruttó hazai termék mintegy 1%-át költötték a szolgáltatásokra, az első világháború előtt pedig 2,6%-át fordították társadalombiztosításra és szegénységélyekre. (5.2. táblázat) Mindazonáltal 1930 az első időpont, amikor viszonylag nagyszámú és egyszersmind összehasonlítható adattal rendelkezünk a nyugat-európai társadalombiztosítási kiadásokra vonatkozóan. Ekkor továbbra is Németországban költötték a legtöbbet – a GDP 5,2%-át – ilyen célokra. Az Egyesült Királyság állt a második helyen 4,6%-kal, s mögötte nem sokkal lemaradva Ausztria következett 4,4%-os arányával. Írország és Dánia a középmezőnyhöz tartozott (2,8-2,6%), a többi skandináv országban azonban ekkor még a nemzeti termék lényegesen kisebb, 0,7% (Finnország) és 1,1% (Svédország) közötti részét fordították társadalombiztosításra. (5.2. táblázat)

1950-től már teljesebb, s egyszersmind az előzőeknél jobb minőségű, konzisztensebb statisztikai idősorokkal rendelkezünk a jóléti kiadásokról. A szűken vett társadalombiztosítási kiadásoknál jobb összehasonlításra ad lehetőséget az ILO adatgyűjtése az ún. szociális biztonságra fordított kiadásokról (social security expenditures). (5.3. táblázat) Mint korábban jeleztük, az ILO ezen bővebb definíciója a négy alapvető társadalombiztosítási szolgáltatás és a közegészségügy mellett a családi- és anyasági, a közszolgálatban állóknak adott társadalombiztosítási, a segélyezés bizonyos formáira fordított kiadásokat (például járulékfizetéshez nem kötött nyugdíjakat) és a hadiáldozatoknak nyújtott juttatásokat is figyelembe veszi. Az ILO statisztikái inkább szűken, mint tágan értelmezik a fogalmakat, így bizonyos országok esetében több százalékponttal alábecsülik a kiadásokat más hasonló elveket érvényesítő adatgyűjtésekhez képest. (Ez a különbség Németország esetében pl. 1983-ban 4,8 százalékpontos, Nagy-Britannia esetében 3,7 százalékpontos az Európai Közösség (EC) statisztikájához képest. Finnország esetében 1984-ben 3,4 százalékpontos, Norvégia esetében a 80-as évek végén szintén mintegy 7-8 százalékpontos az eltérés az ún. "Nordic statistics"-hoz viszonyítva.)

Mindazonáltal ezekből is kitűnik, hogy a század közepi kiadások mindenütt jelentősen meghaladták a két évtizeddel korábbit. Kivétel a háborús károk által is fokozottan sújtott Németország, amely ekkor még nem tudta elérni a század első felének viszonylag magas szintjét, ennek ellenére azonban a legmagasabb kiadási aránnyal 1950-ben még mindig az NSZK rendelkezett. Szintén sokat fordított ilyen célokra ekkoriban Franciaország, Belgium és Ausztria, míg a legkevesebbet költők között ekkor a skandináv országokat, Hollandiát, valamint Svájcot láthatjuk. A növekedés az 1950-es években is folyamatos, bár általában a megelőző két évtizedénél kisebb ütemű volt Nyugat-Európában. A kiadások igazán gyors emelkedése azonban az 1960-as években és az 1970-es évek első felében látható. A leggyorsabb növekedési ütemet – az említett Svájc kivételével, amely az 1950-es évek közepétől a vizsgált korszak végéig a legkisebb kiadási arányt mutatta fel – éppen az utóbbi, leginkább lemaradt országcsoport produkálta. A hagyományosan sokat költőket (NSZK, Belgium, Ausztria) Hollandia az 1960-as évek végétől előzte meg, majd egy évtized múlva már Svédország került az élre. Az 1950-1990 közötti időszak egészét tekintve Svédországban volt a legnagyobb a növekedés, de Hollandia és Dánia sem sokkal maradt el ettől. Szintén magas növekedési ütemet figyelhetünk meg Franciaországban is. Ezzel szemben a legkevésbé az Egyesült Királyságban emelkedett a szociális biztonságot szolgáló

kiadások aránya, de az NSZK is mérsékeltebb növekedési ütemmel rendelkezett. Így a 80-as évek végén Svédország 35,9%-os kiadási aránya volt a legmagasabb, lényegesen megelőzve a nagyjából azonos szinten mozgó Hollandia (28,5%) és Dánia (28,4%) mutatóját. (5.3.táblázat) A leginkább drámai az Egyesült Királyság relatív helyzetének megváltozása volt: 1950-ben még az elsők között volt a szociális biztonságra fordított kiadások terén, de a 70-es évek közepén Svájc mellett már a legkevesebbet költötte e célokra a GDP arányában Nyugat-Európában.

A társadalombiztosítás központi jelentősége miatt különös figyelmet érdemel a szociális ellátórendszerek között. Tény azonban az, hogy e terület – még az ILO bővebb definíciójának megfelelően a közegészségügyre fordított összegekkel, valamint a családi és anyasági támogatásokkal együtt is – csak az összes jóléti célú kiadás egy részét jelenti. Tágabb értelemben az előző statisztikában nem szereplő szociális segélyek, a közoktatásra, a lakástámogatásra fordított kiadások, valamint a szociális célú beruházások szintén a szociális kiadások közé sorolhatók. Ezért célszerűnek látszik röviden az ilyen tágabb definíciót használó OECD utóbbi évtizedekre vonatkozó adatgyűjtését is megismernünk. A 20. század első felére ezen adataink is nagyon hiányosak, de a század második felében lényegében teljesnek mondhatóak. (5.4. táblázat)

Ha ezzel az átfogóbb definícióval dolgozunk, a kiadások GDP-hez viszonyított aránya a szűken a társadalombiztosításra vonatkozóakhoz képest mindenütt jelentősen – helyenként két-háromszorosára – megemelkedik. Különösen így volt ez már a 20. század elején, amikor a közoktatás már a legtöbb országban teljesen kiépült, de a társadalombiztosításra még keveset fordítottak. Németország 1913-ban GDP-je 6,1%-át fordította szélesebb értelemben vett jóléti célokra – vagyis társadalombiztosításra, oktatásra, közegészségügyre –, ami a legmagasabb szint volt ekkoriban Nyugat-Európában. A századelőn ugyancsak viszonylag magas kiadási aránnyal rendelkezett Svájc, az Egyesült Királyság és Írország is. A két világháború között folyamatosan nőtt a szociális kiadások aránya, s – Finnország és Olaszország kivételével – minden országban 5% fölé emelkedett. A második világháború utáni fejlődés ez esetben is csak kevésbé tér el a korábbiakban a társadalombiztosításnál megfigyelttől: nagyjából ugyanakkor látható a leggyorsabb növekedés és a legnagyobb és legalacsonyabb kiadásokkal rendelkező országok is közel azonosak voltak. Az 1945 utáni néhány évben több országban élénk jóléti törvénykezést láthatunk, s ez kihatott a jóléti kiadásokra is, melyre Nagy-Britannia és Írország mellett példa Finnország. Itt a két világháború között

igen szerények voltak a jóléti juttatások, de 1945 és 1950 között évente átlagosan 22,2%-kal emelkedtek a szociális kiadások. Ezzel szemben az 1950-es évtizedet a viszonylagos stagnálás időszakának tekinthetjük ebből a szempontból, mivel a gazdasági növekedés ugyan igen gyors volt ekkoriban, de az erőforrásoknak csak mérsékelten növekvő arányát fordították jóléti célokra.

Hozzávetőlegesen 1960-tól ismét egy újabb szakaszt láthatunk, mely kb. az 1970-es évek közepéig tartott, s ami a nyugat-európai szociális kiadások leggyorsabb növekedését eredményezte az egész vizsgált időszak során. Ezen belül is a legdinamikusabb – évi 8% feletti – reálértéknövekedés ekkor Dániában és Norvégiában következett be, míg a leglassúbb – 4% alatti – az Egyesült Királyságban és Ausztriában. Az 1970-es évek közepétől a 80-as évek közepéig aztán mintegy a felére csökkent a növekedés átlagos üteme. (5.4. táblázat) A szociális kiadások relatív – GDP-hez viszonyított – arányai korszakunkban a 80-as évek elején-közepén érték el tetőpontjukat a legtöbb országban. 1980-ban Hollandia és Svédország vezetett 40% körüli szinttel, ugyanakkor a legkevesebbet Svájc és Nagy-Britannia költötte e célokra – a nyugat-európai átlag pedig 30% körül volt ekkor. Összességében a 80-as években is tovább nőttek a kiadások, de a korábbi évtizedek folyamatos és minden országra kiterjedő növekedését egy komplexebb minta váltotta fel: míg Finnországban és Norvégiában igen gyorsan nőtt a kiadások aránya ebben az évtizedben is, addig más országokban kevésbé, sőt több helyen – az évtized második felében – az enyhén csökkent az (Egyesült Királyság, Írország, Hollandia, Belgium). (5.4. táblázat) Mindez azonban nem terelheti el a figyelmünket arról a hatalmas növekedésről, melyet a jóléti kiadások terén a 20. századi Európában láthatunk nem csupán azok abszolút értéket, hanem a nemzeti termékhez viszonyított arányukat tekintve is.

A jóléti kiadások megismert dinamikus növekedésének oka az volt, hogy az idők során a jóléti programok differenciálódtak, kibővültek, emellett a lakosság mind nagyobb hányadára terjedtek ki, azaz nőtt a lefedettségük. Ezenkívül a jóléti juttatások színvonala is emelkedett, mégpedig a gazdasági növekedést meghaladó ütemben, ami szintén jelentősen és folyamatosan növelte a kiadásokat.

(A jóléti programok differenciálódása, kibővülése) A jóléti kiadások szintjének alakulása fontos információkat ad számunkra, önmagában azonban nem elégséges a jóléti állam jellemzésére. Pontosabb képet kaphatunk, ha azt is megvizsgáljuk, hogy a 20. század során Nyugat-Európában milyen mechanizmusok illetve intézmények enyhítették a szegénységet, azaz miként alakultak legfontosabb szerkezeti sajátosságai.

A baleset-, betegség-, nyugdíj-, munkanélkülibiztosítás, valamint a családi juttatások együttesen a 20. század során végig megőrizték döntő jelentőségüket a társadalombiztosításban, sőt a jóléti programok között. E programok ugyanis bevezetésük után egyre bővültek, a korábban biztosított kockázatok mellett egyre inkább azokkal összefüggő mellékkockázatokat is fedeztek, de ezenkívül teljesen új juttatási formák is megjelentek a már létezők mellett. Ennek a differenciációnak már a két világháború között is nyilvánvaló jelei voltak, de a második világháború után méginkább előrehaladt mint a megelőző évtizedekben. A sokrétű folyamatot az egyes területekről vett példákkal lehet illusztrálni. A balesetbiztosítások terén már a két világháború között kiterjesztették a fedezett kockázatokat: nem csak magukat a baleseteket, hanem egyes foglalkozási betegségeket is magukban foglaltak a biztosítások, majd ezeknek a betegségeknek a körét fokozatosan bővítették. A betegségeket tartalmazó lista – a technológiai változások és más okok következtében – folyamatosan bővült a második világháború után is. Sőt, Dániában például 1976-tól már nem csak az e listán szereplő betegségek esetében fedezték a károkat, s más országokban is mind rugalmasabban kezelték az eseteket. Ezenkívül a munkahelyre menet, s onnan hazafelé utazva bekövetkezett baleseteket néhány országban már a két világháború között (a legtöbb esetben pedig a második világháború után) szintén belefoglalták a biztosítási kockázatokba. A nyugdíjbiztosításban fokozatosan történt meg a nyugdíjak kiterjesztése a különböző rizikótényezőkre (idős életkor, rokkantság, eltartó halála). Mindhárom kockázatot a kezdetektől csak az 1919-es hollandiai szabályozás fogta át. A második világháború kitörésekor Svájc kivételével már minden országban volt öregségi nyugdíjbiztosítás, de a rokkantságra csak 11 országban, az eltartó halálára pedig 8 országban terjedt ki a társadalombiztosítás. A második világháborút követő évtizedek – mint erről még később is szó lesz – minden tekintetben a nyugdíjprogramok kiterjesztését hozták, s az átalakulásba beletartozott az is, hogy a különböző nyugdíjtípusok összekapcsolódtak-kombinálódtak, a közöttük lévő különbségek mérséklődtek. Az egészségbiztosítások kezdetben elsősorban a rövidebb betegségek költségeit fedezték, s például Németországban még a két világháború között is csak igen korlátozott volt a munkások kórházi ápolásának hozzáférhetősége, Nagy-Britanniában pedig az 1911-es betegségbiztosítási törvény egyáltalán nem nyújtott támogatást kórházi ápolásra és szakorvosok szolgáltatásaihoz. A betegségbiztosítások tehát kezdetben tipikusan a pénzbeli juttatásokra koncentráltak. Néhány ország – mint például Dánia – kivételével a második világháború után zajlott le a természetbeli

juttatások gyors kiterjedése. Bár a pénzbeli juttatásokat is tovább bővítették, ezek mégis fokozatosan háttérbe szorultak a természetbeni ellátásokra – pl. kórházi ápolás, gyógyszerek – fordított kiadások mögött, mivel utóbbiakban a költségek növekedése nagyobb ütemű volt. Az egészségbiztosítás esetében különösen erős tendencia volt a fedezett kockázatok kiterjesztése a betegségnek nem tekinthető helyzetekre, mint az állapotosság, a szülés utáni gyermekgondozás, vagy a fogamzásgátlás.

A munkanélkülibiztosítás terén viszonylag korán – Franciaország kivételével mindenütt a második világháborúig – igyekeztek a családok anyagi helyzetéhez igazítani a szolgáltatásokat az eltartottak számát figyelembe vevő pótlék meghatározásával. Az 1960-as évek végétől jellemző tendencia volt a munkanélküliség okának figyelembevétele a juttatások megállapításánál. Konjunktúrális okok vagy technológiai átalakítás miatt bekövetkezett tömeges elbocsátás esetén majdnem a teljes korábbi bér összegét folyósították segélyként.

A családi pótlékot először 1921-ben Ausztriában vezették be. Ez a juttatás a többi anyasági-családi támogatással együtt sajátos helyet foglalt el, mert gyakran a társadalombiztosításhoz kapcsolódott, de nem annyira a társadalombiztosítási ellátások részeként, hanem a biztosítotti jogviszonytól függetlenül folyósították. A második világháború előtt még csak három nyugat-európai országban létezett ennek valamilyen formája, de az 1950-es évek közepén már mindegyik országban. (5.1. táblázat)

A fentiekén túl az új, társadalombiztosításhoz kötődő juttatásokra jó példa lehet az idősök gondozására való jogosultságának bevezetése 1968-ban Hollandiában, vagy a csődbejutott vállalatok dolgozóinak fizetett bér Németországban. Emellett a társadalombiztosításon kívül eső jóléti szolgáltatások is növekedtek, s közöttük újak is kialakultak és széleskörűen elterjedtek: ilyen volt például a lakhatási támogatás vagy a tanulmányi ösztöndíj. Mindazonáltal a jóléti – s közöttük a társadalombiztosítási – programok gyors differenciációja és bővülése az 1970-es évek közepén véget ért. A gazdasági recesszió, párosulva olyan demográfiai jelenségekkel, mint a lakosság elöregedése, lefékezte a növekedés korábbi ütemét, sőt egyes programok megszűnéséhez vagy átstrukturálásához vezetett.

A juttatások/szolgáltatások bővülésének minden fontos társadalombiztosítási területen és nyugat-európai országban látható folyamata azonban nem jelentette azt, hogy az egyes programok azonos jelentőséggel bírtak volna, s a növekedési dinamikájuk egyforma volt. Bár – mint láttuk – a nyugdíjbiztosítást többnyire nem elsőként vezették be a társadalombiztosítási programok közül, létrehozása után a rá

fordított kiadások rendszerint gyorsan meghaladták a többi programét. A nyugdíjak aránya – Franciaország kivételével – már 1960-ban is mindenütt a legmagasabb volt az összes tétel között, s átlagosan a társadalombiztosítási kiadások felét tette ki. A nyugdíjak indexálásának második világháború után jellemző bevezetése – azaz a bérek növekedési üteméhez való igazítása – párosult a nyugdíjprogramoknak a lakosság egyre szélesebb rétegeire való kiterjesztésével és a nyugdíjaskorú lakosság folyamatos gyarapodásával. E három tényező együtt a kiadások expanzióját eredményezte. Ez nem csupán a társadalombiztosítás, hanem a jóléti kiadások egészének jelentős növekedését is hozta, vagyis a jóléti állam 60-as évekbeli expanziójának egyik kiindulópontja volt.

Nem mond ennek ellent az, hogy az 1960 utáni két évtizedben az egészségügyi kiadások részaránya nőtt a legdinamikusabban: 1980-ban ezek már a társadalombiztosítási kiadások átlagosan 30,3%-ára rúgtak Nyugat-Európában. Ez a növekedés ugyanis csak kis részben a nyugdíjak, sokkal inkább a családi pótlék és az anyasági ellátások arányának rovására következett be: előbbi korábban tekintélyes részaránya átlagosan kevesebb mint felére zsugorodott a két időpont között. A szokásos tényezők – a jogosultság kiterjesztése, az időskorú lakosság arányának emelkedése és az ellátás színvonalának javulása – mellett a növekedés okai között speciális tényezőként megjelent az egészségügyi szolgáltatások "árrobbanása" is, vagyis ezek árszínvonalának átlagosnál nagyobb mértékű növekedése.

A jóléti államok történetében újabb jelentős változást eredményezett a tömeges munkanélküliség megjelenése az 1970-es és 1980-as években. Magas arányú munkanélküliség ugyan már a két világháború között is kialakult az ipari országokban, de akkor még közel sem volt olyan nagyfokú az állam elkötelezettsége a jövedelmek szintentartására, mint ebben a periódusban. Ennek az elkötelezettségnek az eredményeként a munkanélkülieknek juttatott segélyek néhány országban számottevően befolyásolták a jóléti költség szerkezetét. A munkanélküliség következményei (szociális juttatások iránti növekvő kereslet, ugyanakkor kevesebb járulékfizető) hozzájárultak ahhoz is, hogy bár sok helyütt a jóléti állam leépítésének szükségességéről folyt a vita, a gyakorlatban – például az 1980-as évek második felének Angliájában – a jóléti kiadások egyes programok megszüntetése vagy átalakítása ellenére nem, vagy csak kis mértékben csökkentek. A különbségek azonban igen nagyok voltak az egyes országok között ezen a téren, s összességében a munkanélküli-kiadások még a tömeges munkanélküliség megjelenése ellenére is relatíve csekély hányadát tették ki a társadalombiztosítási kiadásoknak Nyugat-Európában.

Az előbbiekben a társadalombiztosítás terén megfigyelt fejlődési tendenciák legtöbbször a jóléti intézmények szélesebb körének szerkezetét vizsgálva is látható. A második világháború után az oktatásra, az egészségügyre és a nyugdíjakra fordított összegek tették ki a teljes jóléti kiadások túlnyomó részét Nyugat-Európában. Az oktatási kiadások aránya a második világháború után kezdetben emelkedett, de a 70-es évektől – Finnország kivételével – mérséklődött az összes kiadás között, az egészségügyre és a nyugdíjakra fordított összegek aránya ellenben fluktuációkkal ugyan, de végig nőtt. A nyugdíjkiadások nagy tehetetlenségét mutatja, hogy azok arányai az 1970-es évek közepe utáni lassuló gazdasági és jóléti növekedés közepette is emelkedtek.

(A *lefedettség bővülése*) A nyugat-európai társadalombiztosítás kezdeti, első világháború előtti formái a lefedettség mértéke szempontjából közel sem voltak széleskörűnek nevezhetők: a lakosság illetve a foglalkoztatottak kis hányada részesült csupán a biztosításokban. Talán csak Németország és bizonyos tekintetben Anglia és Dánia tekinthetők kivételnek. Németországban már a századfordulón is a gazdaságilag aktív lakosság nagyobbik hányada rendelkezett baleset- és nyugdíjbiztosítással, Angliában pedig 1910-ben a balesetbiztosításról mondható el ugyanez. (5.5., 5.6., 5.7. táblázat)

A szociális jogok fejlődése terén a következő évtizedek egyik legjellemzőbb tendenciája volt a társadalombiztosításban részesedők arányának fokozatos növekedése. Ez a folyamat már a két világháború között is sokat haladt előre – különösen a skandináv országokban –, de az univerzalitás (a lakosság egészének bevonása a társadalombiztosításba) irányába való fejlődés különösen a második világháború után gyorsult föl. Teljes lefedettségről még a vizsgált korszak végén sem mindenütt beszélhetünk, de a lefedettség az 1980-as évekre már olyan szintet ért el, hogy e tekintetben – Peter Flora nyomán – egyenesen "érettnek" nevezhetjük a nyugat-európai társadalombiztosítási rendszereket.

A társadalombiztosítási jogosultságok kiterjesztése már a kezdetektől két fő irányban történt. Az egyik irány a mind szélesebb foglalkoztatotti csoportok saját jogon történő bevonása a biztosításokba volt. A másik irányként egyre többen részesedtek nem saját jogon is a szolgáltatásokból, mivel azokat kiterjesztették a hozzátartozókra – természetesen elsősorban a betegségbiztosítás esetében –, illetve a hátramaradottakra, több juttatásnál pedig figyelembe vették az eltartottak számát. De a jogok

kiterjesztésében más tekintetben is sajátos törvényszerűség érvényesült. Míg a politikai jogok döntően a társadalmi hierarchiában felülről lefelé haladva terjedtek Nyugat-Európában, addig a szociális jogok esetében ez többé-kevésbé fordítva történt. Elsőként a legfontosabb iparágakban dolgozó, s a különösen veszélyes foglalkozásokat űző munkásokat vonták be a programokba, majd azok kiterjedtek minden ipari munkásra, később a mezőgazdasági munkásokra. Ezután rendszerint a jobban keresők, s végül az önállóak következtek. Az önállóak – különösen a parasztok – bevonása mindazonáltal bonyolult folyamat volt, már csak azért is, mert e rétegek gyakran maguk is ellenezték a társadalombiztosítással járó terheket. Végül más, nem munkavállalói társadalmi csoportok, mint például a diákok is saját jogon biztosítottá váltak sok országban. A társadalom periferiáin élők kivételt jelentettek ebből a szempontból, mert ők viszonylag későn részesültek a szociális jogokból. Ez a fajta fokozatos kiterjesztés mindenekelőtt az ún. bismarcki típusú társadalombiztosítási rendszerrel rendelkező országokban érvényesült. A folyamatos bővítések következtében egy idő után több ilyen államban is – pl. az NSZK-ban, Ausztriában, Franciaországban a 70-es évekre – a lakosság szinte egésze biztosítottá vált. Ezzel szemben a gyakran Beveridge-típusúnak is nevezett szociális rendszerű országokban – ahol egyes szolgáltatások állampolgári jogon járnak – sokszor ugrásszerűen ment végbe a jogosultak számának növekedése. A skandináv országokban és Nagy-Britanniában bizonyos jóléti programokat egyszerre terjesztettek ki a lakosság egészére a két világháború között és a második világháború után.

A jóléti jogosultságokat meghatározó elveket vizsgálva azt láthatjuk, hogy a társadalombiztosítási programok kezdeti, első világháború előtti szakaszában két rendszer dominált ezen a téren: a munkahely típusához igazodó, s járulékfizetést feltételező és a rászorultsági alapú rendszer. Az előbbi típusba tartoztak például a nyugdíjbiztosítás juttatásai Németországban, melyekből kezdetben csak a munkások részesedhettek, s ők is a befizetett járulékaik függvényében. Több skandináv országban és Nagy-Britanniában ellenben inkább az életkortól és a jövedelem nagyságától függött az, hogy ki volt jogosult az állami nyugdíjbiztosítás szolgáltatásaira. Az ilyen rászorultsági alapú állami nyugdíjat elsőként Dániában az 1890-es években vezették be, majd Nagy-Britanniában 1908-tól hasonló rászorultsági alapú, s előzetes járulékfizetéshez nem kötött nyugdíjrendszer működött.

Később ez a kettős jogosultsági minta változni kezdett. Az első világháború után átmenetileg előtérbe került a rászorultsági elv, de azután még a két világháború között visszaszorult, s még inkább a század második felében. Például az öregségi

nyugdíjbiztosításban ez azt jelentette, hogy míg 1930-ban a vizsgált országok többségében érvényesült ez az elv a jogosultság megállapítása során, addig a háború utáni években már csak kb. az országok feléről mondható ez el, az 1980-as évekre pedig már mindenütt megszűnt érvényesülni, illetve csak a kiegészítő nyugdíjknál maradt meg Írországon, Svájcban és Olaszországban.

Emellett már korán megjelent az állampolgárság (citizenship) elve, mint a jogosultságot biztosító tényező: Svédországban 1913-ban egy univerzális, minden állampolgárra kiterjedő járulékfizetésen alapuló nyugdíjprogram mellett döntöttek. Ez ekkor még inkább elvi jelentőségű volt, mert nagyon alacsony színvonalú juttatásokat biztosított. Az állampolgárság néhány évtizeddel később, a két világháború között, s különösen a második világháború utáni években azonban már jelentős gyakorlati szerephez is jutott a szociális jogok érvényesítésében. E folyamat része volt a minden állampolgárra kiterjedő betegség- és nyugdíjbiztosítás bevezetése Dániában, s fontos állomása a Beveridge-jelentés is, de különösen az ezt követő és részben a jelentésen alapuló reformok Nagy-Britanniában. Itt az egészségbiztosítás átalakítása, a National Health Service létrehozása során egyértelműen az állampolgársági elvet érvényesítették a jogosultságok meghatározásában közvetlenül a második világháború után. Ennek ellenére mégis azt mondhatjuk, hogy a világháború utáni két évtizedben a jóléti rendszerek nagy expanziója inkább a korábbi jogosultsági elvek alapjain ment végbe. Csak az 1960-as – vagy más értékelések szerint az 1970-es – évektől vált igazán jelentőssé az állampolgárságnak mint a jogosultságot meghatározó szempontnak az érvényesülése. Ez különösen a – gyakran szociáldemokratának nevezett jóléti modellhez tartozó – dán, svéd, finn társadalombiztosítási rendszerről mondható el, mely lényegében minden releváns társadalmi csoport számára nyitva állt. Dániában pl. az önkéntes munkanélkülibiztosításhoz az önállóak is csatlakozhattak, miként az állami alapnyugdíjat is megkapták, amelyhez csak egy bizonyos életkort kellett elérni, s meghatározott ideig az országban tartózkodni. A kiegészítő állami nyugdíj mindamellett itt is munkaviszonyt és járulékfizetést feltételezett. (5.8. táblázat)

Az állampolgárság elvének növekvő érvényesülése a szociális jogosultságok terén azonban nem jelenti azt, hogy a tágabb értelemben vett univerzalitás – a szociális jogok tökéletesen egyenlő volta érvényesült volna ebben az időszakban Nyugat-Európában. Ez leginkább Skandináviában valósult meg, míg a legtöbb országban a juttatások járulékfizetéshez kapcsolódtak, s a foglalkozás jellege is meghatározta őket. Például Franciaországban a társadalombiztosítási rendszerek egyre inkább kitértek,

egymással összeolvadtak, s juttatásaik színvonala is közelített egymáshoz, ám ennek ellenére a jogosultságok feltételeiben mindvégig fennmaradtak a jelentős eltérések az egyes biztosított csoportok között: így például 12 foglalkozások szerint elkülönült állami nyugdíjprogram létezett 1980-ban. A vizsgált korszak végén a gyakran konzervatívnak vagy korporatistának is nevezett jóléti típus szintén jellemző képviselője Németország volt, ahol a különböző foglalkozási csoportok számára eltérő társadalombiztosítási rendszerek léteztek. A magánszektorban foglalkoztatottak saját biztosítási programmal rendelkeztek, de e szektoron belül is külön rendszerek álltak például a mezőgazdasági dolgozók vagy a bányászok rendelkezésére, s az önállóak is egy saját társadalombiztosítási programba léphettek be. A közszolgálatban állók juttatásainak részét képezte egy ugyancsak elkülönült társadalombiztosítási rendszerhez való tartozás.

Ugyanakkor a különböző jogosultsági rendszerek között egyfajta közeledés is megfigyelhető. Azokban az országokban, ahol általános és egységes biztosítások léteztek, a juttatásokat kissé differenciálták a jövedelmek, vagyis a befizetett járulékok arányában. Ez történt az Egyesült Királyságban és a skandináv országokban 1959 és 1966 között, ahol az egységes nyugdíjak mellé bevezettek jövedelemarányos kiegészítő nyugdíjat is. Azokban az országokban ellenben, ahol jövedelemarányos nyugdíjrendszer volt érvényben, bevezettek egységes elemeket is a nyugdíjrendszerbe. Ez következett be Hollandiában (1956), Olaszországban (1965) és Németországban (1972). Később, az 1980-as években a konvergencia folytatódott, de a "welfare state" helyett a "workfare state" alapján, vagyis a jóléti juttatások jogosultságai mind nagyobb mértékben kapcsolódtak a munkaerőpiaci helyzethez az állampolgári elv helyett.

(A jóléti juttatások színvonala) A kezdeti társadalombiztosítási programok juttatásai meglehetősen alacsony színvonalúak voltak, s emellett statikusnak is mondhatók, mivel az árak, a bérek illetve a gazdasági teljesítmények növekedése nem hatott színvonalukra, már csak azért sem, mert nagyjából a második világháborúig általában nem feltételezték, hogy a nyugdíj folyósításának kezdete valóban egybeesik a munkavállalás végével, s így a nyugdíj egyedül szolgálja a megélhetést. A társadalombiztosítás egyik fontos fejlődési tendenciájaként azonban – különösen a második világháború utáni időszakban – a juttatások mértéke mindinkább közeledett a munkajövedelmek szintjéhez. Ezáltal azok már nem csak a legsúlyosabb szociális problémák, szükséghelyzetek enyhítését látták el, hanem mindinkább a biztosított által

korábban már elért jóléti színvonal – viszonylagos társadalmi státusz – fenntartását illetve megközelítését is szolgálhatták. Ennek egyik eszköze volt az, hogy a juttatásokat folyamatosan a gazdasági teljesítményekhez illetve az aktív lakosság jövedelmeihez igazították, s ezzel a gazdasági növekedésből a már nem aktív generációkat vagy a juttatásokra más okból jogosultakat is részesítették. Az 1957-es német nyugdíjreform nyelvén ez a nyugdíjak "dinamizálását" jelentette. Bár a német reform mindenekelőtt hosszú távú hatása miatt volt jelentős, az a nyugdíjak azonnali és radikális emelését is eredményezte: a munkások esetében 65,3%-kal, az alkalmazottak esetében 71,9%-kal. Később ezt az elvet Németországban a többi juttatás – legutoljára 1974-ben a táppénz – esetében is bevezették, s – változó módszerekkel ugyan, de ugyanezt tették más országok is.

A juttatások relatív szintjének alakulását a két legjelentősebb pénzbeli juttatás, a nyugdíj és a táppénz színvonalának változása megfelelően jellemezheti. A második világháborúig a nyugdíjak viszonylag szerény összegűek voltak, ezt követően azonban gyorsan nőttek. Tizenkét nyugat- és dél-európai országban 1939-ben a nyugdíjak átlagos összege a munkások átlagjövedelmének mintegy 12%-át tette ki. Ekkor a németországi és olaszországi átlagos nyugdíjak relatív szintje volt a legmagasabb. 1950-ben a munkások átlagos jövedelmének 20-30%-ára rúgtak a nyugdíjak Nyugat-Európában (Dániában 1/3-ára, Svédországban 1/5-ére, Norvégiában 1/6-ára), s csak néhány országban (Ausztria, Franciaország) haladták meg annak felét. A bérekhez viszonyítva a legmagasabb nyugdíjat a második világháború után Ausztriában fizették, s ezt az országot csak az 1970-es években érte be Belgium. 1985-ben a nyugdíjak átlagos szintje Ausztriában, Belgiumban, Olaszországban, Finnországban, Norvégiában, Svédországban már meghaladta a jövedelmek 2/3-át. A másik póluson valamivel 50% alatti aránnyal Írország helyezkedett el. Összességében ekkorra már maga a nyugat-európai átlag is jóval 50% fölé emelkedett. A nyugdíjakhoz hasonlóan dinamikus emelkedést láthatunk a betegségbiztosítás pénzbeli ellátásainak (táppénz) relatív, keresetekhez viszonyított szintjében is, amely majdnem megháromszorozódott 1930 és 1985 között. Utóbbi időpontban egy sor nyugat-európai országban – így Ausztriában, Finnországban, Németországban, Norvégiában, Svédországban – már a kereset 90-100%-át fizették táppénzként. A legalacsonyabb arányú táppénzt ugyanekkor Belgiumban, Nagy-Britanniában és Franciaországban folyósították.

A kommunista jóléti rendszerek

Itt kell jelezniünk, hogy a jóléti állam, jóléti politika, jóléti társadalom fogalmakat általában a magántulajdonon alapuló piacgazdasággal és a plurális politikai rendszerrel rendelkező államok vonatkozásában használják, s kevésbé a kommunista országok esetében. Ugyanakkor a kommunista országokban mind a polgárok jólétéért viselt kollektív felelősség gondolata, mind pedig az ennek többé-kevésbé megfelelő intézmények is megvoltak. Ezért esetükben is indokolt lehet a jóléti állam fogalmának használata.

A jóléti intézmények strukturális jellemzői terén a század közepétől nőttek a Nyugat-Európa és Kelet-Közép-Európa közötti eltérések, mivel a kommunista országokban a szociális jogok sajátos szerkezete jött létre. A Nyugat-Európával szembeni legfontosabb különbségként a szociális biztonság alapintézménye a teljes foglalkoztatottság – sőt munkakényszer – volt, még akkor is, ha ez nem mindig és mindenhol érvényesült, s alacsony jövedelmekkel párosult. Szintén fontos – bár időben ugyancsak változó jelentőségű – intézmény volt egyes termékek és szolgáltatások ártámogatása, s a munkahelyekhez kapcsolódó szociálpolitikának a rendszere. Emellett sajátosan ellentmondásosan alakultak a társadalombiztosítás funkciói: a hagyományos szegénypolitika szinte teljes megszüntetése egyfelől növelte a társadalombiztosítás jelentőségét, ugyanakkor a szociálpolitika szempontjainak érvényesülése más, a nyugat-európai társadalmakban viszonylagos autonómiával rendelkező területeken -- mint az árképzés vagy munkaerőpiac -- csökkentette a társadalombiztosítás jelentőségét az egész jóléti rendszeren belül.

A második világháború után igen jelentős ütemben nőtt a társadalombiztosítási ellátásokra jogosultak aránya Kelet-Közép-Európában, s ez a lefedettség arányokat már az első évtizedekben is közelítette a nyugat-európai színvonalhoz. Ugyanakkor az 50-es években egyes társadalmi csoportok -- mindenekelőtt a parasztság -- politikai szempontok által vezérelt diszkriminációja a jogosultságok feltételeit illetően inkább távolodást jelentett Nyugat-Európától, bár a jogosultsági feltételek kétségtelenül ott is messze álltak a minden csoport számára egységestől az 50-es években. A juttatások színvonalának meghatározása terén látható erőteljes nivelláció, mely korábban már megszerzett jogosultságokat is elvett, vagyis egyes csoportokat szintén diszkriminált, ugyancsak a korai kommunista jóléti rendszer olyan vonásának tekinthető, melynek nem volt párhuzama Nyugat-Európában, s a juttatások bérekhez viszonyított színvonala

is alacsony volt ilyen összehasonlításban. A diszkrimináció legdurvább megnyilvánulásai azonban hamarosan megszűntek, s a 60-as és 70-es években a jogosultságok feltételeinek szabályozása terén kibontakozó egységesítési tendencia, párosulva a lefedettség gyors növekedésével, az univerzalizáció irányába való olyan elmozdulásnak tekinthető, ami már megegyezett a Nyugat-Európában látható folyamatokkal. Sőt, Kelet-Közép-Európában a társadalombiztosítás előbb terjedt ki a lakosság egészére, mint a legtöbb nyugat-európai országban. A juttatások relatív szintje ellenben nem alakult kedvezően nyugat-európai összehasonlításban. Jól mutatja ezt a nyugdíjaknak az egyébként is igen alacsony bérekhez viszonyított aránya. Magyarország ebben a tekintetben a 80-as évek elejére kiemelkedett a régióban arányával. Az 1982-ben 57%-os arány lényegében elérte az OECD országok átlagát (58%), de messze meghaladta más kommunista országok, pl. az NDK 30%-os, de még Csehszlovákia 45%-os szintjét is.

A nivellációs törekvések ellenére a munka illetve az ehhez kapcsolódó jövedelem szerepe döntő volt a társadalombiztosítási juttatások mértékének meghatározásában, s a pénzbeni ellátások színvonalában fennálló különbségek mérséklése egyre kisebb hangsúlyt kapott. Ezek legfontosabb elemei a keresetekhez kapcsolódtak az 1980-as évek végén is. Ez a módszer nyilvánvalóan a munkaerőpiacon való maradás ösztönözésére is szolgált a munkaerőhiányos gazdaságban. Igaz, ezzel valamelyest ellentétben állt a nyugat-európai viszonylatban igen alacsonynak számító nyugdíjkorhatár mind a nők, mind pedig a férfiak esetében. Az ellentmondás azonban csak részleges, mert a nyugdíjrendszer egyértelműen ösztönözte a nyugdíjkorhatár elérése utáni munkavégzést, hiszen a viszonylag alacsony nyugdíjat további munkával töltött évekkel jelentősen emelni lehetett. A táppénz kiszámításának alapja szintén kizárólag a jövedelem volt.

Kelet-Közép-Európában a 80-as évekre mind több juttatást állampolgári jogon folyósítottak, s a 70-es évek közepétől – hasonlóan a brit vagy a svéd rendszerekhez – az egészségügyi ellátás összes természetbeni juttatása e körbe tartozott. Ugyanakkor más fontos társadalombiztosítási szolgáltatások, mint pl. a nyugdíjak vagy a táppénz, mind a jogosultságok feltételei, mind a színvonaluk terén erősen kapcsolódtak a járulékfizetéshez, ami inkább a konzervatívnak nevezett nyugat-európai jóléti típusra emlékeztetett. E nyugat-európai hasonlóságok egyben azt tükrözik, hogy a 80-as évekre a kelet-közép-európai társadalombiztosítási rendszer a jogosultságok szabályozása terén többnyire a kontinens nyugati felén megszokott megoldások keverékét alkalmazta.

Külön indokolt kitérni az ártámogatások rendszerére. A kommunista országokban ugyanis a jóléti politika egyik fontos eszköze volt az alapvető fogyasztási javak és szolgáltatások árának állami támogatása. Ennek deklarált célja – a jövedelmek vásárlóerejének megőrzése-emelése illetve kiegyenlítése – hasonló volt a jóléti politika más eszközeivel elérni kívánt célokhoz. Ugyanakkor azonban az ártámogatások jóléti kiadások közötti szerepeltetése problematikus, mert ezeknek a támogatásoknak a filozófiája nagy mértékben különbözött az eddigiekben ismertetett jóléti juttatások elveitől. E támogatások funkciója ugyanis nem egyszerűen a szociálpolitika volt, hanem annál összetettebb, például gyakran a gazdaságtalan termelés mesterséges fenntartása. Ezenkívül számos kutatási eredmény szerint mérsékelt szociálpolitikai hatással jártak, elsősorban azért, mert a gazdagabb rétegek átlagon felül részesedtek belőlük. Ráadásul egyes területeken (pl. egészségügy) az erőforrások jelentős pazarlásához is vezettek.

Mindenesetre tény, hogy az ártámogatások nagy költségvetési kiadásokkal jártak a kommunista országokban, s így Magyarországon is, bár itt közel sem öltöttek akkora méreteket, mint például az 1980-as évek NDK-jában, ahol az ártámogatásokra fordított összegek meghaladták a társadalombiztosítási kiadásokat is. Az ártámogatások alakulása ezenkívül sajátos, a többi szociálpolitikai juttatásétól eltérő dinamikával rendelkezett. Magyarországon növekedése – lakástámogatások nélkül – az 1950-es és az 1970-es években, valamint az 1980-as évek első felében volt a leggyorsabb, s – az 1986-1987-es csúcspont után – meredeken csökkent a jelentősége. Ha az ártámogatásokat – a fenti megfontolások ellenére – figyelembe vesszük a magyarországi jóléti kiadásoknál, akkor azt láthatjuk, hogy ezek GDP-hez viszonyított aránya 1960 körül elérte, illetve kissé meghaladta, majd egy visszaesés után az 1970-es években ismét elérte a nyugat-európai átlagot, s a vizsgált korszak végéig megközelítően ezen a szinten maradt.

A jóléti fejlődés meghatározói

Mint láttuk, a 19. és 20. század során Európa minden országában megjelent a jóléti állam valamilyen formája, s emellett a jóléti szolgáltatások – időnként igen gyors ütemű – expanziója is megfigyelhető. A jóléti állam ezen "univerzális" elterjedésére számos magyarázat született a nemzetközi történeti és szociológiai-politológiai irodalomban. Más kutatók ezzel szemben éppen a jóléti államok közötti különbségek

okait próbálták feltárni, vagyis azt, hogy az ipari államok, s köztük az európai országok miért eltérő időpontban és eltérő módon vezették be jóléti intézményeiket, s ezek miért futottak be különböző fejlődési pályákat. Az alábbiakban mi is a jóléti fejlődést meghatározó legfontosabb tényezőkkel foglalkozunk.

Egyes szerzők a jóléti intézmények terjedését egyfajta nemzetközi diffúziós folyamatnak tekintik. Feltűnő ugyanis, hogy a bismarcki elveken alapuló társadalombiztosítás más országokban milyen gyorsan elterjedt, s a társadalombiztosítás Németország környezetében még a kevésbé fejlett országok körében is fejlettebb formát öltött, mint távolabb tőle. Jelei vannak annak is, hogy a politikai döntéshozók valóban nagy figyelmet szenteltek annak, mi történik ezen a téren Németországban, sőt az átvétel egyfajta intézményesített módjának létezését mutatja, hogy több országból delegációk érkeztek Németországba a társadalombiztosítás tanulmányozására.

Ugyanakkor megállapítható, hogy bár a szociálpolitikával kapcsolatos gondolatok átlépték a határokat, de a gondolatok jelenléte önmagában nyilvánvalóan nem elegendő a jóléti programok kialakulásához. További tényezők figyelembevétele szükséges annak megválaszolásához, hogy a gondolatok-elképzelések miért váltak valósággá az egyik társadalomban, s miért nem a másikban: a német példa miért talált korai követőkre például egyes skandináv országokban, s miért nem utánozta Németországot Nagy-Britannia?

Az interpretációk egy másik jellegzetes, gyakran funkcionalistának is nevezett irányzata a jóléti állam kialakulását és fejlődését a szocioökonómiai változásoknak, az "indusztrializmus logikájának" tulajdonítja. Ezen irányzat képviselőinek érvelése szerint egyrészt az iparosodás eredményeként megváltozott életkörülmények igényelték, másrészt pedig az iparosodás által teremtett javak lehetővé tették, hogy a 19. század végétől állami jóléti rendszereket vezessenek be. Az életkörülmények változása ebben az összefüggésben mindenekelőtt a mezőgazdasági foglalkoztatottság arányának visszaesését, széleskörű urbanizációt, a munkaerő és a termelőeszközök tulajdonának elkülönülését, egy tulajdon nélküli, városokban koncentrálódó munkásosztály kialakulását jelentette. Az iparosodás nyomán az egyéni és családi jövedelmek elváltak, a családi és rokoni kapcsolatok meglazultak, s egyszersmind nőtt az idős korosztályok aránya. Az ily módon a különböző kockázatokkal szemben kiszolgáltatottabbá vált rétegek igényeit az állam segítette kielégíteni jóléti programokkal. A későbbiekben, a 20. század során a szociális kiszolgáltatottság ugyan mérséklődött, de ekkor a jól képzett és megbízható, mobil munkaerő iránt jelentkezett kereslet, melynek kielégítését szintén

nagyban elősegítették a nyugdíj- és más jóléti programok. Az iparosodás nyújtotta lehetőségek közé tartoztak mindenekelőtt a gazdasági növekedés teremtette erőforrások, az állami bürokráciák centralizációja és professzionalizációja, s így teljesítőképességének növekedése. Ehhez járult az is, hogy a javuló kommunikációs lehetőségeket mind az állami bürokrácia, mind pedig a szervezkedő társadalmi osztályok/csoportok kihasználhatták.

Egyes szerzők kiemelik, hogy a gazdasági fejlődés hatásait mindenekelőtt a demográfiai tényezők közvetítik a jóléti rendszerek felé, hiszen az iparosodás nyomán csökken a halandóság és a születések aránya is, s az elöregedő népesség egyre nagyobb igényeket támaszt a jóléti szolgáltatások iránt. Szintén felmerült, hogy a programok kora is pozitív összefüggésben van azok kiterjedtségével, mivel az egyszer már létrejött programok tehetetlenségi erővel rendelkeznek, s ennek folytán törvényszerűen bővülnek.

Valamilyen fokú összefüggés a szocioökonómiai fejlődés és az állam jóléti tevékenysége között nyilvánvaló. A modernizáció során keletkeznek olyan problémák, melyekre válasz lehet az állami szociálpolitika, s a gazdaságilag fejlettebb államok nagyobb forrásokkal rendelkezhetnek e célokra. Ugyanakkor a jóléti állam történetéről folytatott nemzetközi kutatások összességében cáfolni látszanak azokat az elképzeléseket, melyek a jóléti állam kialakulását és fejlődését közvetlenül a társadalmi–gazdasági átalakulásból vezetik le, azt feltételezve, hogy amikor a modernizáció elér egy bizonyos szintet, akkor kialakulnak, majd töretlen gazdasági növekedés esetén kiterjednek a jóléti programok. Amikor ellenben a gazdasági fejlődés akadozik, felmerül a jóléti rendszerek visszafejlesztésének szükségessége.

Az empirikus vizsgálatok bebizonyították, hogy bár valóban Nyugat-Európa majd minden országában bevezettek társadalombiztosítási törvényeket 1880 és 1914 között, ezt azonban a nyugat-európai társadalmak a szocioökonómiai fejlődés különböző fokán tették meg. Sőt, Jens Alber, Gosta Esping-Andersen és mások joggal mutatnak rá, hogy az első modern társadalombiztosítási rendszerek az 1880-as években nem a legiparosodottabb-legurbanizáltabb Angliában jöttek létre, hanem éppen az ekkor még lényegesen elmaradottabb Németországban és Ausztriában.

Az állami szociálpolitika kiterjedésére, expanziójára ugyanez érvényes. A két világháború között az akkor még viszonylag kevésbé fejlett Skandinávia volt az a terület, ahol a legdinamikusabb jóléti fejlődés látható. Azonos gazdasági fejlettségű

országok a második világháború után is nemzeti termékük eltérő hányadát fordították jóléti célokra, s jóléti intézményeik is jelentősen különböztek egymástól.

De a gazdasági meghatározottság abban az értelemben sem érvényes, hogy a jóléti rendszerek fejlettsége idővel terhet jelent a gazdaság számára, s ezt kiváltja a korlátozás igényét. Száz év jóléti expanzió után, az 1980-as években nem Skandináviában kérdőjelezték meg leghevesebben az állami szociális rendszerek szükségességét, ahol azok a legkiterjedtebbek voltak, hanem Nagy-Britanniában, ahol a jóléti kiadások egyébként is relatíve alacsonynak számítottak.

A politikai tényezők meghatározó szerepét hangsúlyozza egy másik, az ún. konfliktuselméleti interpretációs irányzat. E szerint mind az első állami jóléti programok bevezetésében, mind pedig azok továbbfejlesztésében döntő szerepük volt a társadalmi mozgalmaknak. A társadalmi problémák ugyanis csak társadalmi küzdelmek eredményeként tudatosulnak, s megoldásuk is csak olyan mértékben lehetséges, amennyire az egy társadalmi csoport érdekében áll, s ez a csoport politikai síkon képes azt kiharcolni a többi csoporttal szemben. Természetesen ennek a küzdelemnek a kimenetele a politikai erőviszonyoktól függ, melyekben döntő változást hozott a politikai demokrácia kiteljesedése, konkrétan a parlamentarizmus és a választójog kiterjesztése. Az irányzat (neo)marxista változata szerint ez a munkások politikai és szakszervezeti szerveződésének megélénkülésével járt, s éppen a megerősödött munkáosztály ezen szerveződése, s különösen a szociáldemokrata munkásmozgalom volt képes arra, hogy kikényszerítse a jóléti fejlődést.

A társadalmi mozgalmaknak döntő szerepet tulajdonító felfogás pluralista változata szerint a demokratizáció átalakítja a különböző politikai csoportok érdekérvényesítő képességét, de nem csupán a munkáosztály lép fel új szociális jogokért, a jóléti rendszereken keresztül történő újraelosztás érdekében, hanem más osztályok, sőt, akár az osztályfogalommal le sem írható csoportok – pl. a nyugdíjasok – is ezt teszik. Ennek megfelelően nem csak a munkáspártok, hanem a konzervatív pártok is nagymértékben közreműködtek a jóléti állam kibővítésében.

Valóban fontos érvek szólnak a politikai tényezők fontossága mellett a jóléti állam kialakulásában és fejlődésében. Ezek a tényezők azonban közel sem csupán a szociáldemokrata mozgalmat jelentik. Különböző országok társadalombiztosítási programjainak bevezetési körülményei cáfolni látszanak azt a lehetséges egyszerű ok-okozati összefüggést, mely szerint a munkásmozgalom követeléseai jelentkeztek a törvényekben. Egyrészt ez esetben is igaz, hogy a programok a szociáldemokrata pártok

és más munkásszervezetek-szakszervezetek egészen eltérő fejlődési színvonala mellett jöttek létre: volt ahol a munkáspártok egyáltalán nem kaptak szavazatokat, és volt, ahol azok nem kevesebb, mint felével rendelkeztek az első társadalombiztosítási program bevezetése idején. Másrészt a társadalombiztosítási programok bevezetése rendszerint nem a szocialista munkásmozgalom követelésére, sőt gyakran éppen annak ellenkezése ellenére történt meg. Németországban erre láthatunk példát: a bismarcki társadalombiztosítási törvények meghozatalát a német szociáldemokrácia ellenezte, mivel a forradalmi törekvések leszerelési kísérletét látta benne.

Nyilvánvaló empirikus összefüggés látható ugyanakkor a kormányzati rendszerek jellege és a korai társadalombiztosítási törvények között. Az autoriter – vagy inkább nem parlamentáris – rendszerek (Németország, Ausztria, Dánia 1901-ig, Finnország, Svédország) korábban bevezették ezeket, mint a parlamentáris demokráciák (pl. Franciaország, Belgium, Hollandia, Norvégia, Egyesült Királyság). Különösen a kötelező biztosítások terén volt nagy a különbség: 1900-ig az előbbiek hétszer annyi kötelező biztosítási rendszert hoztak létre Nyugat-Európában, mint az utóbbiak. Ezek a nem-parlamentáris rendszerek – pontosabban a legitimációs hiánnyal küszködő politikai elitek – szükségét érezték annak, hogy a társadalombiztosítással legitimálják magukat. Ráadásul ezek az országok erős bürokráciájuk révén képesek is voltak a vele járó jelentős szervezési-adminisztrációs feladatokat jó hatékonysággal megoldani. A legitimációs célokat mutatja az is, hogy a társadalombiztosítási programok igen nagy hányadát az autoriter országokban közvetlenül a nem teljes legitimitású választások előtt vezették be.

Azonban nem csupán a társadalombiztosítás kialakulásának időszakában, hanem a későbbiekben sem igazolható, hogy a szociáldemokrata – vagy más – politikai erők vezető szerepet töltöttek volna be a jóléti állam fejlődésében. A századforduló és az első világháború közötti időszakban a liberális vezetésű demokratikus rendszerek fejlődtek a legdinamikusabban e téren. A két világháború között ismét változott a helyzet: ekkor érezhetően ott és akkor volt a leggyorsabb a fejlődés, ahol és amikor a szociáldemokrata pártok sikeresen szerepeltek a választásokon. Utóbbi legnyilvánvalóbb példáját a skandináv országok jelentették, melyek – mint láttuk – ekkor nagy lépéseket tettek a jóléti törvénykezés terén.

A kronologikusan egymást követő konzervatív-liberális-szociáldemokrata dominancia/vezetés után a második világháború utáni évtizedekben – legalábbis a 70-es évek közepéig terjedően –, a jóléti állam legnagyobb növekedési periódusában egyik

nagy politikai irányzat vezetése sem mutatható ki ilyen téren Nyugat-Európában. A szociálpolitika ekkor jóideig nem tartozott a vitás politikai–ideológiai kérdések közé: nem csupán a kormányzati szerephez jutó szociáldemokrata pártok, hanem a konzervatív pártok is támogatták a jóléti szolgáltatások kiterjesztését, mint azt Hollandia vagy Franciaország példája is demonstrálja. Sőt, jelek mutatnak arra, hogy a jóléti erőfeszítések/kiadások növekedésére a tartós baloldali hatalomgyakorlás egyenesen fékező hatással volt. Ellenben ha a baloldali pártok erősen kompetitív politikai környezetben – a kereszténydemokrata pártokkal való gyakori hatalomváltások közepette – működtek, ez fokozta a jóléti programok expanzióját.

Az állami szociálpolitika kialakulásának és fejlődésének dinamikája a különböző társadalmakban valóban értelmezhetővé válik akkor, ha a politikai megközelítés segítségével nem csupán a munkásosztályra és a szociáldemokráciára, hanem a jóléti állam mögött álló összes politikai erőre és a közöttük lévő viszony jellegére is kiterjesztjük vizsgálatunkat. G. Esping-Andersen szerint kiterjedt jóléti állam csak ott jöhetett létre, s ott maradhatott szilárd mindmáig, ahol a szociálpolitikára leginkább rászorult munkásrétegek mellett az új középosztályt – vagyis a nem tulajdonából élő, hanem alkalmazotti középréteget – is egészében sikerült bevonni a jóléti rendszer juttatásaiból részesedők és így a támogatók közé. A skandináviai szociáldemokrata jóléti modellbe maradéktalanul bevonták a középosztályt, de a Németország mellett legjellemzőbb formában Franciaországban, Ausztriában megtalálható konzervatív jóléti rendszerben is biztosította a középosztály lojalitását a számára elkülönítve létrehozott társadalombiztosítás. Időnként a parasztság magatartása is jelentősen befolyásolta a jóléti állam fejlődését. Svédországban igen korán, már a század első felében a parasztságot is sikerült hosszú távra a jóléti állam támogatójává tenni azáltal, hogy a korban szokatlan módon az is részesedhetett a juttatásokból. Ahol ellenben – mint Nagy-Britanniában – a politikai koalíciókötés gyakran bonyolult feltételei nem voltak adva, s csak a legalacsonyabb jövedelműek részesedtek a juttatások jelentős részében, ott gyenge volt a jóléti rendszerek támogatása, s különösen a 20. század utolsó harmadában hevesen megkérdőjelezték a jóléti programok létjogosultságát.

Összességében mondhatjuk tehát, hogy a szociáldemokrata vagy konzervatív politikai irányzatok befolyása a jóléti államok kialakulását és kiterjedtségét önmagában nem határozta meg. Ugyanakkor kétségtelen, hogy a különböző politikai irányzatok eltérő preferenciákkal rendelkeztek a rendszerek fejlesztésében: míg a szociáldemokrata pártok inkább jeleskedtek a juttatásban részesülők körének kiterjesztésében, ami

általában csekélyebb juttatási színvonalat eredményezett, addig a konzervatív pártok a munkavégzést tartották a juttatások alapjának, s így jobban differenciálták a jóléti juttatásokat.

Minden meggyőző erejük ellenére azonban a politikai mozgalmakra koncentráló értelmezések sem képesek megfelelően magyarázni minden a jóléti fejlődéssel összefüggő jelenséget. Az egyik legfontosabb kritikai pont valószínűleg az lehet, hogy számos politikai folyamat mögött eleve gazdasági–társadalmi változások húzódnak meg. Például az állami szociális juttatások növelésében érdekelt szavazók száma nyilvánvalóan azért is nőtt, mert a munkavállalók aránya növekedett, s az egyes politikai irányzatok-pártok erejét nagymértékben befolyásolták a társadalmi változások. Ezenkívül vannak olyan jóléti programok, melyek ugyan kezdetben politikai döntésekhez kapcsolódnak, de később már inkább a gazdasági-társadalmi fejlődés határozza meg alakulásukat. Így például a demográfiai tényezők egyfajta automatizmusként is működtek. Ha a nyugdíjprogram – valóban politikai döntések nyomán – teljesen lefedte a lakosságot, akkor a népesség előregedésével a nyugdíjra fordított kiadások automatikusan nőttek. Ugyanígy a munkanélküli-segély bevezetése politikai küzdelmek eredményének is tekinthető, de ha egyszer létrejött a program, a munkanélküliség növekedése ugyancsak az e célra fordított segélyek emelkedését hozta.

Összességében azt mondhatjuk tehát, hogy a jóléti állam széleskörű európai kialakulását és elterjedését leginkább a szocioökonómiai fejlődésre koncentráló funkcionalista iskola képes magyarázni. Az egyes országok jóléti fejlődése közötti eltérések okait ellenben már inkább a politikai-intézményi tényezőkkel foglalkozó megközelítések tudják megragadni. Ezért nem meglepő, hogy az irodalomban szintézistörekvésekkel is találkozhatunk. A talán legjelentősebb kísérlet a különböző álláspontok összeegyeztetésére Peter Flora és Jens Alber nevéhez fűződik, akik igyekeztek a jóléti fejlődés interpretációjában mind a szocioökonómiai fejlődésnek, mind pedig a politikai tényezőknek megfelelő helyet találni. Eszerint az európai jóléti állam a társadalmi differenciáció és a társadalmi és politikai mobilizáció eredményeként jött létre, a fejlődő tömegdemokrácia és a növekvő kapitalista gazdaság talaján, a szuverén nemzetállamokban. Az iparosodás és az urbanizáció során kialakuló társadalmi problémák ugyanis attól függően jelennek meg a kormányok számára mint cselekvésre készítő erők, hogy azokat a javuló kommunikációs lehetőségek és a munkásréteg növekvő koncentrációja nyomán a pártok és más érdekcsoportok tevékenysége miként közvetíti. A kormányok az adott társadalom, mindenekelőtt pedig

az állam- és nemzetfejlődés sajátosságaitól függően cselekszenek. Az állam- és nemzetfejlődés meghatározza, hogy a munkások milyen módon tudják érdekeiket elfogadtatni, s azt is, hogy a kormányok milyen lehetőségekkel rendelkeznek a cselekvésre.

6. Urbanizáció

Az európai városfejlődésnek az első világháború végétől az 1980-as évekig tartó időszakát gyakran nevezik az urbanizáció modern periódusának. Ezt megelőzően szokás az ipari városok koráról beszélni, míg a 20. század két utolsó évtizedének városfejlődését – legalábbis Nyugat-Európában – a posztindusztriális jelzővel illetik. E fejezetben az európai urbanizáció modern és posztindusztriális szakaszának főbb sajátosságait tekintjük át.

A városi lakosság növekedése a két világháború között

Európa városfejlődését az első világháború utáni mintegy fél évszázadban – hasonlóan az azt megelőző évszázad urbanizációjához – a városok gyors expanziója és a városi lakosság arányának nagy ütemű növekedése jellemezte. Mindazonáltal nem egyszerű megállapítani az urbanizáció európai alakulásának dinamikáját, mivel a város definíciója jelentősen eltért a különböző társadalmakban. Míg egyes országokban (Dánia, Albánia) már néhány száz fős településeket is városoknak tekintettek, másutt ehhez esetenként több tízezres lakosságszám kellett. Ráadásul az urbanizáció nem csak a lakosság számának növekedését – amit magyarul városodásnak neveznek – jelenti. Az urbanizációnak minőségi aspektusai is vannak, amit a „városiasodás” kifejezés jelöl. Mindenekelőtt bizonyos városi funkciók megléte vagy hiánya fontos ebből a szempontból: milyen infrastrukturális színvonallal rendelkezik a település, esetleg betölt-e valamilyen központi szerepet a környező régióban. Mivel ezeknek a funkcióknak a pontos számbavétele minden országban szinte megoldhatatlanul bonyolult feladat, a nemzetközi összehasonlítások céljára 20 000 lakosnál szokták meghúzni a határt: ezen lakosságszám felett minősül városnak egy település az ENSZ statisztikáiban is.

Ha a fenti definíciót alkalmazzuk, akkor a 20. század elején csak Nagy-Britanniában élt a lakosság több mint fele – 1920-ban 64%-a – városokban. Néhány más országban – Németország, Hollandia, Belgium – megközelítette az 50%-ot az arány, különösen, ha az agglomerációkat is figyelembe vesszük. Egy következő országcsoport esetében a lakosság mintegy 1/3-ának volt városi lakóhelye. Franciaország, Olaszország, Dánia, Ausztria, Magyarország tartozott ezek közé, bár a városi lakosság

jó része a két utóbbi országban sajátosan egyetlen városba koncentrált. A többi ország urbanizációs foka alacsonyabb volt, csak egy-két esetben érte el a 25%-os arányt. Különösen mérsékelt volt a városi lakosság aránya a balkáni országokban (Románia 12%, Bulgária 9%, Jugoszlávia 7%).

Az urbanizáció folyamata nem volt töretlen a század első felében. A fejlődést jelentősen lelassította a két világháború közötti gazdasági válság, majd pedig a második világháború a maga háborús veszteségeivel és – pl. Németországban és Nagy-Britanniában – a városi lakosság gyakori evakuálásával. Mindazonáltal a közepesen nagyobb városok – melyeknek lakossága meghaladta a 100 000 főt, de nem érte el az 1 milliót –, javították helyzetüket a városhierarchiában. Németországban például 1910 és 1930 között az ilyen városokban élő lakosság aránya 21%-ról 37%-ra nőtt. Az urbanizáció a két világháború között elsősorban a közepesen urbanizált országokban – mint pl. Svédország, Spanyolország, Norvégia, Görögország – volt gyors ütemű, de alacsony szintről indulva 1920-1950 között Bulgáriában és Jugoszláviában is megduplázódott a 20 000 lakosnál nagyobb településeken élők aránya.

A modernitás megjelenési formái a két világháború között

A két világháború között városfejlődés egyik fontos és új vonása volt a szuburbanizáció. Ez azt jelentette, hogy a városokat övező területeken új, lazább beépítésű városrészek jöttek létre, melyek leginkább lakóhelyül szolgáltak, vagyis nélkülöztek fontos funkciókat és szorosan kapcsolódtak a város többi részéhez. Ez ekkor még csak Nyugat-Európa néhány országában figyelhető meg, de a jelenség hosszú távú jelentősége nagy volt, mivel a század második felében kisebb-nagyobb intenzitással a legtöbb nyugat-európai országban lejátszódott.

Különösen Angliában jöttek létre a két világháború között kertes elővárosok. Ezekben az önálló vagy sorházak rendszerint kisméretű kerttel rendelkeztek. További ösztönzője volt e fejlődésnek az, hogy a háborúból hazatérő katonáknak is jobb lakásokat kívántak biztosítani a „home fit for heroes” („megfelelő otthon a hősöknek”) jelszó jegyében. Ezek egyszerűbb és olcsóbb lakásokat jelentettek. Másutt szintén megjelentek a nem a középosztálynak szánt kertvárosias jellegű városrészek olcsóbb telkekkel és lakásokkal. Ezek építése gyakran egy-egy tőkeerős és a munkások-

alkalmazottak jóléte iránt elkötelezett nagyvállalat finanszírozásában történt, mint pl. az 1920-as években a Ruhr-vidéken.

A két világháború közötti szuburbanizációt számos tényező elősegítette. Ezek közé tartozik, hogy a növekvő méretű középosztály, s különösen a fehérgalléros alkalmazottak igényelték az ilyen típusú lakókörnyezetet. A gazdasági válság idején a munkaező viszonylag olcsón állt rendelkezésre az építkezésekhez. Nem csupán a lakóépületek kialakítása igényelt ugyanis nagy beruházásokat, hanem a lazább beépítéssel megnövekedtek a közösségi infrastruktúra iránt támasztott igények is. A városrészek közötti megnövekedett távolságok utakat, elővárosi vasutakat igényeltek, melyek gyakran közmunkák keretében épültek. A közlekedés és szállítás technológiai fejlődése ugyancsak segítette e folyamatot: először a villamos vasutak, később az autóbuszok és a gépkocsik kapcsolódtak be a szállítási igények kielégítésébe.

Fontos ösztönzője volt a folyamatnak az is, hogy a várostervezők körében mindinkább elfogadottá vált az elképzelés arra vonatkozóan, hogy a belvárosok zsúfoltságának csökkentése ilyen módon, elővárosi településrészek kialakításával oldható meg leginkább. A brit Ebenezer Howard 1902-ben publikálta „Garden Cities of Tomorrow” („A holnap kertvárosai”) című könyvét, melynek gondolatai a két világháború között kezdtek terjedni. Howard szerint az iparosodás korának gyors városfejlődése okozta problémák – mindenekelőtt a városok zsúfoltsága – megoldása a jövőben a kertes, családi házas negyedek kialakítása lehet.

Ez a városépítési forma nagy területeket igényelt. A kezdetben a fontosabb útvonalak mentén terjeszkedő elővárosok-kertvárosok hamarosan kezdték kitölteni a szabadon maradt városközeli területeket, illetve kezdtek összeérni a szomszédos, korábban önálló településekkel. Ez számos korábbi problémát újratermelt illetve újakhoz vezetett. Ezért is jelent meg annak az igénye, hogy a tervezés ne csak a városra, hanem a települések környékére illetve több településre kiterjedjen, azaz egyfajta regionális jelleget öltjön.

Ilyen szemléletű város- illetve regionális tervezésre láthatunk példákat a két világháború között Nagy-Britanniában és Hollandiában. Egyik megoldási forma lett a „zöld övezetek” („green belts”) kialakítása, ami annyit tett, hogy a nagyobb városok körül gyűrűszerűen be nem építhető sávokat jelöltek ki, s csak ezt követték körben a kertvárosias települések, adott esetben több koncentrikus körben elhelyezkedve. Ez történt London és környéke esetében, s hasonló elképzeléseket kezdtek megvalósítani Hollandiában a sok-sok városból álló Randstad területén.

Számos más olyan városrendezési és építészeti gondolat is megjelent a két világháború között, melyekből akkor kevés valósult meg, de hosszú távú hatása jelentős volt. Az egyik ezek közül a német Bauhaus-körhöz kapcsolódik, melynek vezető alakja Walter Gropius volt. A Bauhaus építészei úgy tekintettek a 20. századra, mint amelyben megszületik a korábbiaktól teljesen eltérő igényekkel rendelkező modern ember: új, a történetiséget nélkülöző, de minden korábbinál funkcionálisabb épületekre és városi terekre van szüksége. Ennek megfelelően a Bauhaushoz tartozó építészek új, egyszerű formákat, s modern anyagokat (beton, acél, üveg) választottak épületeikhez. Egy másik korabeli építész, a francia-svájci Le Corbusier azzal kívánta megoldani a városok zsúfoltságát, hogy hatalmas, toronyszerű épületek emelését javasolta, melyek között nagy üres terek állnak rendelkezésre, lehetővé téve a lakosság pihenését.

Nagy városrendezési terveket kívánt megvalósítani az olasz fasizmus és a náciizmus is. Az olasz városépítészeti projektek nagy hangsúlyt fektettek a Római Birodalommal való állítólagos kontinuitás demonstrálására. Külön hangsúlyt fektettek Rómában az ókori emlékek feltárására és bemutatására. Egy sor várost hoztak létre a római városok szerkezetének mintájára, melyek középpontjában az észak-déli és kelet-nyugati főutak kereszteződésében egy központi teret alakítottak ki. Az új épületek jó része is felvonultatta a római kori építészet stílusjegyeit, mint az oszlopok, szobrok, boltívek stb. A náci is határozott városrendezési elképzelésekkel rendelkeztek, melyek közül azonban csak kevés valósult meg a háború miatt. Több tucat város átépítése szerepelt ezek között, de kiemelt helyet foglalt el Berlin, Nürnberg és München, vagyis a náci mozgalom és állam emblemikus városai és központjai. Hitler maga is részletekbe menően figyelemmel kísérte a tervezést, de külön ki kell emelni Albert Speer szerepét a munkák során. Berlin átrendezését 1950-ig kívánták végrehajtani. A város Germania néven lett volna a birodalom központja: tengelyét egy hatalmas, 120 méter szélességű sugárút alkotta volna, mely mellett egy grandiózus, 150 000 embert befogadó dómszerű csarnok és egy szintén gigantikus, 120 méter magas diadalív lett volna a város két tájékozódási pontja. Ezek nem készültek el, de átadták a világ máig egyik legnagyobb épületét, a Berlin-Tempelhof-i repülőtérét.

Mind a fasiszta, mind pedig a náci városrendezési projektek több célt voltak hivatva szolgálni. Egyrészt a látványos épületekkel és lenyűgöző terekkel a rendszer alkotóerejét és mozgósítási képességét kívánta demonstrálni. Az olasz fasiszta rendszer a dicső római múlttal való kontinuitásra helyezte a hangsúlyt, míg a náci rezsim – és a kommunista rezsim is mindegyike – a „múlt eltörlése” jegyében alkotott. Emellett a

hatalmas sugárutak és közterek funkciója volt lehetőséget biztosítani a különféle tömegrendezvények számára, melyek a rendszer erejét – és az esetleg kételkedők magukra hagyatottságát – kívánták demonstrálni. A nagy építkezések mind a fasiszta, mind pedig a náci rezsimben nagy közmunkaprogramok segítségével zajlottak, melyek célja volt a munkanélküliség enyhítése is a két világháború közötti válságperiódusban.

Városok expanziója a második világháború után

A század közepét követő néhány évtizedben a városi lakosság leggyorsabban továbbra is az alacsony szintről induló Balkánon, s legkevesbé a már korábban urbanizálódott Nagy-Britanniában nőtt, de emellett a már magasabb városodási fokú társadalmakban is gyorsan emelkedett. Ennek a folyamatnak az eredményeként a század végére már számos olyan ország volt, ahol a 20 000 lakos feletti városokban élt a lakosság legalább fele, s csupán néhány olyan ország, ahol egyharmada, vagy annál kevesebb. 1980-ban leginkább Albánia (22%), Portugália (23%), Jugoszlávia (26%) és Csehszlovákia (34%) urbanizáltsága maradt el az európai átlagtól. Ismét hangsúlyoznunk kell azonban azt, hogy ezek az adatok tisztán a lakosságszámot veszik figyelembe. A valóságban egyes országokban gyakran városnak tekintettek-tekintenek ennél lényegesen kisebb településeket is: Dániában, Németországban vagy Hollandiában egy néhány száz vagy ezer fős települést is városnak számít. Egy ilyen város már rendelkezhetett ebben az időben magas szintű infrastruktúrával és sok olyan funkcióval (iskolák, bankfiókok, üzletek, szórakozóhelyek, szállodák, orvosi rendelők, csatornázás stb.) melyekkel évtizedekkel korábban nem, vagy más országokban lényegesen nagyobb lélekszámú települések sem feltétlenül bírnak. Ha az ilyen kisebb, az egyes országokban városnak tekintett településekkel is számolnánk, akkor az urbanizációs fok nagyban emelkedne, s az említett országokban és Nyugat-Európában másutt is elérné, vagy meghaladná a 75%-ot a 20. század végén.

A második világháború után – mint láttuk – Európa lakosságának koncentrációja tovább folytatódott, azaz a lakosság mind nagyobb része élt mind sűrűbben lakott övezetekben. Ez a fejlődési tendencia azonban – melyet centralizációnak is neveznek – a leginkább városias társadalmakban nem tartott sokáig, s 1960 körül teljesen meg is szűnt. A legkevesbé urbanizált országokban – a dél-európai régióban, Írországon – a mezőgazdaság az 1980-as évekig jelentős számú munkaerőt bocsátott ki, s a

feldolgozóipar expanziója is folytatódott. Így itt a lakosság centralizációja is nőtt nagyjából ugyaneddig az időpontig.

Európa középső és keleti részein a második világháborús pusztítások néhány város lakosságának visszaesését eredményezték. Varsó közismerten a legnagyobb károkat szenvedett nagyváros volt, s ennek megfelelően sokáig nem tudott a korábbi számú lakosságnak otthont és megélhetést biztosítani. Lakosságának nagysága csak az 1960-as évek elejére érte el a háború előtti szintet. Számos német várost is hasonlóan súlyosan érintett a háború. Míg azonban az NSZK-ban az újjáépítési erőfeszítések és az 1950-es évek gazdasági csodája a városok meglepő ütemű regenerációjához vezettek, olyan keletnémet nagyvárosok, mint Berlin, Drezda és Lipcse csak az 1960-as években érték el a háború előtti szintet. Itt a mérsékeltebb ütemű gazdasági fejlődés mellett a lakosság korábban megismert hatalmas ütemű menekülése illetve emigrációja is apasztotta a városfejlődés forrásait.

A második világháború után a városok egyik legégetőbb problémája a lakáshiány volt szerte Európában. A háborús károk, a több hadviselő országban a városokba áramló menekültek tömegei, a háború alatt szünetelő lakásépítés, a háborút követően megugró fertilitás, mind olyan tényezők voltak, melyek növelték a lakáshiányt. Ezek a problémák magától értetődően leginkább Németországban jelentkeztek, ahol Hamburgban, Berlinben és más nagyvárosokban a lakótereknek több mint fele megsemmisült, s Kelet-Európából sokmillió német menekült és kitelepített érkezett az országba. Ha nem is ilyen mértékben, de a probléma még a nem hadviselő országokban és hosszú idővel a háború után is jelentkezett, aminek magyarázata már a népesség növekedése, a városi lakosság arányának emelkedése, a megváltozott háztartásszerkezet és mindenekelőtt a növekvő lakásigények voltak. Ennek megfelelően Nyugat-Európa legtöbb országában az 1950-es években hatalmas lakásépítési programok indultak: például az NSZK-ban ekkoriban évente félmillió új lakást építettek. Különösen súlyos volt a lakáshiány Kelet-Közép-Európában, ahol a második világháború után a lakásépítést kimondottan elhanyagolta a minden erőforrást az iparba áramoltató gazdaság- és társadalompolitika.

A lakáshiány szerte Európában arra ösztönözte a várospolitikusokat, hogy nagy, többemeletes házakból álló lakónegyedeket hozzanak létre. Az így létrejött negyedeket általában az egyhangú építkezés és a közszolgáltatások nem kielégítő volta jellemezte. Mindazonáltal ezen a téren óriásiak voltak a különbségek Európa országai és városai között. Míg például Párizs szélén igen nagy számban és területen létesültek ilyen

lakótelepek, addig Nyugat-Berlinben csak jóval kevesebb épült, s általában azok is néhány emeletes házakból álltak, ügyelve a zöldterületek megfelelő arányára és gondozottságára. Kelet-Közép-Európában az előregyártott lakásépítési technológia kiterjedt alkalmazása különösen monoton környezetet és rossz minőségű épületeket eredményezett. Itt a lakótelepek egyhangúságát fokozta, hogy hatalmas méretűek voltak, esetenként több tízezer lakosnak adtak otthont. A beépítés nagyon sűrű volt, s gyakran jókora késéssel, vagy egyáltalán nem készültek el a járulékos infrastrukturális beruházások, mint például közlekedési útvonalak, parkok, üzletek. Az épített környezet sajátosságai is akadályozták a helyi közösségek kialakulását, ami különösen a jelentős részben falusi környezetből érkező lakók számára kulturális sokkot jelentett. A háború illetve a kommunista hatalomátvétel után Kelet-Közép-Európában a lakáspolitiká mindenekelőtt a meglévő lakások államosítását és újraelosztását jelentette. Később, az 1960-as évektől a városok külső kerületeiben hatalmas, sűrűn beépített és alacsony minőségű lakásokat kínáló lakótelepek létesítése került napirendre.

A második világháborút követő gyors urbanizáció mindenekelőtt a mezőgazdasági népesség korábban megismert visszaszorulásának és ezzel párhuzamosan az ipari és szolgáltató szektor bővülésének következménye volt. Míg a tradicionális társadalmak domináns gazdasági tevékenysége (mezőgazdaság, erdőgazdaság, halászat, bányászat) igényelte azt, hogy a lakosság a természeti erőforrások közelében éljen, addig ezzel ellentétben az új gazdasági ágak (ipar, szolgáltatások) munkaszervezési sajátosságai inkább a lakosság térbeli koncentrációját feltételezték. Ez a koncentráció mindenekelőtt akkor volt lehetséges, ha az agrárterületek népessége a városokba áramlik. Ennek számos előfeltétele közül megemlíthetjük a mezőgazdaság termelékenységének növekedését, s így a munkaerőfelesleg kialakulását az agrár régiókban, a jobb közlekedési rendszert, az ipar munkaerőigényét, vagy a városok infrastruktúrájának fejlődését. Nyugat-Európában az iparosodás és az urbanizáció a 19. századtól egymást feltételezve zajlott, és ezek során mindvégig sikerült elkerülni a világ más részein megfigyelhető fejlődési aránytalanságokat, melyek olyan jelenségekben nyilvánultak meg, mint a magas városi munkanélküliség, vagy az ellenőrizetlen városfejlődés.

Ellenurbanizáció

A legmagasabb városodási fokkal rendelkező nyugat-európai országokban, így pl. Belgiumban, az NSZK-ban, Nagy-Britanniában, Dániában az 1960-as évektől az urbanizációs folyamat megállt, s teret adott egy ún. ellenurbanizációnak, ami számos nagyváros esetében népességvesztéshez vezetett. Nagy-Britanniában ez korábban bekövetkezett: olyan városok, mint Liverpool vagy Manchester lakossága már az 1930-as évektől csökkenésnek indult, míg Glasgow az 1940-es évektől, Birmingham pedig az 1950-es évektől veszített lakosságából. Sőt, az 1940-es évektől kezdődően London lakossága is fogyott egy ideig.

Ellenurbanizációnak a városkutatók azt a folyamatot nevezik, melynek során a lakosság térbeli koncentrációja nem csupán leáll, hanem egyenesen csökkenni kezd. Másként fogalmazva a legsűrűbben lakott és legnagyobb városok és régiók népessége kevésbé nő, mint a többié, vagy egyenesen fogyásnak indul. Az ellenurbanizációnak több formája lehet. Az egyik ezek közül az, hogy a város lakossága egyszerűen „túlsordul” a város adminisztratív határain. Ez ugyan statisztikailag csökkentheti a város lakosságát, de a valóságban inkább a város térbeli terjeszkedésének számít. Egy további változat a tulajdonképpeni szuburbanizáció, melynek során a népesség a nagy városokból azok környékére települ, mivel a lazább településszerkezet előnyeit kívánja élvezni, de ugyanakkor nem akar lemondani a nagy település közelsége kínálta előnyökről sem. Végül a városodás folyamata legradikálisabban akkor fordul meg, ha mind többen kívánnak falusias vagy kisvárosias jellegű településeken élni, ahol nem csak a városokétól, hanem az elővárosokétól is jelentősen különbözik az életstílus. Az ilyen településekre való költözés indítéka rendszerint a nagyvárosok társadalmi és környezeti problémáiban keresendő, mint a magas bűnözési ráták, társadalmi depriváció, a városi élet személytelensége, a lakóhelyi közösségek hiánya, vagy éppen a fokozódó környezetszennyezés és forgalmi nehézségek. A falusias jellegű települések a motorizáció és az infrastruktúra – főként a telekommunikáció – fejlődésével már ki tudtak elégíteni olyan igényeket, melyeket korábban csak a városok voltak képesek, illetve szükség esetén lehetővé vált a városi centrumokkal való gyors kapcsolat megteremtése. Gazdasági okok, mint pl. a városokban növekvő ingatlanárak szintén ösztönözhetik a folyamatot, hiszen ezek nem csak a lakosokat, hanem a vállalatokat is kitelepülésre készíthetik. A nyugdíjasok és a munkanélküliek, diákok számának növekedésével az 1960-as évektől megnőtt annak a rétegnek a nagysága, amelyik nem

volt ráutalva a városokba való napi közlekedésre, de érzékeny volt az ingatlanárakra. Emellett a családok növekvő aránya jutott öröklés vagy vásárlás útján több ingatlanhoz, ami lehetővé tette, hogy a kereső csak a munkanapokon tartózkodjon a városban, de az egyre gyarapodó számú pihenőnapokat a családjával a vidéki otthonban töltse.

Ez az ellenurbanizáció az 1970-es évekig tartott Nyugat-Európában. Ekkor sem terjedt ki azonban Írországra és Ausztriára, valamint Spanyolországra, Portugáliára és Norvégiára. Teljesen hiányzott Közép-Kelet-Európában, ahol egészen a rendszerváltozásig töretlenül folytatódott a lakosság városokban való koncentrációja. Az 1980-as évektől azonban több nyugat-európai országban – mint Dánia, Hollandia, Svédország – megfordultak a korábbi trendek és ismét koncentrálódás indult meg. A demográfiai változások elősegítették e folyamatot. Nyugat-Európában megnőtt az egyedülállók – fiatal felnőttek, elváltak, özvegyek – és gyermektelenek háztartásainak aránya, s csökkent a gyermekes háztartásoké. Ez fékezte a városokból való kiáramlást, mivel a „kertes ház” illetve a „zöldben lakni” ideálja különösen a gyermekes családok számára vonzó. Az okok között meg kell említenünk a munkaerőpiac változását is. Az 1980-as években az említett országokban az új munkahelyek jelentős része a pénzügyi és más üzleti szolgáltatásokban keletkezett, a nagyobb üzleti központokba telepítve, mivel ezeknek volt jó közlekedési kapcsolata, itt állt rendelkezésre a jól képzett munkaerő nagy tartaléka. Az új munkahelyek jelentős része a szolgáltatásokban, így pl. a szórakoztatóiparban keletkezett. Ezek túlnyomórészt rosszul fizetett, s kedvezőtlen munkakörülményeket biztosító állások voltak (pl. rendszertelen vagy/és éjjeli munkavégzéssel), s ugyancsak a nagyobb városokban koncentrálódtak. A nyugat-európai nagyvárosok lakosságát jelentősen növelték az 1980-as évektől egyre nagyobb számban érkező bevándorlók, akik a kisebb lakóközösségekbe nehezebben tudtak beilleszkedni, ezért a nagyobb településeket részesítették előnyben. Végül egyes országokban – pl. Hollandiában – környezetvédelmi okok miatt korlátozták a beépítetlen, természeti területek felhasználását, ehelyett a korábban a dezindusztrializáció során elhagyott városi területek – pl. raktárak, dokkok – újraháznosítására helyezték a hangsúlyt. Ez szintén fékezte a kisebb települések fejlődését.

A posztindusztriális korszak városfejlődési problémái

Az 1970-es évek végére – a mediterrán területek és Kelet-Közép-Európa kivételével – megváltoztak az európai városok fejlődésének keretfeltételei. Míg korábban a fő problémát a városok bővülésének menedzselése jelentette, addig most már megjelentek a városok illetve egyes korábbi tevékenységek zsugorodásával összefüggő nehézségek. Ettől az időszaktól kezdve a nyugat-európai városoknak szembe kellett nézniük – legalábbis egyes kerületeikben – a népesség csökkenésének, az ipar kitelepülésének problémájával is.

A foglalkozási szerkezet egy korábbi fejezetben megismert átalakulása jelentős hatással volt a városok fejlődésére is az 1980-as és 1990-es években – mindenekelőtt Nyugat-Európában. A legfontosabb változás a dezindusztrializáció volt, ami azt jelentette, hogy nagy számban szűntek meg ipari munkahelyek, s ezek különösen hátrányosan érintették a városokat, ahová az ipar hagyományosan települt. Ráadásul a megmaradó ipari kapacitás egy része is kitelepült a nagyobb városokból a kisebb településekre. A dezindusztrializáció mértékét jelzi, hogy például Párizs és elővárosai mintegy 800 000 feldolgozóipari munkahelyet veszítettek el az 1980-as évek során, ami 46%-os csökkenésnek felelt meg. Ugyanakkor azonban nagy számban keletkeztek ettől eltérő jellegű állások, különösen a pénzügyi szektorban, kereskedelemben, vagyis a szolgáltatásokban. Ezek egy része irányító, menedzseri jellegű volt, de jelentős arányuk gyenge jövedelmet és rossz munkakörülményeket biztosított.

A jól fizető állások nagy része a városközpontokban létesült, ami kitelepülésre vonzotta a magas keresetűeket. A városok igyekeztek fejlesztésekkel alkalmazkodni az új igényekhez. Mind a városok központi részein, mind pedig a nagyvárosok külső kerületeiben nagy ingatlanfejlesztésekben segédkeztek, melyek az átalakuló gazdaság olyan szektoraiban voltak a legfontosabbak, mint a már említett pénzügyi szolgáltatások, kutatás és fejlesztés, telekommunikáció, információtechnológia stb. Jó példa az ez irányú tudatos és ambiciózus városfejlesztésre Párizs La Défense nevű új üzleti negyede. Ez az 1980-as évektől kezdett kiépülni a Louvre–Champs Élysées–Diadalív tengely meghosszabbításában. Mindenekelőtt hatalmas kapacitású irodaépületeket foglalt magában, de emellett konferenciaközpontok, bevásárlóközpontok, szállodák, kiállítóterek sokasága is létrejött. Az egész negyedet úgy tervezték, hogy városképi jelentőségű is legyen egyben. Más európai városok is indítottak hasonló programokat: Londonban a Canary Wharf nevű városrész

rehabilitációja, Berlinben a Potsdamer Platz és környékének hatalmas építkezései hasonló célokat szolgáltak.

A londoni és berlini példák egyben egy másik új igényt, a városközpontok megújításának és rehabilitációjának igényét is jelzik. A városfejlesztési projektek sokkal inkább a meglévő értékek megóvására koncentráltak, s nem annyira az új városszerkezet és új épületek létrehozására. Így például hangsúlyeltolódás ment végbe a motorizációhoz való viszonyban: míg korábban a városszerkezet és a városok működését igyekeztek az autóforgalomhoz igazítani, addig most már kezdték kitiltani a gépkocsikat a belvárosokból, s gyalogosövezeteket alakítottak ki.

A második világháború utáni évtizedekben a motorizáció jelentős hatást gyakorolt a városépítészetre. A gyorsan terjedő gépkocsik utakat és parkolóhelyeket igényeltek, amelyek megépítése illetve kialakítása különösen nehéz volt a történelmi városmagok esetében. A nagyvárosok – mindenekelőtt Nyugat-Európában – sugárirányú utak és körgyűrűk egész rendszerét kezdték kiépíteni, melyek egyben elválasztották egymástól a belső kerületeket és lakónegyedeket, az ipari zónákat és bevásárlóközpontokat. (A gépkocsik terjedése szorosan kapcsolódott az említett szuburbanizációhoz is, annak elengedhetetlen feltételét jelentve.) Bár a gépkocsiforgalom igényei egyik európai országban sem gyakoroltak olyan hatást a városok szerkezetére, építészetére és működtetésére, mint az Egyesült Államokban, azonban a motorizáció így is súlyos konfliktusba került a történelmi városszerkezet és a hagyományos városi életforma megóvásának igényével, melyet általában csak kompromisszumokkal lehetett megoldani.

Az új törekvések magukban foglalták a történelmi városközpontok és műemlékek gyakran igen költséges felújítását, parkok és más zöldterületek létesítését és megőrzését, a tömegközlekedési rendszer fejlesztését. A városfejlesztés legsikeresebb eseteiben új szimbólumokkal, de legalábbis új látnivalókkal gazdagodtak a városok, melyek így tovább növelték turisztikai vonzerejüket is. A legjobb példa erre megintcsak Párizs lehet, ahol már az 1970-es években is létesült olyan intézmény – a Pompidou Központ – melyek látogatottsága a történelmi emlékekével is felvette a versenyt, de a látványosságok listája később is bővült a városban: felújított Louvre, d'Orsay Múzeum, az említett la Défense diadalívre emlékeztető épülete stb. Mivel sok európai nagyváros folyó- vagy tengerpartra, illetve tengeröbölbe települt, különöse jelentőséget kapott az itt lévő, a második világháború utáni évtizedekben mindinkább elhanyagolt területek rehabilitációja. Az itt lévő ipari létesítmények, raktárak nagy része ugyanis bezárt az

említett dezindusztrializáció során. A tengeri szállítás modernizációja nagyobb és konténereket szállító hajókat fogadni képes kikötőket igényelt, ami például London esetében azt jelentette, hogy a kikötő a tengerhez közelebb települt, ami viszont feleslegessé tette a londoni dokkok nagy részét. Az így felszabadult épületek és területek hosszú ideig kihasználatlanul álltak, s csak a 20. század két utolsó évtizedében fordult feléjük a figyelem, amikor általában minőségi lakóépületekké, irodaházakká, üzletekké vagy közintézményekké alakították át őket. Így költözött a világ legnagyobb társadalomtörténeti kutatóintézete és levéltára, az amszterdami International Institute of Social History egy régi kakaóraktár impozánsan felújított épületébe, de az oslói Aker Brygge üzleti-kereskedelmi központ és a barcelonai olimpiai falu is így létesült, a már említett londoni Canary Wharf mellett, mely a legköltségesebb és még le nem zárult ilyen fejlesztésnek számít.

Ezek a folyamatok már önmagukban is hozzájárultak a városi társadalom polarizálódásához. A feljavuló városnegyedek magasabb ingatlanárai ugyanis arra ösztönözték az alacsonyabb jövedelműeket, hogy máshová költözzenek. Nyugat-Európa-szerte fokozta a városokban a társadalmi polarizálódást az, hogy az 1970-es évektől nagy számban érkeztek olyan emigránsok és menekültek, akik elsősorban városokban telepedtek le. A korábbi időszaktól eltérően a vendégmunkások nagy része szintén törekedett arra, hogy családjával letelepedjen a fogadó országban. A bevándorlók leggyakrabban Észak-Afrikából, Törökországból, a korábbi gyarmatokról és más Európán kívüli országokból érkeztek, s képzettségük és nyelvtudásuk alacsony színvonala, a kulturális különbségek megnehezítették integrációjukat. Bár a hatóságok törekedtek arra, hogy elkerüljék térbeli szegregációjukat, a városok gettósodását, ez még a leginkább szervezeten eljáró Németországban sem sikerült. A legtöbb bevándorló előbb-utóbb nagyvárosokba került, s igyekezett saját közösségeket formálni. Ennek eredményeként a bevándorlók negyedei élesen elkülöníthető egységeket kezdtek alkotni a nyugat-európai nagyvárosokban. Bár az engedékeny bevándorlási szabályokat a legtöbb országban időközben szigorították, a bevándorló lakosság átlagnál magasabb fertilitása miatt ezek a negyedek inkább bővültek, mint szűkültek az utolsó két évtizedben. E negyedek azért is feltűnőek, mert rendszerint a városok központjának, illetve módosabb kerületeinek közelében helyezkednek el.

Bár az urbanizáció – mint láttuk – gyors ütemben haladt Kelet-Közép-Európában is a második világháború után, a Nyugat-Európában az 1970-es és 1980-as évektől markánsan jelentkező fejlődési tendenciák itt szinte egyáltalán nem láthatók

egészen a kommunista rendszerek összeomlásáig. Elmaradt a városközpontok felújítása, az üzleti célú új negyedek létesítése, de a szuburbanizáció is. Ennek számos oka közül itt ki kell emelnünk azt, hogy a városi ingatlangazdálkodás szinte teljesen elszakadt a piaci folyamatoktól, már amennyiben piacról egyáltalán beszélhetünk ebben a térségben a rendszerváltásig. A piac kiiktatásának az lett a következménye, hogy az épületek és telkek városokon belüli elhelyezkedése eljelentéktelenedett a beruházásokat meghatározó szempontok között. Ez is magyarázza azt, hogy a városközpontokat elhanyagolták, azok többnyire romlásnak indultak.

Így a rendszerváltás idején alapvetően eltért a nyugat-európai és a kelet-közép-európai városok központjainak képe: utóbbiak nem csak elhanyagoltak voltak, hanem kis számban rendelkeztek modern áruházakkal, irodaépületekkel, üzletekkel. A fejlesztések még az 1980-as években is jórészt a külső kerületekben lévő lakótelepekre összpontosultak. Ugyanakkor a lakónegyedek polarizálódása nem jelentett olyan problémát, mint Nyugat-Európában, már csak azért sem, mert bevándorlás itt gyakorlatilag nem létezett. Mindazonáltal a politikai és gazdasági elit térben is elkülönült a lakosság többi részétől.

A rendszerváltozással több tekintetben kétségtelenül megindult az eltérések kiegyenlítődése Kelet-Közép-Európa és Európa más részeinek városfejlődése között. Az ingatlanok szabadpiaci forgalmának megteremtése valószínűleg a legnagyobb hatású változás volt, ami megnyitotta az utat az üzleti célú ingatlanfejlesztések – kereskedelmi és üzleti központok – fejlesztése előtt, de elősegítette a központi helyzetű történelmi városrészek rekonstrukcióját is. A rendszerváltás után a jövedelemkülönbségek nőttek, ami elősegítette a városok társadalmának polarizálódását. A kelet-közép-európai nagyvárosokban azonban nem csak nőtt, hanem jól láthatóvá is vált a szegénység: a koldusokat és hajléktalanokat már nem lehetett a korábbi rendőri eszközökkel távol tartani a forgalmas helyektől. A depriváció, bűnözés és más társadalmi problémák csökkentették a városi élet minőségét, s ez ösztönzést adott a városokból való kiköltözésnek. A szuburbanizáció ugyan megindult, ennek azonban komoly gátat szabott a közlekedési rendszer fejletlensége. A városrendszerben ugyanakkor nagy változások nem következtek be. A kelet-közép-európai fővárosok megőrizték korábbi privilegizált helyzetüket, amit erősített, hogy már nem csak az állami újraelosztásból, hanem a külföldi tőke beáramlásából is lakosságuk aránya felett részesedtek.

Az európai városok sajátosságai a 20. század végén

A 20. század végére az európai városszerkezetnek számos sajátossága alakult ki nemzetközi összehasonlításban. Ezek közül az egyik legfontosabb az, hogy a kontinensen viszonylag kevés igazán nagy, sokmillió lakosú város létezik. Párizs a maga 9,8 és London 9,2 millió lakosával ugyan világméreteken is nagy városnak számít, de a többi város ilyen nemzetközi mérce szerint nem tekinthető annak. Bár Európa urbanizációs foka hasonló az Egyesült Államok vagy Japán szintjéhez, Európát a városok nagy száma és egymáshoz való közelsége jellemzi. Emellett az is sajátosság, hogy a 2 milliónál nagyobb metropoliszok viszonylag ritkák. A 30 legnagyobb amerikai város együttes lakossága például jelentősen nagyobb, mint az ugyanennyi európai városé. Végül fontos európai – mindenekelőtt nyugat-európai – sajátosság a kis- és közepes városok nagy súlya a városszerkezetben.

Nyugat-Európában hatalmas agglomerációk jöttek létre, melyek a történelmi „city belt” („városöv”) területén vagy azzal határosan helyenként úgyszólván egybefüggő városi övezetek kialakulásához vezettek. A 20. század végére ennek legnagyobb egységei a következők voltak: London és környéke (12 millió lakos), Párizs és környéke (10 millió lakos), az ún. Randstad Hollandia nyugati középső részén (5 millió lakos), a Ruhr-vidék (10 millió fő). Szintén nagy városi övezetek alakultak ki Belgium északkeleti részén (Brüsszel–Liege), Anglia középső területein (Birmingham, Manchester), Németország középső és délnyugati részén (Frankfurt/M.–Mannheim) és Észak-Olaszországban (Milánó).

Ezzel szemben Kelet-Közép-Európában az urbanizáció nem agglomerációkat és városövezeteket eredményezett, hanem inkább a nagyobb városokra összpontosult. Közrejátszott ebben a rendszerint alacsonyabb népsűrűség, a szuburbanizáció hiánya, a motorizáció késleltetett fejlődése. A hierarchikus gazdaság- és társadalomszervezésnek megfelelően a fővárosok megerősítették pozícióikat és a növekedés fő központjaivá váltak.

Irodalom

Alber, Jens: Government Responses to the Challenge of Unemployment: The Development of Unemployment Insurance in Western Europe. In: Peter Flora–Arnold J. Heidenheimer (eds.): The Development of Welfare States in Europe and America. New Brunswick, 1981. 151-183.

Alber, Jens: Vom Armenhaus zum Wohlfahrtsstaat. Analysen zur Entwicklung der Sozialversicherung in Westeuropa. Frankfurt/M.-New York, 1987.

Ambrosius, Gerold – Hubbard, William H.: A Social and Economic History of Twentieth Century Europe. Cambridge, Ma., 1989.

Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): Társadalmi riport. 1992. Budapest, 1992.

Andorka Rudolf–Stefan Hradil–Jules L. Peschar (szerk.): Társadalmi rétegződés. Budapest, é.n.

Andorka, Rudolf et al. (ed.): A Society Transformed: Hungary in Time-Space Perspective. Budapest, 1999.

Baldwin, Peter: The Politics of Social Solidarity and the Bourgeois Basis of the European Welfare State, 1875-1975. Cambridge, 1990.

Barát Mária (szerk.): A magyar gazdaság vargabetűje. Budapest, 1994.

Barro, Robert J. and Sala-i-Martin, Xavier: Economic Growth. New York, 1995.

Benevolo, Leonardo: A város Európa történetében. Budapest, 1994.

Bódy Zsombor–Ö. Kovács József (szerk.): Bevezetés a társadalomtörténetbe. Budapest, 2003.

Borgetta, Edgar F.– Borgetta, Marie L. (eds.): Encyclopedia of Sociology. Vol. 1. New York, 1992.

Castles, Francis G. (ed.): Families of Nations. Patterns of Public Policy in Western Democracies. Aldershot, 1993.

Castles, Francis G.: Whatever Happened to the Communist Welfare State? Studies in Comparative Communism, Vol. XIX (1986):3-4, 213-226.

Conrad, Christoph: The Emergence of Modern Retirement: Germany in an International Comparison (1850-1960). Population. An English Selection, vol. 3 (1991) 171-200.

Crouch, Colin: Social Change in Western Europe. Oxford, 1999.

Csaba Iván–Tóth István György: A jóléti állam politikai gazdaságtana. In: Uők (szerk.): A jóléti állam politikai gazdaságtana. Budapest, 1999. 7-37.

Deacon, Bob: Social policy and socialism. London, 1983.

Diederiks, H. A. et al. (szerk.): Nyugat–európai gazdaság– és társadalomtörténet. Budapest, 1995.

Eckstein, Alexander: National Income and Capital Formation in Hungary, 1900-1950. In: Simon Kuznets (ed.): Income and Wealth. Series V. London, 1955. 152-223.

Enyedi György: A városnövekedés szakaszai. Budapest, 1988.

Erikson, Robert and Goldthorpe, John H. and Portocarero, Lucienne: Intergenerational Class Mobility and the Convergence Thesis: England, France, and Sweden. British Journal of Sociology, 34 (1983) 303-343.

Esping-Andersen, Gosta: Social Foundations of Postindustrial Economies. Oxford, 1999.

Esping-Andersen, Gosta: The Three Worlds of Welfare Capitalism. Cambridge, 1990.

Esping-Andersen, Gosta: Welfare States and the Economy. In: Neil J. Smelser (ed.): Handbook of Economic Sociology. Princeton, NJ, 1994. 711-732.

Fischer, Wolfram (Hrsg.): Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Bd. 6. Stuttgart, 1987.

Flora, Peter (ed.): Growth to Limits. The Western European Welfare States Since World War II. Vol. 1. Berlin, 1986., Vol. 2. Berlin, 1986., Vol. 3. Berlin, 1988., Vol. 4. Berlin, 1987.

Flora, Peter (ed.): State, Economy, and Society in Western Europe, 1815-1975. Vol. I. Frankfurt/M., 1983.

Gauthier, Anne H        : The state and the family. Oxford, 1996.

Hradil, Stefan– Immerfall, Stefan (Hrsg.): Die westeuropäischen Gesellschaften im Vergleich. Opladen, 1997.

Kaelble, Hartmut: A Social History of Western Europe, 1880-1980. Dublin, 1990.

Kaelble, Hartmut: Auf dem Weg zu einer europäischen Gesellschaft. München, 1987.

Kaelble, Hartmut: Der historische Vergleich. Frankfurt/M., 1999

Kaelble, Hartmut: Wie kam es zum Europäischen Sozialmodell? Jahrbuch für Europa- und Nordamerika-Studien, 4 (2000) 39-53.

Komlossy, Andrea–Parnreiter, Christof–Stacher, Irene–Zimmermann, Susan (Hrsg.): Ungeregelt und unterbezahlt. Der informelle Sektor in der Weltwirtschaft. Frankfurt/M. – Wien, 1997.

Kornai J  nos: A szocialista rendszer. Budapest, 1993.

Kovrig B    : A munka v  delme a dunai   llamokban. Kolozsv  r, 1944.

Kovrig B    : Magyar t  rsadalompolitika. 1920-1945. I. r  sz. New York, 1954.

Kovrig B    : Magyar t  rsadalompolitika. II. k  tet. T  rsadalompolitikai feladatok. Kolozsv  r, 1944.

K  v  r György–Gy    ni Gábor: Magyarország t  rsadalomt  rt  nete a reformkort  l a második világháborúig. Budapest, 1988.

Kuznets, Simon (ed.): Income and Wealth. Series V. London, 1955.

Langlois, Simon et al.: Convergence or Divergence? Comparing Recent Social Trends in Industrial Societies. Frankfurt/M. and London, 1994.

Lindert, Peter H.: The Rise of Social Spending, 1880-1930. Explorations in Economic History, 31 (1994) 1-37.

- Maddison, Angus: *The World Economy in the 20th Century*. Paris: OECD, 1989.
- Maddison, Angus: *Dynamic Forces in Capitalist Development. A Long-Run Comparative View*. Oxford: Oxford University Press, 1991.
- Maddison, Angus: *Monitoring the World Economy, 1820-1992*. Paris: OECD, 1995.
- Maddison, Angus: *The World Economy. A Millennial Perspective*. OECD: Paris, 2001.
- Maddison, Angus: *The World Economy. Historical Statistics*. Paris: OECD, 2003.
- Minkoff, Jack and Turgeon, Lynn: *Income Maintenance in the Soviet Union in Eastern and Western Perspective*. In: Irving Louis Horowitz (ed.): *Equity, Income, and Policy. Comparative Studies in Three Worlds Development*. New York and London, 1977. 176-211.
- OECD: *National Accounts. Main Aggregates, 1960-1997. Vol. I*. Paris, 1999.
- OECD: *Net Public Social Expenditure. OECD Working Papers. Vol. V. Occasional Papers, No. 19*. Paris, 1997.
- OECD: *Social Expenditure Statistics of OECD Member Countries. Labour Market and Social Policy Occasional Papers. No. 17*. Paris, 1996.
- OECD: *Social Expenditure, 1960-1990. Problems of growth and control*. Paris, 1985.
- Oyen, Else (ed.): *Comparative Methodology*. London, 1990.
- Palme, Joakim: *Pension Rights in Welfare Capitalism*. Stockholm, 1990.
- Pryor, Frederick: *Public Expenditure in Capitalist and Communist Nations*. Homewood, Ill., 1968.;
- Ritter, Gerhard A.: *Der Sozialstaat*. München, 1989.
- Schulze, Max-Stephan (ed.): *Western Europe: Economic and social Change Since 1945*. London-NewYork, 1999.
- Therborn, Göran: *European Modernity and Beyond. The Trajectory of European Societies, 1945-2000*. London, 1995.

Tilly, Charles: Big structures, large processes, huge comparisons. New York, 1984.

Time series of historical statistics, 1867-1992. Vol. I. Budapest, 1993.

Tomka Béla: Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia? Budapest, 2000.

Tomka Béla: Demographic Diversity and Convergence in Europe, 1918-1990: The Hungarian Case. Demographic Research, vol. 6 (2002):2, 17-48.

Tóth István György–Csaba Iván (szerk.): A jóléti állam politikai gazdaságtana. Budapest, 1999.

UNESCO: Statistical Yearbook. 1993. Paris, 1993.

United Nations: Statistical Yearbook. 1961. New York, 1961.

Valuch Tibor: Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében. Budapest, 2001.

Zapf, Wolfgang: Modernizáció, jólét, átmenet. Németország a 20. század végén. Budapest, 2002.

Zimmermann, Susan: Geschützte und ungeschützte Arbeitsverhältnisse von der Hochindustrialisierung bis zur Weltwirtschaftskrise. Österreich und Ungarn im Vergleich. In: Andrea Komlossy–Christof Parnreiter–Irene Stacher–Susan Zimmermann (Hrsg.): Ungeregelt und unterbezahlt. Der informelle Sektor in der Weltwirtschaft. Frankfurt/M. – Wien, 1997. 87-115.

Táblázatok

1.1. táblázat. A nyers születési ráta alakulása európai országokban, 1900-1990 (ezrelék)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Egyesült Királyság	28,7	25,1	25,5	16,3	14,1	15,8	17,1	16,1	13,4	13,9
Franciaország	21,3	19,6	21,4	18,0	13,6	20,5	17,9	16,7	14,9	13,4
Hollandia	31,6	28,6	28,6	23,1	20,8	22,7	20,8	18,3	12,8	13,2
Belgium	28,9	23,7	22,2	18,6	13,3	16,5	16,9	14,7	12,6	12,4
Írország	22,7	23,3	22,8	19,9	19,1	21,4	21,5	21,8	21,8	15,1
Németország/NSZK	35,6	29,8	25,9	17,6	20,1	16,2	17,4	13,4	10,1	11,5
Ausztria	35,0	32,5	22,7	16,8	20,7	15,6	17,9	15,2	12,0	11,7
Svájc	28,6	25,0	20,9	17,2	15,2	18,1	17,6	16,0	11,7	12,5
Svédország	27,0	24,7	23,6	15,4	15,1	16,5	13,7	13,7	11,7	14,5
Dánia	29,7	27,5	25,4	18,7	18,3	18,7	16,6	14,4	11,2	12,3
Finnország	32,6	31,7	27,0	21,8	17,8	24,5	18,5	14,0	13,2	13,1
Norvégia	29,7	25,8	26,1	17,0	16,1	19,1	17,3	16,6	12,5	14,4
Olaszország	33,0	33,3	32,2	26,7	23,5	19,6	18,1	16,8	11,3	10,0
Magyarország	39,7	35,1	31,4	25,4	20,0	20,9	14,7	14,7	13,9	12,1

Megjegyzés: Egyesült Királyság 1900-1970: Anglia és Wales.

Források: Acsádi György--Klinger András: Magyarország népesedése a két világháború között. Budapest, 1965. 88.p. (Magyarország 1900-1910); Time series of historical statistics, 1867-1992. Budapest, 1993. 148.p. (Magyarország 1920-1990); Brian R. Mitchell: European Historical Statistics, 1750-1975. New York, 1981. 124-134.p. (Nyugat-Európa 1900-1970); Council of Europe (ed.): Recent demographic developments in Europe, 1996. H.n. 1996. 41.p. (Nyugat-Európa 1980-1990)

1.2. táblázat. A teljes termékenységi arányszám alakulása európai országokban, 1900-1990

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Egyesült Királyság		2,92	3,08	1,95	1,79	2,18	2,66	2,41	1,89	1,83
Franciaország	2,89	2,56	2,67	2,27	2,00	2,93	2,73	2,48	1,95	1,78
Hollandia	4,53	3,94	3,89	3,03	2,67	3,06	3,12	2,57	1,60	1,62
Belgium				2,25	1,84	2,35	2,58	2,20	1,69	1,62
Írország			3,20	2,92	2,90	3,28	3,76	3,87	3,23	2,12
Németo./NSZK	4,77	3,52	2,62	1,88	2,40	2,09	2,37	2,02	1,44	1,45
Ausztria	4,93	4,67			1,54	2,09	2,65	2,31	1,65	1,45
Svájc	3,82	3,01	2,43	1,96	1,83	2,40	2,44	2,09	1,55	1,59
Svédország	4,06	3,60	3,22	1,96	1,85	2,32	2,17	1,94	1,68	2,14
Dánia		3,60	3,29	2,30	2,23	2,58	2,54	1,95	1,55	1,67
Finnország						3,16	2,71	1,83	1,63	1,78
Norvégia	4,37	3,82	3,61	2,19	1,95	2,53	2,83	2,51	1,72	1,93
Olaszország	4,43	4,28	3,90	3,38	3,07	2,47	2,41	2,43	1,69	1,29
Magyarország	5,28	4,67	3,74	2,84	2,48	2,62	2,02	1,97	1,92	1,84

Megjegyzések: Eltérő adatok: Egyesült Királyság 1910-1950: Anglia és Wales; Eltérő időpontok: Magyarország 1900-1901, 1910-1911, 1920-1921, 1930-1931, 1940-1941; Németország 1903, 1913, 1923; Franciaország 1901; Hollandia 1901; Ausztria 1903, 1908, 1937; Svájc 1903, 1913, 1923, 1932; Írország 1926, 1936, 1941, 1951; Svédország 1901; Dánia 1911; Norvégia 1901; Olaszország 1903, 1913, 1923.

Források: Kamarás Ferenc: A születési mozgalom és a termékenység jellegzetességei az elmúlt 125 évben. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896-1995). Budapest, 1997. 320.p. (Magyarország 1900-1941); Hablicsek László: Az első és a második demográfiai átmenet Magyarországon és Közép-Kelet-Európában. Budapest, 1995. 41.p. (Magyarország 1970-1990); Jean Paul Sardon: Generation Replacement in Europe since 1900. Population (An English Selection), 3 (1991) 19-20.p. (Nyugat-Európa 1900-1940); David Coleman: New Patterns and Trends in European Fertility: International and Sub-National Comparisons. In: David Coleman (ed.): Europe's Population in the 1990s. Oxford, 1996. 49-53.p. (Nyugat-Európa 1950-1990)

1.3.. táblázat. Férfiak születéskor várható átlagos élettartamának alakulása európai országokban, 1900-1990 (év)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Egyesült Királyság	44,1	51,5	55,6	58,7		66,4	67,9	68,7	70,2	72,9
Franciaország	45,3	48,5	52,2	54,3		62,9	66,9	68,4	70,2	72,7
Hollandia	46,2	51,0	55,1	61,9	65,7	70,6	71,5	70,7	72,6	73,6
Belgium	45,4			56,0		62,0	67,7	67,8	70,0	72,7
Írország	49,3	53,6	57,4	58,2	59,0	64,5	68,1	68,8	70,1	72,3
Németország/NSZK	40,6	47,4	56,0	59,9		64,6	66,9	67,4	69,6	72,9
Ausztria	39,1	40,7		54,5		61,9	65,6	66,5	69,0	72,4
Svájc	45,7	50,7	54,5	59,3	62,7	66,4	68,7	70,3	72,4	74,2
Svédország	50,9	54,5	54,8	61,2	64,3	69,0	71,2	72,2	72,8	74,8
Dánia	50,2	54,9	55,8	60,9	63,5	67,8	70,4	70,7	71,1	72,0
Finnország	42,9	45,3	43,4	50,7	54,3	58,6	65,5	66,5	69,2	70,9
Norvégia	50,4	54,8	55,6	61,0	64,1	69,3	71,6	71,2	72,3	74,9
Olaszország	42,6	44,2	49,3	53,8		63,7	67,2	69,0	70,6	73,5
Magyarország	36,6	39,1	41,0	48,7	55,0	59,9	65,9	66,3	65,5	65,1

Megjegyzések: Magyarország: jelenlegi terület.; Egyesült Királyság 1891-1952: Anglia és Wales; Eltérő időpontok: Magyarország: 1900-01, 1910-11, 1920-21, 1930-31, 1941; Németország: 1891-1900, 1910-11, 1924-26, 1932-34, 1949-51, 1960-62, 1970-72; Anglia és Wales: 1891-1900, 1910-12, 1920-22, 1930-32, 1950-52; Franciaország: 1898-1903, 1908-13, 1920-23, 1928-33; Hollandia: 1890-99, 1900-09, 1910-20, 1921-30, 1931-40, 1950-52, 1980-81; Belgium: 1891-1900, 1928-32; Ausztria: 1901-05, 1906-10, 1930-33, 1949-51, 1959-64; Svájc: 1889-1900, 1910-11, 1920-21, 1929-32, 1939-44, 1948-53, 1958-63, 1968-73, 1978-83; Írország: 1900-02, 1910-12, 1925-27, 1935-37, 1940-42, 1950-52, 1961, 1971, 1980-82; Svédország: 1891-1900, 1901-10, 1916-20, 1926-30, 1936-40, 1946-50, 1960-64, 1970-74; Dánia: 1895-1900, 1906-10, 1916-20, 1926-30, 1936-40, 1946-50, 1961-62, 1970-71, 1980-81; Finnország: 1891-1900, 1901-10, 1911-20, 1921-30, 1936-40, 1946-50, 1960-64, 1970-74, 1981; Norvégia: 1891-1901, 1901-11, 1911-21, 1921-31, 1931-41, 1946-50, 1979-80, 1994; Olaszország: 1899-02, 1901-10, 1921-22, 1930-32.

Források: Time series of historical statistics, 1867-1992. Budapest, 1993. 107.p. (Magyarország 1900-90); United Nations (ed.): Demographic Yearbook, 1948. New York, 1949. (Nyugat-Európa 1900-40); Eurostat (Hrsg.): Bevolkerungsstatistik. Daten, 1995-1998. Luxemburg, 1999. (Nyugat-Európa 1960-70, Németország 1980, Egyesült Királyság 1980, Belgium 1980-1990, Finnország 1981, Ausztria 1990); Council of Europe (ed.): Recent demographic developments in Europe, 1996. H.n., 1996. 55-57.p. (Nyugat-Európa 1980-1990); Oscar W. Gabriel--Frank Brettschneider (Hrsg.): Die EU-Staaten im Vergleich. Opladen, 1994. 502.p. (Németország 1970-1972, Franciaország 1950, Írország 1950-52, Olaszország 1950); Peter Flora (ed.): State, Economy, and Society in Western Europe. Vol. II. Frankfurt/M., 1987. 96.p. (Ausztria 1906-10, 1959-64), 97.p. (Belgium 1891-1900), 98.p. (Dánia 1895-1900, 1906-10, 1916-20, 1926-30, 1936-40, 1946-50), 99.p. (Finnország 1891-1900, 1936-40, 1946-50), 101.p. (Németország 1891-1900, 1924-26, 1932-34), 102.p. (Írország 1900-02, 1910-12), 103.p. (Olaszország 1899-1902, 1901-10), 104.p. (Hollandia 1890-99), 105.p. (Norvégia 1891-1901, 1931-41, 1946-50), 106.p. (Svédország 1891-1900, 1916-20, 1926-30, 1946-50), 107.p. (Svájc 1899-1900, 1948-53, 1968-73), 108.p. (Anglia és Wales 1891-1900, 1950-52).

1.4. táblázat. Nők születéskor várható átlagos élettartamának alakulása európai országokban, 1900-1990 (év)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Egyesült Királyság	47,8	55,4	59,9	62,9		71,5	73,7	75,0	76,2	78,5
Franciaország	48,7	52,4	56,1	59,0		68,5	73,6	75,9	78,4	80,9
Hollandia	49,0	53,4	57,1	63,5	67,2	72,9	75,3	76,5	79,3	80,1
Belgium	48,8			59,8		67,3	73,5	74,2	76,8	79,4
Írország	49,6	54,1	57,9	59,6	61,0	67,1	71,9	73,5	75,6	77,9
Németország/NSZK	44,0	50,7	58,8	62,8		68,5	72,4	73,8	76,1	79,3
Ausztria	41,1	42,1		58,5		67,0	72,0	73,4	76,1	78,9
Svájc	48,5	53,9	57,5	63,1	67,0	70,9	74,1	76,2	79,1	81,1
Svédország	53,6	57,0	57,6	63,3	66,9	71,6	74,9	77,1	78,8	80,4
Dánia	53,2	57,9	58,1	62,6	65,8	70,1	74,4	75,9	77,3	77,7
Finnország	45,6	48,1	49,1	55,1	59,5	65,9	72,5	75,0	77,6	78,9
Norvégia	54,1	57,7	58,7	63,8	67,6	72,7	76,0	77,5	79,0	80,6
Olaszország	43,0	44,8	50,8	56,0	57,5	67,2	72,3	74,9	77,4	80,0
Magyarország	38,2	40,5	43,1	51,8	58,2	64,2	70,1	72,1	72,7	73,7

Megjegyzések: Magyarország: jelenlegi terület; Egyesült Királyság 1891-1952: Anglia és Wales; Eltérő időpontok: Magyarország: 1900-01, 1910-11, 1920-21, 1930-31, 1941; Németország: 1891-1900, 1910-11, 1924-26, 1932-34, 1949-51, 1960-62, 1970-72; Anglia és Wales: 1891-1900, 1910-12, 1920-22, 1930-32, 1950-52; Franciaország: 1898-1903, 1908-13, 1920-23, 1928-33; Hollandia: 1890-99, 1900-09, 1910-20, 1921-30, 1931-40, 1950-52; Belgium: 1891-1900, 1928-32; Ausztria: 1901-05, 1906-10, 1930-33, 1949-51, 1959-64; Svájc: 1889-1900, 1910-11, 1920-21, 1929-32, 1939-44, 1948-53, 1958-63, 1968-73, 1978-83; Írország: 1900-02, 1910-12, 1925-27, 1935-37, 1940-42, 1950-52, 1961, 1971, 1980-82; Svédország: 1891-1900, 1901-10, 1916-20, 1926-30, 1936-40, 1946-50, 1960-64, 1970-74; Dánia: 1895-1900, 1906-10, 1916-20, 1926-30, 1936-40, 1946-50, 1961-62, 1970-71; Finnország: 1891-1900, 1901-10, 1911-20, 1921-30, 1936-40, 1946-50, 1960-64, 1970-74; Norvégia: 1891-1901, 1901-11, 1911-21, 1921-31, 1931-41, 1946-50, 1979-80, 1994; Olaszország: 1899-02, 1901-10, 1921-22, 1930-32.

Források: Time series of historical statistics, 1867-1992. Budapest, 1993. 108.p. (Magyarország 1900-90); United Nations (ed.): Demographic Yearbook, 1948. New York, 1949. (Nyugat-Európa 1900-40); Eurostat (Hrsg.): Bevölkerungsstatistik. Daten, 1995-1998. Luxemburg, 1999. (Nyugat-Európa 1960-70, Németország 1980, Belgium 1990, Finnország 1981, Ausztria 1990); Council of Europe (ed.): Recent demographic developments in Europe, 1996. H.n., 1996. 55-57.p. (Nyugat-Európa 1980-1990); Oscar W. Gabriel-Frank Brettschneider (Hrsg.): Die EU-Staaten im Vergleich. Opladen, 1994. 502.p. (Németország 1970-1972, Franciaország 1950, Írország 1950-52, Olaszország 1950); Peter Flora (ed.): State, Economy, and Society in Western Europe. Vol. II. Frankfurt/M., 1987. 96.p. (Ausztria 1906-10, 1959-64), 97.p. (Belgium 1891-1900), 98.p. (Dánia 1895-1900, 1906-10, 1916-20, 1926-30, 1936-40, 1946-50), 99.p. (Finnország 1891-1900, 1936-40, 1946-50), 101.p. (Németország 1891-1900, 1924-26, 1932-34), 102.p. (Írország 1900-02, 1910-12), 103.p. (Olaszország 1899-1902, 1901-10), 104.p. (Hollandia 1890-99), 105.p. (Norvégia 1891-1901, 1931-41, 1946-50), 106.p. (Svédország 1891-1900, 1916-20, 1926-30, 1946-50), 107.p. (Svájc 1899-1900, 1948-53, 1968-73), 108.p. (Anglia és Wales 1891-1900, 1950-52).

1.5. táblázat. A csecsemőhalandóság alakulása európai országokban, 1900-1990
(ezrelék)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Egyesült Királyság	154	105	80	60	61,0	30,0	22,5	18,5	12,1	7,9
Franciaország	160	111	123	84	90,5	52,0	27,5	18,2	10,0	7,3
Hollandia	155	108	83	51	39,1	25,0	17,9	12,7	8,6	7,1
Belgium	172	135	110	100	93,2	53,0	31,2	21,1	12,1	7,9
Írország	109	95	83	68	66,4	46,0	29,3	19,5	11,1	8,2
Németország/NSZK	229	162	131	85	64,1	55,0	35,0	23,6	12,6	7,0
Ausztria	231	189	156	104	74,2	66,0	37,5	25,9	14,3	7,8
Svájc	150	105	84	51	46,2	31,0	21,1	15,1	9,1	6,8
Svédország	99	75	63	55	39,2	21,0	16,6	11,1	6,9	6,0
Dánia	128	101	91	82	50,0	31,0	21,5	14,2	8,4	7,5
Finnország	153	118	96	75	88,3	44,0	21,0	13,2	7,60	5,6
Norvégia	91	67	58	46	39,1	28,0	18,9	12,7	8,10	6,9
Olaszország	174	140	127	106	102,7	64,0	43,9	29,6	14,6	8,2
Magyarország	223	195	193	153	130,1	85,7	47,6	35,9	23,2	14,8

Megjegyzések: Egyesült Királyság 1900-1930, 1950: Anglia és Wales; eltérő időpont: Ausztria 1922.

Források: Time series of historical statistics, 1867-1992. Budapest, 1993. 218.p. (Magyarország 1920-1990); Brian R. Mitchell: European Historical Statistics, 1750-1975. New York, 1981. 140-142.p. (Nyugat-Európa 1900-1930, 1950, Dánia 1940); United Nations (ed.): Demographic Yearbook, 1948. New York, 1949. 406.p. (Nyugat-Európa 1940); Eurostat (Hrsg.): Bevölkerungsstatistik. Daten, 1995-1998. Luxemburg, 1999. 182-183.p. (Nyugat-Európa 1960); Council of Europe (ed.): Recent demographic developments in Europe, 1996. H.n., 1996. 54.p. (Nyugat-Európa 1970-1990).

2.1. táblázat. A nyers házasságkötési ráta alakulása európai országokban, 1900-1990
(házasságkötések száma/1000 lakos)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Egyesült Királyság	8,0	7,5	10,1	7,9	11,2	8,1	7,5	8,5	7,4	6,5
Franciaország	7,7	7,8	16,0	8,3	4,3	7,9	7,0	7,8	6,2	5,1
Hollandia	7,6	7,3	14,6	8,0	7,6	8,2	7,8	9,5	6,4	6,4
Belgium	8,6	7,9	14,4	8,9	4,3	8,3	7,2	7,6	6,7	6,5
Írország	4,8	5,2	6,0	4,7	5,1	5,4	5,5	7,0	6,4	5,1
Németország/NSZK	8,5	7,7	14,5	8,8	8,6	10,6	9,5	7,4	6,3	6,5
Ausztria	8,2	7,6	13,3	7,7	11,7	9,3	8,3	7,1	6,2	5,9
Svájc	7,7	7,3	9,0	7,9	7,7	7,9	7,8	7,6	5,7	6,9
Svédország	6,1	6,2	7,3	7,2	9,3	7,7	6,7	5,4	4,5	4,7
Dánia	7,7	7,3	7,8	8,2	9,2	9,1	7,8	7,4	5,2	6,1
Finnország	6,9	6,4	7,5	7,2	8,3	8,5	7,4	8,8	6,1	5,0
Norvégia	6,8	6,1	7,0	6,4	9,4	8,3	6,6	7,6	5,4	5,2
Olaszország	7,2	7,8	14,1	7,4	7,1	7,7	7,7	7,3	5,7	5,6
Magyarország	9,1	8,6	13,1	9,0	7,7	11,4	8,9	9,3	7,5	6,4

Megjegyzések: Magyarország 1900-1910: mai terület; Egyesült Királyság 1900-1950: Anglia és Wales.

Források: Csernák Józsefné: Házasság és válás Magyarországon. In: Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája (896-1995). Budapest, 1997. 352.p. (Magyarország 1900-1910); Time series of historical statistics, 1867-1992. Budapest, 1993. 114.p. (Magyarország 1920-1990); Brian R. Mitchell (ed.): European Historical Statistics, 1750-1975. New York, 1980. 124-134.p. (Nyugat-Európa 1900-1950); Eurostat (Hrsg.): Bevölkerungsstatistik, 1995-1998. Luxemburg, 1999. 132-133.p. (Nyugat-Európa 1960); Council of Europe (ed.): Recent demographic developments in Europe. 1996. 33.p. (Nyugat-Európa 1970-1990);

2.2. táblázat. Nők átlagos életkorának alakulása az első házasságkötés idején európai országokban, 1900-1990 (év)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Egyesült Királyság	26	26	26	26	25	22	24,0	22,4	23,0	25,0
Franciaország	25			23		23	23,0	22,6	23,0	25,6
Hollandia	26	26	26	26	26	25	24,2	22,9	23,2	25,9
Belgium	25	25	25			23	22,8	22,4	22,3	24,3
Írország			29			28	27,6	25,3	24,7	26,5
Németország/NSZK	26	25	26	25	26	25	23,4	22,5	22,9	25,3
Ausztria	27			25		25	24,0	22,9	23,2	24,9
Svájc				27	26	25	24,9	24,2	25,1	26,8
Svédország							23,9	23,9	26,0	27,5
Dánia							22,8	22,8	24,6	27,6
Finnország	25		25	25	25	25	23,8	23,4	24,4	25,0
Norvégia	26	26	25	25	26	26	23,7	22,8	23,5	26,3
Olaszország	24	24	25	24	25	25	24,8	23,9	23,9	25,6
Magyarország	22,5	22,3	23,6	23,8	23,0	22,8	21,9	21,0	21,3	21,5
Csehszlovákia				25		23	21,1	21,4	21,7	
Lengyelország	24			25			21,9	22,6	22,8	

Megjegyzések: Magyarország: mai terület; Egyesült Királyság 1900-1960: Nagy-Britannia; Eltérő időpontok: Magyarország: 1941, 1948.

Források: Csernák Józsefné: Házasság és válás Magyarországon. In: Magyarország történeti demográfiája (896-1995). Budapest, 1997. 352.p. (Magyarország 1900-1930); Time series of historical statistics, 1867-1992. Budapest, 1993. 130.p. (Magyarország 1941-1990); Hartmut Kaelble: A Social History of Western Europe, 1880-1980. Dublin, 1990. 16.p. (Nyugat-Európa 1900-1950, Egyesült Királyság 1960); Eurostat (Hrsg.): Bevolkerungsstatistik. Daten, 1995-1998. Luxemburg, 1999. (Nyugat-Európa 1960-1990); Council of Europe (ed.): Recent demographic developments in Europe. 1996. H.n., 1996. 35.p. (Egyesült Királyság 1970-1990).

2.3. táblázat. Férfiak átlagos életkorának alakulása az első házasságkötés idején európai országokban, 1900-1990 (év)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Egyesült Királyság	27		28		27	26	26,0	24,0	25,2	27,2
Franciaország	31			27		26	25,7	24,7	25,1	27,5
Hollandia	28	28	28	28	28	27	26,6	25,0	25,5	28,2
Belgium	27	27	27	26		27	25,1	24,4	24,3	26,3
Írország			35			33	30,8	27,4	27,1	28,3
Németország/NSZK	29	27	29	28	29	28	25,4	24,9	25,7	27,9
Ausztria	30			28		28	26,7	25,6	25,9	27,4
Svájc				29	29	28	27,5	26,5	27,4	29,2
Svédország							27,3	26,4	28,6	29,9
Dánia							25,8	25,3	27,2	30,0
Finnország	27	27	28	28	28	28	25,8	25,3	26,5	27,0
Norvégia	28	28	28	29	29	29	26,6	25,5	26,2	28,7
Olaszország	28	27	29	27	28	29	28,6	27,4	27,1	28,6
Magyarország	26,4	26,2	26,7	26,8	27,5	26,4	25,3	24,0	24,0	24,2
Csehszlovákia				27		27	25,2	24,6	24,7	
Lengyelország	27			27			25,3	25,7	25,9	

Megjegyzések: Magyarország: mai terület; Egyesült Királyság 1900-1970: Nagy-Britannia; Eltérő időpontok: Magyarország: 1941, 1948.

Források: Csernák Józsefné: Házasság és válás Magyarországon. In Magyarország történeti demográfiája (896-1995). Budapest, 1997. 352.p. (Magyarország 1900-1930); Time series of historical statistics, 1867-1992. Budapest, 1993. 130.p. (Magyarország 1941-1990); Hartmut Kaelble: A Social History of Western Europe, 1880-1980. Dublin, 1990. 16.p. (Nyugat-Európa 1900-1950, Egyesült Királyság 1960-1970); Eurostat (Hrsg.): Bevölkerungsstatistik. Daten, 1995-1998. Luxemburg, 1999. (Nyugat-Európa 1960-1990)

2.4. táblázat. A férfi cölibátus arányának alakulása európai országokban, 1900-1990
(a soha nem házasodott férfiak aránya a 45-54 éves korcsoportban - százalék)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Egyesült Királyság	11,0	12,1	12,0	10,8		9,3	9,2	9,2	8,9	9,0
Franciaország	10,6	10,7	9,1	9,1	8,7	8,9	10,7	10,2	10,8	8,9
Hollandia	12,8	12,7	12,0	10,8		8,7	7,6	6,7	8,2	7,8
Belgium	15,9	14,5	13,0	10,5		8,5	9,1	8,0	8,1	8,0
Írország		28,6		31,4	33,5	31,0	29,7	28,1	22,5	15,8
Németország	8,5	8,2	6,5	6,0	6,1	6,1	4,9	4,5	7,3	9,3
Ausztria	11,1	16,8	14,7	11,4		9,3	7,9	6,7	7,3	9,7
Svájc	15,9	15,2	14,6	13,8	13,4	13,0	11,8	9,8	8,7	9,8
Svédország	12,7	14,3	15,3	15,8	16,1	15,7	14,4	13,4	10,9	16,2
Dánia	8,3	9,1	9,5	9,1	9,2	9,3	9,5	9,4	9,2	10,6
Finnország	13,6	15,8	19,1	25,5	26,9	11,8	10,1	11,1	13,6	13,9
Norvégia	10,9	11,9	12,2	13,9		15,1	13,3	12,5	10,9	9,8
Olaszország	11,3	10,7	10,6	9,5	9,2	8,7	8,9	10,9	8,8	10,4
Magyarország	4,9	5,8	5,2	5,0	5,8	6,0	5,4	4,1	5,0	6,1
Csehszlovákia		6,2	6,5	6,0		5,3	5,3	5,2	5,7	
Lengyelország		6,1		5,0			3,9	4,3	5,3	

Megjegyzések: Magyarország 1910-1920, 1980-1990: a 45-49 éves korcsoportra vonatkozóan. 1900, 1930-1970: a 45-54 éves korcsoportra vonatkozóan; Nyugat-Európa 1980-1990: a 45-49 éves, 1900-1970: a 45-54 éves korcsoportra vonatkozóan.; Franciaország 1921, Ausztria 1920: 50-59 éves korcsoport; Írország 1911: a későbbi köztársaság területe; Egyesült Királyság 1901-1971: Anglia és Wales; Ausztria 1910: a későbbi köztársaság országterülete; Eltérő időpontok: Magyarország: 1941, 1949; Németország: 1925, 1933, 1939, 1961; Anglia és Wales: 1901, 1911, 1921, 1931, 1951, 1961, 1971; Egyesült Királyság: 1982; Franciaország: 1901, 1911, 1921, 1931, 1936, 1946, 1962, 1968; Hollandia: 1899, 1909, 1947; Belgium: 1947, 1961, 1991; Ausztria: 1934, 1951, 1961, 1971, 1991; Svájc: 1941; Írország: 1911, 1926, 1936, 1951, 1961, 1971, 1981; Dánia: 1901, 1911, 1921, 1935; Finnország: 1991; Olaszország: 1901, 1911, 1921, 1931, 1936, 1951, 1961, 1971, 1991.

Források: Time series of historical statistics, 1867-1992. Budapest, 1993. 6-7., 11., 13. p. (Magyarország 1900-1990, saját számítások); Peter Flora (ed.): State, Economy, and Society in Western Europe. Vol. II. Frankfurt, 1987. 224-225.p. (Németország 1900-1970), 238-239.p. (Anglia-Wales 1901-1971), 222-223.p. (Franciaország 1901-1968), 230-231.p. (Hollandia 1899-1970), 216-217.p. (Belgium 1900-1970), 214-215.p. (Ausztria 1900-1970), 236-237.p. (Svájc 1900-1970), 226-227.p. (Írország 1911-1971), 234-235.p. (Svédország 1900-1970), 218-219. p. (Dánia 1901-1970), 220-221.p. (Finnország 1900-1970), 232-233.p. (Norvégia 1900-1970), 228-229.p. (Olaszország 1901-1971); United Nations (ed.): Demographic Yearbook 1990. New York, 1992. 540-543.p. (Nyugat-Európa 1980); United Nations (ed.): Demographic Yearbook. 1995. New York, 1997. 569-572.p. (Nyugat-Európa 1990); Eurostat (ed.): Population, household, and dwellings in Europe. Main results of the 1990/1991 censuses. Brussels-Luxemburg, 1996. 20-24.p. (Olaszország 1991).

2.5. táblázat. A női cölibátus arányának alakulása európai országokban, 1900-1990
(a soha nem házasodott nők aránya a 45-54 éves korcsoportban - százalék)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Egyesült Királyság	13,6	15,8	16,4	16,4		15,1	11,4	8,0	5,7	4,9
Franciaország	11,5	11,2	10,9	10,9	11,5	12,2	9,1	8,7	7,3	7,1
Hollandia	14,0	15,0	15,2	14,9		13,3	11,4	8,4	6,3	5,2
Belgium	16,8	16,4	15,4	13,3		10,6	9,2	7,8	6,0	5,1
Írország		24,0		23,9	25,1	25,7	23,1	18,8	13,4	10,3
Németország	10,3	10,7	10,4	11,5	13,2	12,6	9,6	9,9	6,4	5,2
Ausztria	13,3	12,3	16,6	17,0		14,3	12,2	11,3	8,7	7,6
Svájc	17,4	17,8	17,7	17,9	19,7	19,2	15,9	12,6	9,4	8,8
Svédország	18,9	20,7	22,2	22,5	22,2	19,1	12,3	8,0	5,8	9,7
Dánia	13,1	14,7	15,6	15,6	15,5	14,1	10,3	7,1	5,3	5,5
Finnország	14,9	16,2	19,7	24,6	28,0	19,0	15,0	12,3	10,3	9,9
Norvégia	17,8	19,9	20,8	21,8		20,7	14,3	9,0	5,3	5,6
Olaszország	11,2	10,9	11,7	12,4	13,1	14,8	13,8	13,9	9,6	7,9
Magyarország	4,8	5,7	5,5	6,1	8,0	8,2	7,3	5,6	3,8	3,8
Csehszlovákia		8,5	8,9	6,0		9,7	6,5	5,1	3,7	
Lengyelország		7,8	8,2	7,1			9,1	5,3	4,5	

Megjegyzések: Magyarország 1910-1920, 1980-1990: a 45-49 éves korcsoportra vonatkozóan., 1900, 1930-1970: a 45-54 éves korcsoportra vonatkozóan; Nyugat-Európa 1980-1990: a 45-49 éves, 1900-1970: a 45-54 éves korcsoportra vonatkozóan.; Franciaország 1921, Ausztria 1920: 50-59 éves korcsoport; Írország 1911: a későbbi köztársaság területe; Egyesült Királyság 1901-1971: Anglia és Wales; Ausztria 1910: a későbbi köztársaság országterülete; Eltérő időpontok: Magyarország: 1941, 1949; Németország: 1925, 1933, 1939, 1961; Anglia és Wales: 1901, 1911, 1921, 1931, 1951, 1961, 1971; Egyesült Királyság: 1982; Franciaország: 1901, 1911, 1921, 1931, 1936, 1946, 1962, 1968; Hollandia: 1899, 1909, 1947; Belgium: 1947, 1961, 1991; Ausztria: 1934, 1951, 1961, 1971, 1991; Svájc: 1941; Írország: 1911, 1926, 1936, 1951, 1961, 1971, 1981; Dánia: 1901, 1911, 1921, 1935; Finnország: 1991; Olaszország: 1901, 1911, 1921, 1931, 1936, 1951, 1961, 1971, 1991.

Források: Time series of historical statistics, 1867-1992. Budapest, 1993. 8-9., 12., 14. p. (Magyarország 1900-1990, saját számítások); Peter Flora (ed.): State, Economy, and Society in Western Europe. Vol. II. Frankfurt, 1987. 224-225.p. (Németország 1900-1970), 238-239.p. (Anglia-Wales 1901-1971), 222-223.p. (Franciaország 1901-1968), 230-231.p. (Hollandia 1899-1970), 216-217.p. (Belgium 1900-1970), 214-215.p. (Ausztria 1900-1970), 236-237.p. (Svájc 1900-1970), 226-227.p. (Írország 1911-1971), 234-235.p. (Svédország 1900-1970), 218-219. p. (Dánia 1901-1970), 220-221.p. (Finnország 1900-1970), 232-233.p. (Norvégia 1900-1970), 228-229.p. (Olaszország 1901-1971); United Nations (ed.): Demographic Yearbook 1990. New York, 1992. 540-543.p. (Nyugat-Európa 1980); United Nations (ed.): Demographic Yearbook. 1995. New York, 1997. 569-572.p. (Nyugat-Európa 1990); Eurostat (ed.):

Population, household, and dwellings in Europe. Main results of the 1990/1991 censuses. Brussels-Luxemburg, 1996. 20-24.p. (Olaszország 1991).

2.6. táblázat. A háztartások átlagos létszámának alakulása európai országokban, 1900-1990 (fő)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Egyesült Királyság		4,4	4,1	3,7		3,2	3,0	2,9	2,7	2,6
Franciaország	3,5	2,9				3,1	3,1	2,9	2,7	2,6
Hollandia						4,5	3,6	3,2		2,5
Belgium		3,6	3,2	3,2		3,0	3,0	2,9	2,7	2,7
Írország				4,5	4,3	4,2	4,0	3,9	3,7	3,3
Németország/NSZK				3,8		3,0	2,9	2,7	2,3	2,3
Ausztria		4,1				3,1	3,0	2,9	2,7	
Svájc			4,2	3,9			3,3	2,9	2,5	2,4
Svédország				3,3		2,9	2,8	2,6	2,3	2,1
Dánia	3,8		3,5	3,2		3,1	3,0	2,7	2,4	2,3
Finnország	4,6	4,4		3,6		3,6	3,3	3,0	2,6	2,5
Norvégia				3,8		3,2	3,1	2,9	2,7	2,4
Olaszország				4,1			3,6	3,3	3,0	2,9
Magyarország		4,7	4,3	3,9	3,8	3,6	3,1	3,0	2,8	2,6
Csehszlovákia				3,8						
Lengyelország			4,8	4,4						

Megjegyzések: Ha másként nem jelöltük, magánháztartások adatai. Eltérő időpontok: Magyarország: 1941, 1949.; Németország: 1927, 1961, 1987.; Anglia és Wales: 1911, 1921, 1931; Egyesült Királyság: 1951, 1961, 1971, 1981.; Franciaország: 1901, 1911, 1946, 1962, 1975, 1982.; Hollandia: 1947, 1971.; Belgium: 1947, 1961, 1981.; Ausztria: 1951, 1961, 1971, 1981.; Írország: 1926, 1936, 1946, 1961, 1971, 1981, 1991.; Dánia: 1901, 1916, 1981, 1991.; Olaszország: 1931, 1961, 1971, 1981.

Eltérő adatok: Magyarország: 1910, 1920, 1930, 1941 lakások átlagos lakószáma; Németország 1927: 5000 lakos feletti városok, 1950: Nyugat-Berlinnel együtt; Egyesült Királyság: 1911-1931 Anglia és Wales; Franciaország 1911: 50000 lakos feletti városok, 1901-1946: lakott lakások; Hollandia 1947: lakások; Belgium 1910-1930: 10000 lakos feletti városok, 1910-1947: lakott lakások; Ausztria 1910: az ország nagyobb városai, lakott lakások; Dánia 1901-1930: lakott lakások, Koppenhága; Finnország 1900-1930: lakott lakások, 1900-1910: Helsinki, Turku, Tampere, Uleaborg, 1930: Helsinki; Norvégia 1930: városi lakott lakások; Olaszország 1931: nagyobb városok, lakott lakások.

Források: Faragó Tamás: Nemek, nemzedékek, családok és rokonok a XVIII-XX. században. (Doktori értekezés. MTA Kézirattár.) Budapest, 1994. Melléklet. 59.p. (Magyarország 1910) ; Kovacsics József (szerk.): Magyarország történeti demográfiája. Budapest, 1963. 295.p. (Magyarország 1930, 1949.); Time series of historical statistics, 1867-1992. Budapest, 1993. 82.p. (Magyarország 1920, 1941, 1960-1990.); Peter Flora (ed.): State, Economy, and Society in Western Europe. Vol. II. Frankfurt/M., 1987. 306.p. (Németország 1927.), 324.p. (Anglia és Wales 1911-31), 302.p. (Franciaország 1901-1911), 313.p. (Hollandia 1947), 289.p. (Belgium 1910-1947.), 285.p. (Ausztria 1910), 322.p. (Svájc 1920-1930), 308.p. (Írország 1926-1946), 319.p. (Svédország 1930), 295.p. (Dánia 1901-1930), 298.p. (Finnország 1900-1930), 316.p. (Norvégia 1930), 311.p. (Olaszország 1931.); Bernhard Schäfers: Gesellschaftlicher Wandel in Deutschland. Stuttgart, 1995. 294.p. (Németország, Nagy-Britannia, Hollandia, Belgium, Olaszország 1990.); United Nations (ed.): Demographic Yearbook. Special Issue: Population Ageing and the Situation of Elderly Persons. New York, 1993. (Nyugat-Európa 1950, 1960); Eurostat (ed.):

Economic and Social Features of Households in the Member States of the European Community. Luxemburg, 1982. 33.p. (Nyugat-Európa 1970); United Nations (ed.): Demographic Yearbook, 1995. New York, 1997. 596-604.p. (Nyugat-Európa 1990); Ray Hall: Family Structures. In: Daniel Noin--Robert Woods (eds.): The Changing Population of Europe. Oxford, 1993. 102.p. (Hollandia 1980).

2.7. táblázat. Az öt vagy ennél több taggal rendelkező háztartások arányának alakulása az összes háztartáshoz viszonyítva, 1900-1990 (százalék)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Egyesült Királyság		41,0	36,9	28,1			16,0	14,5	11,4	8,0
Franciaország	25,4	15,3				18,0	20,1	19,1	11,9	10,3
Hollandia						41,4	27,0	20,4	11,7	7,1
Belgium		26,9	19,3	16,7		14,6	16,0	16,1	11,4	8,2
Írország				44,0	40,8	38,6	35,4	35,2	32,3	26,6
Németország/NSZK							14,0	12,9	8,0	5,1
Ausztria		37,4					17,0	17,0	13,0	10,0
Svájc			38,6	32,5			21,0	16,0	9,0	6,5
Svédország						17,5	13,1	10,0	6,0	5,3
Dánia	32,5		25,1	18,8			15,0	12,7	7,4	4,7
Finnország	44,9	42,7		26,3		33,8	25,0	18,3	10,0	7,8
Norvégia				32,4		20,3	21,0	17,0	12,0	8,3
Olaszország		36,5		35,6			27,0	21,5	14,9	11,3
Magyarország				33,0			17,0	14,0	10,6	8,0
Csehszlovákia				31,3						
Lengyelország			51,3	45,8						

Megjegyzések: Amennyiben másként nem jeleztük, magánháztartások adatai; Eltérő adatok: Magyarország 1930: A lakások megoszlása a 10000 főnél népesebb községekben.; Egyesült Királyság 1911-1950: Anglia és Wales; Franciaország 1911: 50000 lakos feletti városok, 1901-1946 lakott lakások; Hollandia 1947: lakott lakások; Belgium 1910-1930: 10000 lakos feletti városok, 1910-1947: lakott lakások; Ausztria 1910: lakott lakások; Svédország 1930: lakások, Stockholm; Dánia 1901-1930: lakott lakások, Koppenhága; Finnország 1900-1930: lakott lakások, 1900-1910: Helsinki, Turku, Tampere, Uleaborg, 1930: Helsinki; Norvégia 1930: városi lakott lakások; Olaszország 1911: öt nagyváros, lakott lakások, 1931: 11 nagyváros, lakott lakások; Eltérő időpontok: Németország: 1991; Anglia és Wales: 1911, 1921, 1931; Egyesült Királyság: 1961, 1981, 1991; Franciaország: 1901, 1911, 1946, 1962, 1975; Hollandia: 1947, 1971, 1991; Belgium: 1947, 1961, 1991; Ausztria: 1991; Írország: 1926, 1936, 1946, 1961, 1971, 1991; Dánia: 1901, 1916, 1981, 1991; Olaszország: 1911, 1931, 1961, 1971, 1991;

Források: Faragó Tamás: Nemek, nemzedékek, családok és rokonok a XVIII-XX. században. (Doktori értekezés. MTA Kézirattár.) Budapest, 1994. Melléklet. 49.p. (Magyarország 1930); Time series of historical statistics, 1867-1992. Budapest, 1993. 76.p. (Magyarország 1960-1990.); Peter Flora (ed.): State, Economy, and Society in Western Europe. Vol. II. Frankfurt/M., 1987. 306.p. (Németország 1927.), 324.p. (Anglia és Wales 1911-31), 302.p. (Franciaország 1901-1911), 313.p. (Hollandia 1947), 289.p. (Belgium 1910-1947.), 285.p. (Ausztria 1910), 322.p. (Svájc 1920-1930), 308.p. (Írország 1926-1946), 319.p. (Svédország 1930), 295.p. (Dánia 1901-1930), 298.p. (Finnország 1900-1930), 316.p. (Norvégia 1930), 311.p. (Olaszország 1911, 1931) -- saját számítások.; Eurostat (ed.): Economic and Social Features of Households in the Member States of the European Community. Luxemburg, 1982. 30-39.p. (Nyugat-Európa 1960-1970); K. Schwarz: Household trends in Europe after World War II. In: Nico Keilman et. al. (ed.): Modelling Household Formation and Dissolution. Oxford, 1988. 79-80.p. (Németország, Anglia és Wales, Ausztria, Svédország, Dánia, Norvégia, Olaszország 1950); François Höpflinger: Haushalts- und Familienstrukturen im westeuropäischen Vergleich. In: Stefan Hradil--Stefan

Immerfall (Hrsg.): Die westeuropäischen Gesellschaften im Vergleich. Opladen, 1997. 100.p. (Nyugat-Európa 1960-1980); Eurostat (ed.): Population, household and dwellings in Europe. Main results of the 1990/1991 censuses. Brussels-Luxemburg, 1996. 120-121.p. (Nyugat-Európa 1990); Ray Hall: Family Structures. In: Daniel Noin--Robert Woods (eds.): The Changing Population of Europe. Oxford, 1993. 103.p. (Németország 1970-1980, Egyesült Királyság 1971-81, Franciaország 1968-1982, Hollandia 1971-1981, Belgium 1970-1981, Dánia 1970-1981, Olaszország 1971-1981)

2.8. táblázat. Az egyszemélyes háztartások arányának alakulása az összes háztartáshoz viszonyítva, 1900-1990 (százalék)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Egyesült Királyság		5,3	6,0	6,7		11,0	11,9	18,1	22,0	26,7
Franciaország	15,1	20,0				18,6	19,9	22,3	25,0	27,0
Hollandia						3,8	11,9	17,1	22,0	29,9
Belgium		14,2	15,0	11,3		16,7	16,8	18,8	23,0	28,4
Írország				8,3	9,4	10,4	12,6	14,2	17,0	20,2
Németország/NSZK						19,0	20,6	25,2	31,0	33,6
Ausztria		6,3				18,0	20,0	26,0	28,0	29,7
Svájc			8,5	8,5			14,2	19,6	29,0	32,4
Svédország				12,2		21,0	20,2	25,3	33,0	39,6
Dánia	10,7			14,0		14,0	16,0	21,4	29,0	34,4
Finnország	6,7	7,5		8,7		10,3	19,3	24,0	27,0	31,7
Norvégia				11,3		15,0	18,0	21,1	28,0	34,3
Olaszország		9,2		6,7		10,0	10,6	12,9	18,0	20,6
Magyarország				6,0		10,0	14,5	17,5	19,6	24,3
Csehszlovákia				7,3						
Lengyelország			6,1	9,0						

Megjegyzések: Amennyiben másként nem jeleztük, magánháztartások adatai; Eltérő adatok: Magyarország 1949: becslés.; Egyesült Királyság 1911-1950: Anglia és Wales; Franciaország 1911: 50000 lakos feletti városok, 1901-1946 lakott lakások; Hollandia 1947: lakott lakások; Belgium 1910-1930: 10000 lakos feletti városok, 1910-1947: lakott lakások; Ausztria 1910: lakott lakások; Svédország 1930: lakások, Stockholm; Dánia 1901-1930: lakott lakások, Koppenhága; Finnország 1900-1930: lakott lakások, 1900-1910: Helsinki, Turku, Tampere, Uleaborg, 1930: Helsinki; Norvégia 1930: városi lakott lakások; Olaszország 1911: öt nagyváros, lakott lakások, 1931: 11 nagyváros, lakott lakások; Eltérő időpontok: Németország: 1991; Anglia és Wales: 1911, 1921, 1931; Egyesült Királyság: 1961, 1981, 1991; Franciaország: 1901, 1911, 1946, 1962, 1975; Hollandia: 1947, 1971, 1991; Belgium: 1947, 1961, 1991; Ausztria: 1991; Írország: 1926, 1936, 1946, 1961, 1971, 1991; Dánia: 1901, 1916, 1981, 1991; Olaszország: 1911, 1931, 1961, 1971, 1991;

Források: Faragó Tamás: Nemek, nemzedékek, családok és rokonok a XVIII-XX. században. (Doktori értekezés. MTA Kézirattár.) Budapest, 1994. Melléklet. 38.p. (Magyarország 1949); Time series of historical statistics, 1867-1992. Budapest, 1993. 76.p. (Magyarország 1960-1990.); Peter Flora (ed.): State, Economy, and Society in Western Europe. Vol. II. Frankfurt/M., 1987. 306.p. (Németország 1927.), 324.p. (Anglia és Wales 1911-31), 302.p. (Franciaország 1901-1911), 313.p. (Hollandia 1947), 289.p. (Belgium 1910-1947.), 285.p. (Ausztria 1910), 322.p. (Svájc 1920-1930), 308.p. (Írország 1926-1946), 319.p. (Svédország 1930), 295.p. (Dánia 1901-1930), 298.p. (Finnország 1900-1930), 316.p. (Norvégia 1930), 311.p. (Olaszország 1911, 1931); Eurostat (ed.): Economic and Social Features of Households in the Member States of the European Community. Luxemburg, 1982. 30-39.p. (Nyugat-Európa 1960-1970); K. Schwarz: Household trends in Europe after World War II. In: Nico Keilman et. al. (ed.): Modelling Household Formation and Dissolution. Oxford, 1988. 79-80.p. (Németország, Anglia és Wales, Ausztria, Svédország, Dánia, Norvégia, Olaszország 1950); Francois Höpflinger: Haushalts- und

Familienstrukturen im westeuropäischen Vergleich. In: Stefan Hradil--Stefan Immerfall (Hrsg.): Die westeuropäischen Gesellschaften im Vergleich. Opladen, 1997. 102.p. (Nyugat-Európa 1960-1980); Eurostat (ed.): Population, household and dwellings in Europe. Main results of the 1990/1991 censuses. Brussels-Luxemburg, 1996. 120-121.p. (Nyugat-Európa 1990)

2.9. táblázat. A női foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatott körében európai országokban, 1900-1990 (százalék)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Egyesült Királyság	29,2	29,6	29,5	29,8		32,6	32,7	36,3	39,2	42,9
Franciaország	30,8	28,8	37,5	31,2	30,9	32,2	33,3	36,0	39,8	43,4
Hollandia	24,3	24,9	25,0	25,6		23,4	21,5	26,3	30,3	39,2
Belgium	29,9	28,4	23,5	24,3	23,2	29,7	30,2	32,7	37,3	41,6
Írország				30,5	31,9	26,7	25,6	26,7	28,7	31,6
Németország/NSZK	30,2	29,1	30,0	33,0	30,3	35,8	37,3	36,6	37,8	40,8
Ausztria	34,2	34,7		34,0	33,4	33,8	39,4		40,8	41,0
Svájc	36,6	35,7	36,9	35,6	32,8	33,7	34,1		36,1	38,1
Svédország	35,1	33,3	34,2	32,0	30,1	29,8	33,6		45,2	47,9
Dánia	37,4	37,4	36,4	37,6	32,1	33,7	30,9	39,4	44,1	46,1
Finnország		37,2	39,3	39,5	39,9	36,7	43,7		46,1	47,1
Norvégia	35,2	37,1	34,5	32,5		27,4	28,2		41,3	44,9
Olaszország	29,1	32,5	28,1	25,2	25,3	26,4	30,7	28,3	33,3	36,8
Magyarország	25,2	22,1	29,8	26,1	27,3	29,2	35,5	41,1	43,4	44,5

Megjegyzések: Nyugat-Európa 1900-1950: ahol másként nem jeleztük, alkalmazottak és munkások (önállóak és foglalkoztatott családtagok nélkül); Egyesült Királyság 1901-1950, 1970: Nagy-Britannia; Nyugat-Európa 1950: a polgári alkalmazottak közötti arány; Eltérő adatok: Németország 1907, 1925: menedzserekkel együtt; Finnország 1910-1940: csak munkások; Norvégia 1911: szolgálkkal együtt.; Eltérő időpontok: Magyarország: 1941, 1949; Németország: 1895, 1907, 1925, 1933, 1939; Nagy-Britannia: 1901, 1911, 1921, 1931; Franciaország: 1901, 1906, 1921, 1931, 1936, 1954; Hollandia: 1899, 1909, 1947; Belgium: 1947; Ausztria: 1934, 1939, 1951; Svájc: 1941; Írország: 1926, 1936; Dánia: 1901, 1911, 1921; Olaszország: 1901, 1911, 1921, 1931, 1936, 1951.

Források: Time series of historical statistics, 1867-1992. Budapest, 1993. 36-37.p. (Magyarország); OECD (ed.): Historical Statistics, 1960-1994. Paris, 1996. (Nyugat-Európa 1960, 1990); OECD (ed.): Historical Statistics, 1960-1984. Paris, 1986. 33.p. (Nyugat-Európa 1980); Oscar W. Gabriel--Frank Brettschneider (Hrsg.): Die EU-Staaten im Vergleich. Opladen, 1994. 513.p. (Németország, Nagy-Britannia, Belgium, Írország, Dánia 1950, Nyugat-Európa 1970); Peter Flora (ed.): State, Economy, and Society in Western Europe. Vol. II. Frankfurt/M., 1987. 514-518.p. (Németország 1895-1939), 499-506.p. (Franciaország 1901-1954), 563-567.p. (Hollandia 1899-1947), 463-466.p. (Belgium 1900-1947), 452-456.p. (Ausztria 1900-1951), 599-604.p. (Svájc 1900-1950), 543-545.p. (Írország 1926-1936), 586-591.p. (Svédország 1900-1950), 474-479.p. (Dánia 1901-1940), 486-490.p. (Finnország 1910-1950), 573-578.p. (Norvégia 1900-1950), 553-558.p. (Olaszország 1901-1951).; A. T. Mallier--M.J. Rosser: Women and the Economy. A Comparative Study of Britain and the USA. London, 1987. 20.p. (Nagy-Britannia 1901-1931);

2.10. táblázat. A 100 házasságkötésre jutó válások számának alakulása, 1900-1990

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Egyesült Királyság	0,2	0,2	0,8	1,1	1,6	8,6	6,9	14,0	39,3	41
Franciaország	2,6	4,6	5,6	6,8	9,9	10,5	9,4	10,2	22,2	32
Hollandia	1,4	2,0	3,0	4,5	4,4	7,8	6,4	8,3	25,7	28
Belgium	1,2	1,9	2,1	3,5	5,1	7,1	7,0	8,7	20,8	31
Írország	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Németország/NSZK	1,7	3,0	4,1	7,2	8,0	15,8	9,4	17,2	22,7	29
Ausztria	0,7	1,3	6,2	12,5	12,6	16,3	13,7	19,6	26,2	33
Svájc	4,0	5,6	6,4	8,8	9,5	13,1	12,5	16,0	27,3	33
Svédország	1,3	1,8	3,1	5,1	5,9	14,8	17,9	29,9	42,2	44
Dánia	2,1	3,7	4,4	7,9	9,8	17,7	18,6	26,2	39,3	44
Finnország	0,7	1,0	2,2	4,5	4,3	10,8	11,1	14,8	27,3	41
Norvégia	–	2,8	3,6	4,9	3,4	8,5	10,1	11,7	25,1	43
Olaszország	–	–	–	–	–	–	–	–	3,2	8
Magyarország	3,7	4,7	6,6	7,1	7,8	10,6	18,7	23,6	34,6	37,5

Megjegyzések: Eltérő adatok: Egyesült Királyság 1900-1980: Anglia és Wales; Eltérő időpontok: Magyarország: 1906-1910, 1911-1915, 1921.; Franciaország: 1937.; Ausztria: 1937.; Svájc: 1941.

Források: Történeti statisztikai idősorok, 1867-1992. I. kötet. Budapest, 1992.; Peter Flora (ed.): State, Economy, and Society in Western Europe. Vol. II. Frankfurt/M., 1987. 182-183.p. (Németország 1900-1970), 205-206.p. (Anglia és Wales 1900-1970), 178-179.p. (Franciaország 1900-1970), 190-191.p. (Hollandia 1900-1970), 166-167.p. (Belgium 1900-1970), 162-164.p. (Ausztria 1900-1970), 202-203.p. (Svájc 1900-1920), 198-199.p. (Svédország 1900-1970), 170-171.p. (Dánia 1900-1970), 174-175.p. (Finnország 1900-1970), 194-195.p. (Norvégia 1910-1970); Francois Höpflinger: Haushalts- und Familienstrukturen im intereuropäischen Vergleich. In: Stefan Hradil--Stefan Immerfall (Hrsg.): Die westeuropäischen Gesellschaften im Vergleich. Opladen, 1997. 119.p. (Nyugat-Európa 1990); The Demographic Situation. Population (An English Selection), vol. 3. (1991) 231.p. (Nyugat-Európa 1980); Jean Kellerhals--Jean Francois Perrin--Laura Voneche: Switzerland. In: Robert Chester (ed.): Divorce in Western Europe. Leiden, 1977. 200.p. (Svájc 1930-1960);

2.11. táblázat. A házasságon kívüli születések az összes születés arányában európai országokban, 1900-1990 (százalék)

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Egyesült Királyság	4,0	4,1	1,6	4,6	4,4	5,0	5,2	8,0	11,5	27,9
Franciaország	8,8	9,5	9,9	8,3	6,3	7,1	6,1	6,8	11,4	30,1
Hollandia	2,6	2,1	2,1	1,8	1,4	1,5	1,4	2,1	4,1	11,4
Belgium	7,4	6,1	7,1	4,0	3,1	2,6	2,1	2,8	4,1	11,6
Írország			2,7	3,2	3,2	2,6	1,6	2,7	5,0	14,6
Németország/NSZK	8,6	9,0	11,2	12,0	7,6	9,7	7,6	5,5	7,6	10,5
Ausztria	13,5	12,1	23,0	27,1	22,8	18,3	13,0	12,8	17,8	23,6
Svájc	4,5	4,5	4,4	4,4	3,8	3,8	3,8	3,8	4,7	6,10
Svédország	11,4	14,2	15,7	15,8	11,3	9,8	11,3	18,4	39,7	47,0
Dánia	9,6	11,1	11,7	10,7	8,8	6,5	7,8	11,0	33,2	46,4
Finnország	6,3	7,4	8,6	8,3	9,3	5,2	4,0	5,8	13,1	25,2
Norvégia	7,3	6,6	7,6	7,1	6,4	4,1	3,7	6,9	14,5	38,6
Olaszország	5,9	4,9	4,7	5,0	3,8	3,4	2,4	2,2	4,3	6,5
Magyarország	9,6	9,6	8,0	8,9	8,4	8,5	5,7	5,2	6,6	13,1

Megjegyzések: Magyarország 1900-1910: akkori országterület.; Egyesült Királyság: 1900-1950 Anglia és Wales; Eltérő időpontok: Németország: 1938; Franciaország: 1938; Ausztria: 1937; Írország: 1925.

Források: Magyar Statisztikai Évkönyv. 1900. Budapest, 1901. 23-24.p. (Magyarország 1900); Magyar Statisztikai Évkönyv. 1910. Budapest, 1911. 24-25.p. (Magyarország 1910); Time series of historical statistics, 1867-1992. Budapest, 1993. 148.p. (Magyarország 1920-1990); Peter Flora (ed.): State, Economy, and Society in Western Europe. Vol.II. Frankfurt/M., 1987. 162-164.p. (Ausztria 1900-1950), 166-167.p. (Belgium 1900-1950), 170-171.p. (Dánia 1900-1950), 174-175.p. (Finnország 1900-1950), 178-179.p. (Franciaország 1900-1950), 182-183.p. (Németország 1900-1950), 185-186.p. (Írország 1920-1950), 187-188.p. (Olaszország 1900-1950), 190-191.p. (Hollandia 1900-1950), 194-195.p. (Norvégia 1900-1950), 198-199.p. (Svédország 1900-1950), 202-203.p. (Svájc 1900-1950), 205-206.p. (Anglia és Wales 1900-150); Eurostat (Hrsg.): Bevölkerungsstatistik. 1998. Luxemburg, 1999. (Nyugat-Európa 1960); Council of Europe (ed.): Recent demographic developments in Europe. 1996. 42.p. (Nyugat-Európa 1970-1990)

3.1. táblázat. A gazdaságilag aktív népesség szektorális eloszlása európai országokban, 1910-1980

	1910			1930			1950			1960			1980		
	Mg.	Ipar	Sz.	Mg.	Ipar	Sz.	Mg.	Ipar	Sz.	Mg.	Ipar	Sz.	Mg.	Ipar	Sz.
Egyesült Királyság	9	52	40	6	46	48	5	49	46	4	48	48	3	42	56
Franciaország	41	33	26	36	33	31	27	36	37	22	39	39	8	39	53
Hollandia	29	33	38	21	36	43	20	34	46	11	42	47	6	45	49
Belgium	23	45	32	17	48	35	13	50	37	8	48	45	3	41	56
Írország	51	15	34	48	16	36	40	24	35	36	25	40	18	37	45
Németország/NSZK	37	41	22	29	40	31	23	43	34	14	48	38	4	46	50
Ausztria	32	33	35	32	33	35	33	37	30	24	46	30	9	37	54
Svájc	27	46	28	21	45	34	17	47	37	11	50	39	5	46	49
Svédország	49	32	19	39	36	25	21	41	38	14	45	41	5	34	61
Dánia	36	28	36	30	29	41	25	34	41	18	37	45	7	35	58
Finnország	80	12	8	71	16	13	47	28	25	36	32	33	11	35	54
Norvégia	39	25	36	36	27	37	26	37	37	20	37	44	7	37	56
Olaszország	55	27	18	47	31	22	42	32	26	31	40	29	11	45	44
Spanyolország	56	14	30	-	-	-	50	26	25	42	31	27	14	40	46
Magyarország	58	20	22	55	24	23	51	23	26	37	35	28	20	43	37
Csehszlovákia	40	37	23	37	37	26	39	36	25	26	46	28	11	48	41
Lengyelország	77	9	14	66	17	17	54	26	20	48	29	23	31	39	30

4.1. táblázat. Az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP) alakulása európai országokban, 1890-2000

(1990-es Geary-Khamis nemzetközi dollár)

	1890	1900	1910	1913	1920	1929	1930	1939	1950	1960	1970	1973	1980	1989	1990	2000
Egyesült Királyság	4009	4492	4611	4921	4548	5503	5441	6262	6939	8645	10767	12025	12931	16414	16430	19817
Franciaország	2376	2876	2965	3485	3227	4710	4532	4793	5271	7546	11664	13114	15106	17730	18093	20808
Hollandia	3323	3424	3789	4049	4220	5689	5603	5544	5996	8287	11967	13081	14705	16695	17262	21591
Belgium	3428	3731	4064	4220	3962	5054	4979	5150	5462	6952	10611	12170	14467	16744	17197	20742
Írország	2225	2495	2736	2736	2533	2824	2897	3052	3453	4282	6199	6867	8541	10880	11818	22015
Németország/NSZK	2539	3134	3527	3833	2986	4335	4049	5549	4281	8463	11933	13152	15370	18015	18685	
Ausztria	2443	2882	3290	3465	2412	3699	3586	4096	3706	6519	9747	11235	13759	16369	16905	20097
Svájc	3182	3833	4331	4266	4314	6332	6246	6360	9064	12457	16904	18204	18779	20931	21482	22025
Svédország	2086	2561	2980	3096	2802	3869	3937	5029	6739	8688	12716	13494	14937	17593	17695	20321
Dánia	2523	3017	3705	3912	3992	5075	5341	5993	6943	8812	12686	13945	15227	18261	18452	23010
Finnország	1381	1668	1906	2111	1846	2717	2666	3408	4253	6230	9577	11085	12949	16946	16866	20235
Norvégia	1777	1937	2256	2501	2780	3472	3712	4516	5463	7208	10033	11247	15129	18177	18466	24364
Olaszország	1667	1785	2332	2564	2587	3093	2918	3521	3502	5916	9719	10634	13149	15969	16313	18740
Spanyolország	1624	1786	1895	2056	2177	2739	2620	1915	2189	3072	6319	7661	9203	11582	12055	15269
Magyarország	1473	1682	2000	2098	1709	2476	2404	2838	2480	3649	5028	5596	6306	6903	6459	7138
Csehszlovákia	1505	1729	1991	2096	1933	3042	2926	2882	3501	5108	6466	7041	7982	8768	8513	8630
Lengyelország	1284	1536	1690	1739		2117	1994	2182	2447	3215	4428	5340	5740	5684	5113	7215

Megjegyzések: Csehszlovákia 2000: Csehország és Szlovákia együtt.; Eltérő időpontok: Írország 1910 helyett 1913, 1921.; Csehszlovákia 1937, Lengyelország 1938.

Források: Angus Maddison: Monitoring the World Economy, 1820-1992. Paris: OECD, 1995. 194-195 (Németország 1890-1990), 198 (Írország 1890-1900).; Angus Maddison: The World Economy. Historical Statistics. Paris: OECD, 2003. 60-61 (Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Norvégia, Svédország, Svájc, Egyesült Királyság 1890-1913), 62-63 (Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Norvégia, Svédország, Svájc, Egyesült Királyság 1920-1960), 64-65 (Ausztria, Belgium, Dánia, Finnország, Franciaország, Olaszország, Hollandia, Norvégia, Svédország, Svájc, Egyesült Királyság 1970-2000), 67-69 (Írország 1913-2000, Spanyolország 1890-2000), 100-101 (Magyarország, Lengyelország 1890-2000, Csehszlovákia 1890-1990, Csehország és Szlovákia együtt 2000).

5.1. táblázat. Társadalombiztosítási programok bevezetésének időpontjai Európában

	Balesetbiz- tosítás		Betegség- biztosítás		Nyugdíj- biztosítás		Munkanél- külibiztosítás		Családi pótlék
	Önk.	Köt.	Önk.	Köt.	Önk.	Köt.	Önk.	Köt.	
Egyesült Királyság	1897	1946		1911	1908	1925		1911	1945
Franciaország	1898	1946	1898	1930	1895	1910	1905	1967	1932
Hollandia		1901		1929		1913	1916	1949	1940
Belgium	1903	1971	1894	1944	1900	1924	1920	1944	1930
Írország	1897	1966		1911	1908	1960		1911	1944
Németország/NSZK	1871	1884		1883		1889		1927	1954
Ausztria		1887		1888		1927		1920	1921
Svájc	1881	1911	1911			1946	1924	1976	1952
Svédország	1901	1916	1891	1953		1913	1934		1947
Dánia	1898	1916	1892	1933	1891	1922	1907		1952
Finnország		1895		1963		1937	1917		1948
Norvégia		1894		1909		1936	1906	1938	1946
Olaszország		1898	1886	1928	1898	1919		1919	1936
Magyarország		1907		1891		1928		1957	1938

Jelmagyarázat: Önk.: Államilag támogatott önkéntes biztosítás, illetve kötelező biztosítás részleges ellátójelleggel.; Köt.: Kötelező biztosítás;

Megjegyzés: Magyarországon részlegesen 1912-ben bevezették a családi pótlékot.; Magyarországon a névlegesen létező munkanélkülibiztosítás 1986-ban teljesen megszűnt.

Források: Gyáni Gábor: A szociálpolitika múltja Magyarországon. Budapest, 1994. 11-13.; Jens Alber: Vom Armenhaus zum Wohlfahrtsstaat. Analysen zur Entwicklung der Sozialversicherung in Westeuropa. Frankfurt/M., 1987. 28. (baleset-, betegség, nyugdíj- és munkanélkülibiztosítás); Christopher Pierson: Beyond the Welfare State. Cambridge, 1991. 108. (családi pótlék)

5.2. táblázat. A társadalombiztosítási kiadások alakulása a GDP százalékában, 1900-1990

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Egyesült Királyság				4,6		7,1	7,9	9,6	10,0	9,9
Franciaország						4,8	6,0	12,2	15,9	17,6
Hollandia				1,5		3,7	7,3	13,9	20,2	20,9
Belgium						6,1	8,6	11,1	17,3	
Írország				2,8		5,5	6,6	8,5	15,9	15,7
Németország/NSZK	1,0	2,6		5,2	4,3	7,3	10,0	12,0	17,4	17,2
Ausztria				4,4		6,5	8,6	11,9	13,6	16,2
Svájc				1,4		4,0	5,4	8,2	10,4	11,4
Svédország				1,1		5,2	7,8	13,8	21,7	28,6
Dánia				2,6		5,9	8,1	11,5	17,9	17,4
Finnország				0,7		1,9	4,6	8,7	11,6	12,1
Norvégia				1,0		3,6	6,6	11,7	15,9	
Olaszország						3,3	6,5	11,5	13,1	18,5
Magyarország "A"				5,2		3,2	5,0	7,5	11,5	14,5
Magyarország "B"				1,6	2,7					

Megjegyzések: Magyarország "A": állami alkalmazottak nyugdíjkiadásaival együtt.; Magyarország "B": állami alkalmazottak nyugdíjkiadásai nélkül.; A négy alapvető társadalombiztosítási programra (baleset-, betegség-, nyugdíj- és munkanélkülibiztosítás) fordított, valamint Nyugat-Európában 1950-1970 között a közegészségügyi kiadások alakulása. A nyugat-európai országok kiadásai nem tartalmazzák a közalkalmazottak külön ellátásait, a hadigondozottak ellátásait és a közsegélyezést; Magyarország 1950-1990: az összes egészségügyi folyó kiadás, beleértve a közegészségügyet is, de az egészségügyi beruházások nélkül.; Nyugat-Európa 1980-1989: közegészségügyi kiadások nélkül.; Németország 1950-től: NSZK; Németország 1913: szegénységélyekkel együtt; Németország 1930-1940: saját számítás a következő munka alapján: Statistisches Bundesamt (Hrsg.): Bevölkerung und Wirtschaft, 1872-1972. Stuttgart, 1972. 219-224, 260.p.; Dánia, Írország és az Egyesült Királyság április 1. és március 31. közötti pénzügyi évre vonatkozó adatai a megelőző év GDP-jének arányában vannak kifejezve; Nyugat-Európa 1989: saját számítás a következő munka alapján: ILO: The cost of social security. Fourteenth international inquiry, 1987-1989. Geneva, 1996. 108, 164.p. (Németország), 109, 165.p. (Egyesült Királyság), 107, 164.p. (Franciaország), 108, 165.p. (Hollandia), 107, 163.p. (Ausztria), 109, 164.p. (Svájc), 108, 165.p. (Írország), 109, 164.p. (Svédország), 107, 163.p. (Dánia), 107, 164.p. (Finnország),

108, 165.p. (Norvégia), 108, 165.p. (Olaszország); Eltérő időpontok: Németország 1910: 1913, 1940: 1938; Egyesült Királyság 1980: 1979-80; Franciaország 1950: 1952, 1970: 1972; Svájc 1950: 1951; Írország 1930: 1929, 1950: 1953; Nyugat-Európa 1990: 1989; Magyarország 1940: 1939, 1990: 1989.

Források: 2. táblázat. (Magyarország 1930-1990); Peter Flora: Solution or source of crises? In: W. J. Mommsen (ed.): The Emergence of the Welfare State in Britain and Germany, 1850-1950. London, 1981. 359.p. (Németország 1913); Statistisches Bundesamt: Bevölkerung und Wirtschaft, 1872-1972. Stuttgart, 1972. 219-224, 260.p. (Németország 1930-1938); Jens Alber: Vom Armenhaus zum Wohlfahrtsstaat. Frankfurt/M., 1987. 60.p. (Németország 1900, Nyugat-Európa 1930); Peter Flora (ed.): State, Economy and Society in Western Europe, 1815-1975. Vol. I. Frankfurt/M., 1983. 456.p. (Nyugat-Európa 1950-1970); Wolfram Fischer (Hrsg.): Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Bd. 6. Stuttgart, 1987. 217.p. (Nyugat-Európa 1980); ILO: The cost of social security. Fourteenth international inquiry, 1987-1989. Geneva, 1996. 108, 164. p. (Németország 1989), 109, 165.p. (Egyesült Királyság 1989), 107, 164.p. (Franciaország 1989), 108, 165.p. (Hollandia 1989), 107, 163.p. (Ausztria 1989), 109, 164.p. (Svájc 1989), 108, 165.p. (Írország 1989), 109, 164.p. (Svédország 1989), 107, 163.p. (Dánia 1989), 107, 164.p. (Finnország 1989), 108, 165.p. (Norvégia 1989), 108, 165.p. (Olaszország 1989).

5.3. táblázat. A szociális biztonságra (social security) fordított kiadások alakulása a GDP százalékában, 1950-1990

	1950	1960	1970	1980	1990
Egyesült Királyság	10,0	11,0	13,8	17,7	17,3
Franciaország	12,6	13,4	15,3	26,8	27,1
Hollandia	7,1	11,1	20,0	28,6	28,5
Belgium	12,5	15,3	18,1	25,9	25,6
Írország	8,9	9,6	11,6	21,7	18,9
Németország/NSZK	14,8	15,0	17,0	23,8	22,7
Ausztria	12,4	13,8	18,8	22,4	24,8
Svájc	6,0	7,5	10,1	13,8	14,4
Svédország	8,3	11,0	18,8	32,0	35,9
Dánia	8,4	11,1	16,6	26,9	28,4
Finnország	6,7	8,7	13,1	18,6	21,4
Norvégia	5,7	9,4	15,5	20,3	
Olaszország	8,5	11,7	16,3	18,2	23,4
Magyarország	3,8	5,8	8,9	14,2	18,4

Megjegyzések: Az ILO definíciója szerint társadalmi biztonságra fordított kiadások (lásd szövegben).; Dánia, Írország és az Egyesült Királyság április 1. és március 31. közötti pénzügyi évre vonatkozó adatai a megelőző év GDP-jének arányában vannak kifejezve.; Eltérő időpontok: Németország: 1989; Egyesült Királyság: 1974/1975, 1979/1980, 1989; Franciaország: 1952, 1989; Hollandia: 1989; Ausztria: 1989; Svájc: 1951, 1989; Írország: 1953, 1989; Svédország: 1989; Dánia: 1974/1975, 1989; Finnország: 1989; Olaszország: 1989;

Források: 5. táblázat (Magyarország 1950-1990); Peter Flora (ed.): State, Economy, and Society in Western Europe, 1815-1975. Vol. I. Frankfurt/M., 1983. 456. p. (Nyugat-Európa 1950-1970); ILO: The cost of social security. Eleventh international inquiry, 1978-1980. Geneva, 1985. 57-58.p. (Nyugat-Európa 1980); ILO: The cost of social security. Fourteenth international inquiry, 1987-1989. Geneva, 1996. 74-75.p. (Nyugat-Európa 1989); ILO: World Labour Report 2000. Income Security and Social Protection in a Changing World. Geneva, 2000. 313.p. (Belgium 1990)

5.4. táblázat. A szociális kiadások alakulása a GDP százalékában, 1950-1990

	1950	1960	1970	1980	1990
Egyesült Királyság	14,8	15,1	20,0	24,5	24,6
Franciaország		13,4	16,7	28,3	31,4
Hollandia	13,3	18,9	28,7	40,2	35,1
Belgium		18,3	23,4	36,0	31,6
Írország	14,7	14,0	19,8	29,0	24,3
Németország/NSZK	19,2	21,7	24,7	31,0	27,4
Ausztria		20,4	24,8	32,6	29,2
Svájc	7,4	8,8	12,5	19,7	22,5
Svédország	11,3	15,2	25,9	37,9	40,1
Dánia	10,4	14,4	22,6	32,8	35,3
Finnország	10,5	12,7	17,2	24,8	31,4
Norvégia	9,2	13,7	21,1	26,1	34,0
Olaszország		16,5	21,3	27,0	26,2
Magyarország		11,3	13,9	19,6	27,8

Megjegyzések: Az OECD definíciója szerinti szociális kiadások: jövedelempótló támogatások (táppénz, nyugdíj stb.), oktatási, egészségügyi és lakáskiadások együtt.; Nyugat-Európa 1950-1990: Közalkalmazottaknak nyújtott szociális juttatások nélkül.; Magyarország 1960-1989: közalkalmazottaknak nyújtott szociális kiadásokkal együtt.; Magyarország 1960: lakáskiadások nélkül.; Eltérő időpontok: Magyarország: 1989; Dánia: 1951/1952, 1960/1961, 1970/1971; Magyarország 1970, 1980, 1989: saját számítások.

Források: Gács Endre: Szociális kiadásaink nemzetközi összehasonlításban. Statisztikai Szemle, 1985. 12. szám. 1228.p. (Magyarország 1960); Magyarország nemzeti számlái. Főbb mutatók. 1991. Budapest, 1993. 85.p. (Magyarországi társadalmi juttatások 1970); Beruházási Évkönyv. 1980. Budapest, 1981. 18.p. (Magyarországi szociális beruházások 1970); Nép gazdasági mérlegek, 1949-1987. Budapest, 1989. 66.p. (Magyarországi szociális tőkeállomány értékcsökkenése 1970); A lakosság jövedelme és fogyasztása, 1960-1980. Budapest, 1984. 21.p. (Magyarországi vállalatok, szövetkezetek által finanszírozott szociális juttatások, 1970); A Világbank szociálpolitikai jelentése Magyarországról. Szociálpolitikai Értesítő, 1992. 2. szám. 54.p. (Magyarország 1980-1989); Jens Alber: Germany. In: Peter Flora (ed.): Growth to Limits. The Western European Welfare States Since World War II. Vol. 4. Berlin--

New York, 1987. 325.p. (Németország 1950-1980); OECD: Social Expenditure, 1960-1990. Paris, 1985. 80.p. (Franciaország, 1960-1990); Richard Parry: United Kingdom. In: Flora (ed.): Growth to Limits. Vol. 4. 393.p. (Egyesült Királyság 1950-1980); Joop Roenbroek--Theo Berben: Netherlands. In: Flora (ed.): Growth to Limits. Vol. 4. 720.p. (Hollandia 1950-1980); Jos Berghman--Jan Peeters--Jan Vranken: Belgium. In: Flora (ed.): Growth to Limits. Vol. 4. 815.p. (Belgium 1950-1980); Wolfgang Weigel--Anton Amann: Austria. In: Flora (ed.): Growth to Limits. Vol. 4. 584.p. (Ausztria 1950-1980); Peter Gross--Helmut Puttner: Switzerland. In: Flora (ed.): Growth to Limits. Vol. 4. 648.p. (Svájc 1950-1980); Maria Maguire: Ireland. In: Flora (ed.): Growth to Limits. Vol. 4. 464.p. (Írország 1950-1980); Sven Olsson: Sweden. In: Flora (ed.): Growth to Limits. Vol. 4. 42.p. (Svédország 1950-1980); Lars Norby Johansen: Denmark. In: Flora (ed.): Growth to Limits. Vol. 4. 234.p. (Dánia 1950-1980); Matti Alestalo--Hannu Uusitalo: Finland. In: Flora (ed.): Growth to Limits. Vol. 4. 167. (Finnország 1950-1980); Stein Kuhnle: Norway. In: Flora (ed.): Growth to Limits. Vol. 4. 110.p. (Norvégia 1950-1980); Maurizio Ferrera: Italy. In: Flora (ed.): Growth to Limits. Vol. 4. 517.p. (Olaszország 1950-1980); OECD: Social Expenditure Statistics of OECD Members Countries. Labour Market and Social Policy Occasional Papers. No. 17. Paris, 1996. 19. (szociális kiadások, Nyugat-Európa 1990); UNESCO: Statistical Yearbook. 1993. Paris, 1993. 416-418. (oktatási kiadások, Nyugat-Európa 1990); OECD: National Accounts. Main Aggregates, 1960-1997. Vol. I. Paris, 1999. (GDP, Nyugat-Európa 1990)

5.5. táblázat. A balesetbiztosításban résztvevők aránya a gazdaságilag aktív lakosság százalékában, 1900-1990

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Egyesült Királyság	39	70	80	68	(71)	90	92	94		
Franciaország	10	(20)	(20)	52	(53)	(61)	63	85		
Hollandia	-	28	36	51	44	57	66	73		
Belgium		29	32	32	37	55	59	80		
Írország	-	-	-	(65)	(65)	(65)	(65)	74	83	(100)
Németország/NSZK	71	81	72	75	88	92	95	95	97	(100)
Ausztria	18	26	32	49		53	93	94	97	(100)
Svájc	16	(19)	32	39	34	42	52	(56)	55	54
Svédország	-	20	56	55	62	71	76	79	88	(100)
Dánia	(15)	(40)	(57)	57	(60)	(65)	(80)	81	90	(100)
Finnország	7	8	15	31	33	43	53	71	85	69
Norvégia	13	16	33	29	35	40	73	77	86	88
Olaszország	(5)	11	(53)	(53)	(53)	56	63	57		
Magyarország				39	35	47	85	97	100	100

Megjegyzések: A zárójelben lévő számok részben törvényi szabályozáson nyugvó becslést, részben pedig 100%-nál nagyobb lefedettségű arányt jeleznek. Utóbbi esetben az összehasonlítás céljára 100%-os arányt adtunk meg. Az általános biztosítások lefedettségét teljesnek vettük.; Magyarország 1940: becslés, ennek forrásait lásd alább.;_ Magyarország 1950-1990: a lakosság százalékában.; Az 1980-as nyugat-európai adatokhoz interpolálás révén jutottunk, az 1975-ös és az 1987-es adatok felhasználásával.; Eltérő időpontok: Magyarország 1939, Németország 1989, Egyesült Királyság 1937; Franciaország 1955; Ausztria 1989, Svájc 1989, Írország 1989, Svédország 1989, Dánia 1989, Finnország 1989, Norvégia 1989.; Olaszország 1901.

Források: ILO: International Survey of Social Services. Studies and Reports. Series M., No. 11. Geneva, 1933. 363.p. (Magyarország 1930; saját számítás); Magyar Statisztikai Negyedévi Közlemények, XLIII (1940) 204.; Statisztikai Évkönyv. 1940. Budapest, 1941. 47. (Magyarország 1939; saját számítás); A társadalombiztosítás fejlődése számokban, 1950-1985. Budapest, 1987. 59.p. (Magyarország 1950-1980); Statisztikai Évkönyv. 1990. Budapest, 1991. 17.p. (Magyarország 1990); Time series of historical statistics, 1867-1992. Vol. I. Budapest, 1993. 36.p. (Magyarország, aktív keresők; saját számítás); Peter Flora (ed.): State, Economy, and Society in Western Europe, 1815-1975. Vol. I. Frankfurt/M., 1983. 461.p. (Nyugat-Európa 1900-1975); ILO: The cost of social security. Fourteenth international inquiry,

1987-1989. Geneva, 1996. 202.p. (Ausztria 1987, 1989), 203.p. (Dánia 1987, 1989), 204.p. (Finnország 1987, 1989), 205.p. (Németország 1987), 206.p. (Németország 1989), 207.p. (Írország 1987, 1989), 213.p. (Norvégia 1987), 214.p. (Norvégia 1989, Svájc 1987, 1989), 216.p. (Svédország 1987, 1989); ILO: Yearbook of labour statistics. 1995. Geneva, 1996. 164.p. (Ausztria 1987, 1989, Finnország 1987, 1989), 165.p. (Németország 1987, 1989), 166.p. (Írország 1987, 1989), 167.p. (Norvégia 1987, 1989), 168.p. (Svájc 1987, 1989), 169.p. (Svédország 1987, 1989).

5.6. táblázat. Az egészségbiztosításban résztvevők aránya a gazdaságilag aktív lakosság százalékában, 1900-1990

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Egyesült Királyság	-	-	73	82	90	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)
Franciaország	9	18	17	32	48	60	69	96		
Hollandia	-	-	-	(42)	(42)	54	60	74	85	(100)
Belgium	6	12	21	33	31	57	57	92		
Írország	-	-	-	34	44	53	58	67	78	89
Németország/NSZK	39	44	53	57	56	57	67	67	84	(100)
Ausztria	18	24	39	59		56	71	85	87	86
Svájc	-	-	43	69	86	89	(100)	(100)	(100)	99
Svédország	13	27	28	35	49	97	(100)	(100)	(100)	(100)
Dánia	27	54	97	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)
Finnország	-	-	-	-	-	-	-	(100)	(100)	(100)
Norvégia	-	-	55	56	86	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)
Olaszország	(6)	(6)	(6)	7	47	44	76	92		
Magyarország "A"			25	27	27	46	63	79	83	
Magyarország "B"						47	85	97	100	(100)

Jelmagyarázat: Magyarország "A": táppénzre jogosultak az aktív keresők százalékában.; Magyarország "B": biztosítottak a lakosság százalékában.;

Megjegyzések: A zárójelben lévő számok részben törvényi szabályozáson nyugvó becslést, részben pedig 100%-nál nagyobb lefedettségi arányt jeleznek. Utóbbi esetben az összehasonlítás céljára 100%-os aránytadtunk meg. Az általános biztosítások lefedettségét teljesnek vettük.; Magyarország "A" 1924-1980: saját számítások az alább megadott források alapján; Magyarország 1940: becslés 1939-re a mai területre, ennek forrásait lásd alább.; Elterő időpontok: Magyarország 1924, 1939; Németország 1989, Hollandia 1989, Ausztria 1989, Svájc 1989, Írország 1989, Svédország 1989, Dánia 1989, Finnország 1989, Norvégia 1989.; Az 1980-as nyugat-európai adatokhoz interpolálás révén jutottunk, az 1975-ös és az 1987-es adatok felhasználásával.; Írország: Táppénzjogosultak adatai.; Hollandia 1930-1940: csak táppénzjuttatások érvényben; Hollandia 1970: táppénzjogosultak adatai; Svájc: az 1945 előtti adatok egészségbiztosításra és táppénzre egyaránt vonatkoznak, az ezt követő adatok csak egészségbiztosítást foglalnak magukban.

Források: ILO: International Survey of Social Services. Studies and Reports. Series M. No. 11. Geneva, 1933. 363-370.p. (Magyarország 1924, 1930; saját számítás); Statisztikai Negyedévi Közlemények, XLIII (1940), 204.p. (Magyarország 1939; saját számítások); Statisztikai Évkönyv. 1990. Budapest, 1991. 17.p. (Magyarország 1950-1980, biztosítottak a lakosság arányában); Egészségügyi helyzet. 1972. Budapest, 1973. 90, 108, 114, 164, 167, 191.p. (Magyarország 1950-1980, biztosítottak a lakosság arányában); A társadalombiztosítás fejlődése számokban, 1950-1985. Budapest, 1987. 52-55.p. (Magyarország 1950-1980, a táppénzre jogosultak aránya); Time series of historical statistics, 1867-1992. Vol. I. Budapest, 1993. 36.p. (Magyarország, aktív keresők; saját számítások); Statisztikai Évkönyv. 1990. Budapest, 1991. 17. (Magyarország 1990); Peter Flora (ed.): State, Economy, and Society in Western Europe, 1815-1975. Vol. I. Frankfurt/M., 1983. 460.p. (Nyugat-Európa 1900-1975); ILO: The cost of social security. Fourteenth international inquiry, 1987-1989. Geneva, 1996. 201.p. (Ausztria 1987), 203.p. (Ausztria 1989, Dánia 1987, 1989), 204.p. (Finnország 1987, 1989), 205.p. (Németország 1987), 206.p. (Írország 1987, Németország 1989), 207.p. (Írország 1989), 211.p. (Hollandia 1987), 212.p. (Hollandia 1989), 213.p. (Norvégia 1987), 214.p. (Svájc 1987, 1989, Norvégia 1989), 216.p. (Svédország 1987, 1989); ILO: Yearbook of labour statistics. 1995. Geneva, 1996. 164.p. (Ausztria 1987, 1989), 165.p. (Németország 1987, 1989), 166.p. (Írország 1987, 1989), 167.p. (Hollandia 1987, 1989, Norvégia 1987, 1989), 168.p. (Svájc 1987, 1989), 169.p. (Svédország 1987, 1989).

5.7. táblázat. Az öregségi nyugdíjbiztosításban résztvevők aránya a gazdaságilag aktív lakosság százalékában, 1900-1990

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1980	1990
Egyesült Királyság				82	90	94	86	83		
Franciaország	(8)	13	14	(36)	48	69	92	93		
Hollandia			52	58	65	64	(100)	(100)	(100)	(100)
Belgium	9	29	(29)	51	(44)	57	89	100		
Írország					44	55	64	71	86	(100)
Németország/NSZK	53	53	57	69	72	70	82	81	91	(100)
Ausztria		2	(5)	43		51	75	78	82	85
Svájc						(100)	(100)	(100)	100	(100)
Svédország			(100)	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)
Dánia			-	95	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)
Finnország					-	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)
Norvégia					-	(100)	(100)	(100)	(100)	(100)
Olaszország	0	(2)	(38)	38	38	(39)	89	99		
Magyarország				16	30	47	85	97	100	100

Megjegyzések: A zárójelben lévő számok részben törvényi szabályozáson nyugvó becslést, részben pedig 100%-nál nagyobb lefedettségi arányt jeleznek. Utóbbi esetben az összehasonlítás céljára 100%-os aránytadtunk meg. Az általános biztosítások lefedettségét teljesnek vettük.; Magyarország 1950-1990: a lakosság százalékában.; Magyarország 1940: becslés 1939-re a mai területre az alább megadott források alapján.; Eltérő időpontok: Magyarország 1939, Az 1980-as nyugat-európai adatokhoz interpolálás révén jutottunk, az 1975-ös és az 1987-es adatok felhasználásával.; Németország 1989, Ausztria 1925, 1989, Svájc 1989, Írország 1989, Svédország 1989, Dánia 1989, Finnország 1989, Norvégia 1989.; Dánia 1930: csak rokkantsági nyugdíj.; Írország: 1960-ig csak özvegyi és árvasági nyugdíj.; Egyesült Királyság 1930-1940: becslés az egészségbiztosítási adatok alapján.

Források: ILO: Compulsory Pension Insurance. Studies and Reports. Series M. No. 10. Geneva, 1933. 106-107.p. (Magyarország 1930); Magyar Statisztikai Évkönyv. 1940. Budapest, 1941. 47., 56-57. (Magyarország 1940); A társadalombiztosítás fejlődése számokban, 1950-1985. Budapest, 1987. 59.p. (Magyarország 1950-1980); Statisztikai Évkönyv. 1990. Budapest, 1991. 17.p. (Magyarország 1990); Time series of historical statistics, 1867-1992. Vol. I. Budapest, 1993. 36.p. (Magyarország, aktív keresők; saját számítások); Peter Flora (ed.): State, Economy, and Society in Western Europe, 1815-1975. Vol. I. Frankfurt/M., 1983. 460.p. (Nyugat-Európa 1900-1975); ILO: The cost of social security.

Fourteenth international inquiry, 1987-1989. Geneva, 1996. 201.p. (Ausztria 1987), 202.p. (Ausztria 1989), 203.p. (Dánia 1987, 1989), 204.p. (Finnország 1987, 1989), 205.p. (Németország 1987, 1989), 206.p. (Írország 1987), 207.p. (Írország 1989), 211.p. (Hollandia 1987), 212.p. (Hollandia 1989), 213.p. (Norvégia 1987, 1989), 215.p. (Svájc 1987, 1989), 216.p. (Svédország 1987, 1989); ILO: Yearbook of labour statistics. 1995. Geneva, 1996. 164.p. (Ausztria 1987, 1989), 165.p. (Németország 1987, 1989), 166.p. (Írország 1987, 1989), 167.p. (Hollandia 1987, 1989, Norvégia 1987, 1989), 168.p. (Svájc 1987, 1989).

5.8. táblázat. Gosta Esping-Andersen három jóléti rezsimjének fő jellemzői

	Szociáldemokrata	Konzervatív	Liberális
A szociális jogok alapja	alanyi, állampolgári	munkavégzés, státusz	rászorultság
Szervezési elv	állampolgári garanciák és társadalombiztosítás	társadalombiztosítás	segélyezés és magánbiztosítás
Adminisztráció	Állami	korporatív alapú önkormányzati	központi és helyi állami, valamint a piac
A piac szerepe a jóléti szektorban	Kicsi	korlátozott	jelentős
A magánbiztosítás szerepe	Kicsi	korlátozott	jelentős
A jövedelemigazoláshoz kötött juttatások szerepe	Kicsi	korlátozott	jelentős
A szolgáltatások szerepe a jóléti szektoron belül	Jelentős	korlátozott	korlátozott
A teljes foglalkoztatottságra irányuló politikák szerepe	Jelentős	korlátozott	kicsi
Az állami újraelosztás mértéke	Jelentős	közepes	alacsony
A jóléti intézmények szerepe	Egyenlősítő	Státuszt megőrző	piackorrigáló
Társadalmi jelleg	Középosztályos	középosztályos	a társadalom kettészakadása
A szegénység mértéke	Alacsony	mérsékelt	magas
Példák	Svédország, Dánia, Norvégia, Finnország	kontinentális Nyugat-Európa (pl. Németország, Franciaország, Ausztria, Olaszország)	Egyesült Államok, Nagy-Britannia (korlátokkal)

Forrás: Csaba Iván -- Tóth István György: A jóléti állam politikai gazdaságtana. In: A jóléti állam politikai gazdaságtana. Budapest: Osiris, 1999. 20.; Kisebb saját kiegészítések és módosítások Gosta Esping-Andersen munkái alapján.

6.1. táblázat. Az urbanizáció szintje egyes európai országokban, 1920-1980 (városi lakosság az összes lakosság százalékában)

	20 000 és több lakos			100 000 és több lakos		
	1920	1950	1980	1920	1950	1980
Egyesült Királyság	64	71	79	50	52	71
Franciaország	37	45	58	23	17	44
Hollandia	45	56	57	24	31	45
Belgium	33	32	49	12	10	13
Írország	21	28	38	14	18	31
Németország/NSZK	41	41	60	33	27	34
Ausztria	36	40	37	31	33	29
Svájc	25	29	28	15	21	34
Svédország	23	33	45	14	21	21
Dánia	32	45	52	23	34	38
Finnország	17	22	38	6	14	24
Norvégia	23	33	40	18	20	23
Olaszország	32	41	53	14	20	28
Magyarország	31	34	49	15	20	29
Csehszlovákia	17	22	34	10	14	17
Lengyelország	18	26	45	9	16	28

Források: Wolfram Fischer: Wirtschaft, Gesellschaft und Staat in Europa 1914-1980. In: Wolfram Fischer (Hrsg.): Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Bd. 6. Stuttgart: Klett-Cotta, 1987. 54.